

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

1

1963

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1
СІЧЕНЬ —
ЛЮТИЙ
1963

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. С. Грушецький (*Львів*) — Перші радянські фірми 3
І. І. Коломійченко — Висвітлення деяких питань історії соціалістичної інду-
стріалізації України 13

До 100-річчя польського повстання

- А. З. Барабой — Історичне значення повстання 1863—1864 рр. 24
В. У. Павелко — Участь українців у повстанні 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. О. Янюк — Зростання сільських партійних організацій України (1956—1961 рр.) 42
В. П. Плисюк (*Львів*), Є. П. Талан — Роль тридцяти тисячників у піднесенні
сільського господарства 49
Ю. В. Бабко — З історії боротьби комуністів України за зміцнення обороно-
здатності СРСР (1933—1937 рр.) 55
Г. Г. Зибіна — До питання створення агресивного воєнного блоку на Близько-
му та Середньому Сході 63

ЗАМІТКИ

- Ш. Є. Резнікова — Деякі форми зв'язків партизанів України з радянським
тилом 68
А. О. Іванова (*Вінниця*) — Діяльність Всеукраїнської центральної комісії по
націоналізації землі 72
Д. А. Огарін (*Луцьк*) — Боротьба селян Волині за здійснення ленінського де-
крету про землю 76
П. М. Лоладзе-Селіванов — II з'їзд 7-ої армії Південно-Західного фронту 79
П. В. Замковий — Більшовизація фабзавкомів України в 1917 р. 81
Я. С. Ісаєвич (*Львів*) — Бойові прапори козацького війська 85

НАШ КАЛЕНДАР

- П. М. Костриба — А. С. Бубнов — невтомний борець за щастя трудящих 88
М. Б. Перельман (*Москва*) — Полум'яний борець за щастя народу (До 80-річчя
з дня народження Н. Є. Вілонова) 91
А. Д. Ярошенко — Невтомний солдат революції (До 80-річчя з дня народжен-
ня П. Ю. Дятлова) 94
Ф. К. Межлаук (*Москва*) — Активний діяч Комуністичної партії (До 70-річчя
з дня народження В. І. Межлаука) 96
О. Д. Савчук (*Одеса*) — Відданий син Комуністичної партії Й. Г. Правдін 98

М. І. Горлач — А. Ф. Радченко — відомий партійний і громадський діяч . . .	100
М. Д. Семенчук — Національний герой Чехословаччини (До 60-річчя з дня народження Юліуса Фучіка)	101
Л. К. Попов (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Г. Т. Хотюн (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — До історії Кам'янця-Подільського . . .	103
І. І. Слин'ко — Визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників (січень — лютий 1943 р.) . . .	103

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

І. М. Скрипкін — Про викладання курсу суспільствознавства у середній школі	111
Примірне планування уроків з суспільствознавства	114

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. В. Санцевич — Висвітлення трудових звершень молоді України у після-воєнний період	118
І. Г. Шовкопляс — Визначна історична пам'ятка України (До завершення дослідження мізинської стоянки на Десні)	124

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. Т. Сидорчук (<i>Львів</i>), М. Д. Нестерова (<i>Львів</i>) — «З історії Одеської партійної організації. Нариси»	132
В. А. Єжов (<i>Ленінград</i>) — Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны	136
Ю. О. Курносов — В. Пнгов. Высшая школа Украинской ССР в период перестройки	137
П. П. Бачинський, В. М. Самофалов — Г. Д. Диденко. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства	139
С. К. Гутянський — «Говорят погибшие герои»	142
Ф. П. Шевченко — М. Й. Сиротюк. Український радянський історичний роман	143
Л. В. Олійник — «Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов»	146
С. Т. Білецький (<i>Львів</i>), І. М. Шекера — В. В. Грабовецький. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII—першій половині XVIII ст.	148
С. Ю. Пруниця (<i>Ужгород</i>), О. М. Хланта (<i>Ужгород</i>) — Шляхом Жовтня	150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. М., М. К. — Захист кандидатських дисертацій	152
Є. Ф. Белінський, В. С. Хмелівська — Засідання наукової ради історії робітничого класу	155
С. А. Вольський (<i>Одеса</i>) — Конференція з питань оборони Одеси	156
О. А. Бевзо — Нарада з питань видання пам'яток	157
В. Р. Григор'ян, (<i>Єреван</i>), Я. Р. Дашкевич (<i>Львів</i>) — Друга наукова сесія істориків України і Вірменії	158
А. Й. Піщанський — Експедиція піонерів і школярів України, присвячена 60-річчю II з'їзду РСДРП	159
Г. Г. Богун — Нові знахідки римських монет	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар М. І. Горлач

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, Телефон 9-71-31

Статті

І. С. ГРУШЕЦЬКИЙ,

перший секретар Львівського обкому КП України

ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ ФІРМИ

**(З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ
ЛЬВІВСЬКОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО
ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ)**

Одним з найбільш яскравих проявів величезної життєдайної, творчої сили радянського ладу є нечуваний темп розвитку економіки західних областей Радянської України. Минули буквально лічені роки, і ці, колись знедолені землі, що довгі віки фактично перебували на статусі аграрної напівколонії, стали розвиненим індустріально-колгоспним краєм. Щоб уявити розмах промислового зростання західних областей України, досить сказати, що тепер на Львівський адміністративний економічний район припадає понад три чверті республіканського виробництва автобусів і телевізорів, а по випуску автотранспорту, електрорадиоприймачів, електроламп, електронно-променевих трубок, виробництву сірки, єдиної на Україні. В останні роки особливо швидкими темпами зростає видобуток вугілля, машино- і приладобудування, виробництво засобів автоматизації, цементу, сірки, калійних добрив, предметів народного споживання і т. д. Збулись слова М. С. Хрущова, сказані ним в одному з виступів перед трудящими західних областей України, що не доведеться довго чекати, поки економіка і культура західних областей міцно стане на ноги, — вони наздоженуть у своєму розвитку східні області країни. Так і сталося. В індустріалізації західних областей України на повну силу проявилася братня взаємодопомога радянських народів. Саме завдяки тому, що всі ці роки трудящі західних областей у всьому відчували допомогу народів-братів і, насамперед, великого російського брата, так швидко розвивалася індустріалізація цього краю.

Індустріальне зростання Львівщини, як і інших західних областей, відбувалось на гранітній основі технічного прогресу. На одній лише Львівщині можна назвати десятки й сотні фабрик і заводів, які вирости у великі високопродуктивні підприємства, оснащені найновішою технікою і передовою технологією. Дбаючи про невинне зростання промислового виробництва, дострокове введення в дію нових виробничих потужностей, технічний прогрес, партійні організації водночас приділяють постійну увагу питанням поліпшення організації виробництва, вдосконалення форм управління промисловістю. Особливо сприятливі умови для цього створилися в результаті перебудови управління промисловістю і будівництвом, здійсненого з ініціативи ленінського ЦК нашої партії. Досвід п'яти з половиною років, що минув з часу створення Львівського адміністративного економічного району, наочно підтвердив безсумнівну життєвість і доцільність такої перебудови. Керівництво промисловістю і будівництвом стало більш гнучким і опера-

тивним, створилися умови для кращого виявлення і використання резервів виробництва.

Та не в характері комуністів задовольнятися досягнутим. Як зробити так, щоб якнайповніше використати невичерпні можливості, закладені в соціалістичному способі виробництва? Як зробити керівництво підприємствами ще більш кваліфікованим і конкретним і разом з тим невпинно скорочувати управлінський апарат? Над цими питаннями задумувалися комуністи підприємств і будов у ході підготовки до ХХІІ з'їзду КПРС. І ось в дні, коли в Москві зібрався історичний з'їзд, остаточно визріла думка про доцільність такої форми управління підприємствами, як виробничі об'єднання (фірми). Безпосереднім поштовхом до цього була ініціатива шефства більш розвинутих, передових підприємств над слабкими. Так, підприємство комуністичної праці Львівська взуттєва фабрика № 3 вирішила допомогти Стрийській взуттєвій фабриці. Львівські взуттєвики допомагали стрийським колегам в розробці і здійсненні організаційно-технічних заходів, у наладці обладнання, ділилися багатим досвідом боротьби за економію шкіри та інших матеріальних ресурсів. Усе це давало помітні наслідки, але ж далеко не такі, яких вимагало життя. В умовах напівкустарного виробничого циклу, який мав місце на Стрийській фабриці та інших підприємствах, що потім увійшли у фірму «Прогрес», навіть часті і загалом дуже корисні виїзди представників Львівської взуттєвої фабрики не могли привести до кардинальних змін в удосконаленні технології виробництва, найбільш доцільному використанні основних і оборотних коштів, поліпшенні матеріально-технічного постачання. Іноді цілком обгрунтовані пропозиції шефів не знаходили своєчасного здійснення, при цьому підшефні посилались на якісь «особливі» умови, що нібито перешкоджають. Малочисельний і недостатньо досвідчений інженерно-технічний персонал невеликого підприємства нерідко виявлявся неспроможним вирішувати навіть порівняно нескладні питання технічного вдосконалення виробництва. Можуть спитати: чому ж мирилося з цим управлінням легкої промисловості раднаргоспу? Те, що робилося з його боку, не могло замінити повсякденного оперативного управління виробництвом. Заходи, що їх накреслювало управління легкої промисловості раднаргоспу, часто впиралися в автономність, чи так звану самостійність того чи іншого підприємства.

Справді, кому не відомо, як «туго» вирішується часом таке, здавалося б, просте питання, як передача якогось дефіцитного обладнання з одного підприємства на інші. Скільки «конфліктів», скарг виникає при цьому. «Це належить нашому заводу, нашій фабриці»,— як не дивно, але нерідко за цими хорошими словами криється трансформоване на сучасний лад почуття власника, який не хоче розстатися з цінностями, навіть, якщо вони йому в даний період не потрібні. Як не прикро, але доводиться констатувати, що деяка, хоч і незначна частина господарських керівників, ще не позбулась подібних, гідних осуду, тенденцій. І в результаті маємо такі факти, як наднормативні запаси сировини на підприємствах, обладнання, що не використовується, завищені норми оборотних коштів і т. д.

А візьмемо таке питання, як впровадження досвіду новаторів. Як багато говорить в пресі, по радіо і телебаченню про досвід знатного токаря Героя Соціалістичної Праці В. Гургая. А чи багато робітників працює за його методом? Причина, про це треба говорити відверто, часто криється також у тій пресловутій автономності підприємств, в результаті якої те, що добре, скажімо, на Львівському машинобудівному заводі, не вважалось обов'язковим для іншого спорідненого, але

«самостійного» підприємства. Тоді, якщо підходити до справи по-ленінському, так, як неодноразово підкреслював М. С. Хрущов, питання поширення, впровадження передового досвіду ні в якому разі не може розглядатися, як щось необов'язкове. Надати цій справі належного розмаху також часто заважали перегородки, що існували між однорідними підприємствами.

Який же вихід? Може, просто зачекати, поки керівники відстаючого підприємства «усвідомлять» свої хиби і почнуть по-діловому займатися впровадженням передового досвіду, рекомендацій шефів. Це не вихід. Тепер, коли вирішуються гігантські завдання комуністичного будівництва, не можна дозволити розкіш споглядального «вичікування», поки відстаючий *сам* захоче подолати своє відставання. Напрошувалася думка: а що як ідею шефства закріпити, так би мовити, організаційно, підпорядкувати передовим заводам і фабрикам відстаючі підприємства на правах цехів? Тоді всі питання: і спеціалізація, і кооперування, і впровадження нової техніки, передових методів праці — вирішувалися б планомірно, на міцній організаційній основі, з меншою затратою коштів і часу. Ці міркування, що йшли з низової ланки виробництва, доповнювалися аргументами, які впливали з самої структури управління промисловістю.

При сучасному обсягові виробництва, що зростає з кожним роком, проведення економічно-обгрунтованої спеціалізації і кооперування є невідкладною справою. Але успішно просуватися по цьому шляху можна тільки при умові поліпшення управління і організації виробництва. Існуюче керівництво з боку ряду галузевих управлінь Ради народного господарства уже не відповідає зрослим вимогам дальшого розвитку багатогалузевої промисловості. Та й структура цих управлінь далеко не досконала. Хіба можна було по-справжньому керувати, наприклад, підприємствами легкої промисловості, якщо в галузевому управлінні налічувалося всього сім спеціалістів, а входило туди 60 підприємств дев'яти галузей промисловості? Не маючи можливості кваліфіковано керувати підприємствами, галузеві управління по суті перетворилися в додаток до функціональних відділів раднаргоосу.

Всі ці міркування докладно вивчили Львівський обласний комітет КП України та Рада народного господарства і вирішили: створити виробничі об'єднання. На це націлювали і рішення XXII з'їзду КПРС і, зокрема, той пункт прийнятої ним Програми, в якому говорилося, що «розвиток спеціалізації і кооперування, а також доцільне комбінування споріднених підприємств — одна з найважливіших умов технічного прогресу і раціональної організації суспільної праці. Виробництво однотипної продукції слід зосередити переважно на великих спеціалізованих підприємствах, передбачаючи найбільш раціональне їх розширення»¹.

Перше виробниче об'єднання, що згодом було назване радянською фірмою «Прогрес», виникло у взуттєвій промисловості. У фірму ввійшли: Львівська взуттєва фабрика № 3, як головне підприємство, а філіалами — Стрийська, Луцька, Терехівська і Бориславська взуттєві фабрики. Львівська взуттєва фабрика, що мала більш високий технічний рівень виробництва, більш кваліфіковані кадри, визначилася як головне підприємство фірми, решта — її філіалами, які знаходяться на внутріфірменому госпрозрахунку. Директором фірми було призначено керівника головного підприємства. Отже, ряд функцій уп-

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 65.

равління виробництвом у зв'язку з цим перейшов від галузевого управління раднаргоспу в новостворене виробниче об'єднання.

Переваги нової форми управління виробництвом стали проявлятися вже з перших місяців. Відразу ж появилася можливість вузько спеціалізувати дрібні підприємства, оскільки такі операції, як розкрій шкіри, заготовки, взяло на себе головне підприємство, що має для цього більш відповідне обладнання. Уже один цей захід дозволив скоротити матеріальні затрати, добитися значної економії сировини. Водночас на дрібних підприємствах вивільнилися площі для цілеспрямованого виробництва, приміром, для заготовок передів жіночого та чоловічого взуття або для пошиву взуття інших фасонів. Оскільки об'єднання є ніби одним виробничим організмом, створилися умови для оперативного вирішення питань механізації і автоматизації виробництва. Візьмемо для прикладу Бориславський філіал фірми «Прогрес». Після того, як підприємство увійшло у виробниче об'єднання, на ньому виготовили і змонтували потік для пошиття дитячих сандалей з виробничою потужністю тисяча пар за зміну. За цей же час тут ввели в дію швейний ланцюговий конвейер, трансформаторну підстанцію. На Бориславському філіалі завершено також монтаж горизонтально-замкнутого конвейера, на якому шитиметься взуття для дітей дошкільного віку. Великі зрушення сталися на Стрийському філіалі фірми. Тут оновлено ряд механізмів та машин і на базі цього здійснено механізацію ряду процесів, досягнуто значної економії шкіртоварів. Те ж саме сталося і на Луцькому та Тереховлянському філіалах. Здійснення заходів по вдосконаленню виробництва в цілому по об'єднанню дало можливість за дев'ять місяців 1962 р. план *випуску валової продукції виконати на 106,4%, а в натуральному виразі — на 102,3%. Потужність Луцького і Стрийського філіалів у порівнянні з тим же періодом 1961 р. збільшилася на третину. Продуктивність праці зросла на 30—70%, зменшилась собівартість продукції.* Якщо до створення об'єднання «Прогрес» на Львівській взуттєвій фабриці рівень механізації становив 60%, на Бориславській—12%, Луцькій фабриці—27%, то в 1962 р. у Бориславі і Луцьку рівень механізації зріс до 35%, а в цілому по фірмі—65%. Різко підвищилась потужність підприємств. Особливо відрадно відзначити поліпшення якості продукції. Першим сортом тепер випускається 96% усього взуття.

Поліпшення якості продукції, яке спостерігається на всіх філіалах об'єднання, є прямим результатом здійсненої тут спеціалізації, а також планомірної і цілеспрямованої роботи по впровадженню передового досвіду. Раніше тільки Львівська взуттєва фабрика № 3 могла поставити перед собою завдання випускати продукцію лише першим сортом. Для інших підприємств така мета здавалась нереальною. На Стрийській і Тереховлянській фабриках першосортна продукція не перевищувала 70—80%. У рамках фірми передовий досвід львівських взуттєвиків став обов'язковим для всіх. І це сприяло різкому підвищенню випуску першосортного взуття. Нині вже і для філіалів фірми 100-процентний рубіж по якості не є чимось недосяжним. Відрадний показник і по економії шкіри. За дев'ять місяців 1962 р. по об'єднанню «Прогрес» заощаджено товарів, з яких уже виготовлено понад 150 тис. пар надпланового взуття.

Згодом, після того, як виникло об'єднання «Прогрес» і виявилися його переваги, постала необхідність створення виробничого об'єднання в промисловості—постачальника сировини. Становище в цій галузі промисловості було аналогічним. І тут поряд з великим механізованим підприємством у Львові мали місце дрібні шкіряні заводи—в Золо-

чеві, Дрогобичі, Стрию. Невеличкі розміри виробництва не давали можливості утримувати на цих заводах належний штат фахівців, широко механізувати виробничі процеси, не вистачало коштів для капітального будівництва. Після того, як ці підприємства увійшли в об'єднання, що дістало поетичну назву «Світанок», становище помітно поліпшилось. На всіх підприємствах вже зроблено чимало для удосконалення технології виробництва, налагоджено постачання хімікатами. За дев'ять місяців 1962 р. в порівнянні з таким же періодом 1961 р. випуск хромових шкіртоварів підприємствами фірми «Світанок» збільшився на 2 млн. квадратних дециметрів, а твердих — на 6 т.

Той факт, що перші виробничі об'єднання виникли в легкій промисловості, не є випадковим. Саме в цій галузі було найбільше можливостей для всебічного вивчення нового методу управління підприємствами. Коло виробничого циклу на підприємствах легкої промисловості майже повністю замикається в межах економічного району і через це перебудова керівництва цими підприємствами не могла вплинути на діяльність підприємств інших раднаргоспів. Та вже з перших кроків було зрозуміло, що справа не може обмежитися тільки цією галуззю промисловості, оскільки основні принципи організації фірм притаманні й іншим галузям. Партійні організації виходили з того, що, незважаючи на ліквідацію відомчих бар'єрів після реорганізації управління промисловістю, все ж в якійсь мірі і при тому не тільки в легкій промисловості збереглися внутрішні перегородки між підприємствами однієї галузі, які не давали можливості оперативно вирішувати питання найбільш раціонального використання допоміжних служб, проведення твердої технологічної і предметної спеціалізації тощо.

Досі у Львівському адміністративному економічному районі була велика кількість дрібних підприємств з замкнутим циклом виробництва, які не мали можливості вирішувати питання впровадження нової техніки і прогресивної технології, комплексної механізації і автоматизації виробництва, поглиблення технологічної спеціалізації і розвитку економічного ефективного кооперування. Аналіз обсягу виробництва і структури промисловості Львівського економічного району показав, що в 1961 р. всі промислові підприємства були представлені такими групами. Перша група (підприємства з річним обсягом виробництва до 500 тис. крб.) становила 19% від загальної кількості підприємств і випускала 1,3% всієї продукції раднаргоспу. Виріток на одного робітника в цій групі становив 2483 крб. На тисячу крб. основних коштів випускалось усього валової продукції на 295 крб. Підприємств другої групи (з річним обсягом виробництва до 5 млн. крб.) налічувалось 65%, і вони давали 33% всієї продукції раднаргоспу. На третю групу (річний обсяг виробництва до 30 млн. крб.) припадало 10% загальної кількості підприємств, а їх внесок у загальну кількість продукції раднаргоспу становив 51%. Виріток на одного робітника тут становив 10 248 крб., тобто в чотири рази більше, ніж у першій групі. Четверта група налічувала всього 5 підприємств (річний обсяг виробництва від 30 до 70 млн. крб.), тобто всього 1,3% загальної кількості підприємств, а випускали вони 15% усієї продукції раднаргоспу. Виріток на одного робітника тут був у п'ять разів більше, ніж у першій групі, а випуск валової продукції на одну тисячу карбованців основних фондів — у 13 разів. Отже, практика показувала, що поліпшення якісних і кількісних показників роботи підприємств слід шукати на шляхах укрупнення і спеціалізації підприємств, об'єднання однотипних підприємств вузької галузі і здійснення в цих об'єднаннях концентрації, спеціалізації і комбінування виробництва.

Створення фірм «Прогрес» і «Світанок» — своєрідний економічний експеримент, здійснений у цьому напрямі. Після того, як ЦК КП України і ЦК КНРС схвалили цей почин, Львівський обком КП України та раднаргосп, разом з Волинським, Тернопільським і Ровенським обкомами КП України розробили основні принципи і пропозиції по створенню виробничих об'єднань майже в усіх галузях промисловості Львівського адміністративного економічного району і подали їх Українській раді народного господарства. Пропозиції були схвалені: в основу створення виробничих об'єднань було покладено детальний техніко-економічний аналіз однотипних підприємств певного профілю, а також враховано технологічний і галузевий характер їх виробництва, обсяг валового випуску продукції і в ряді випадків зв'язки по кооперації між ними. Водночас бралось до уваги територіальна розміщеність підприємств, можливості централізації виробництва однотипних деталей, вузлів, литва, штамповок тощо. Враховувались також можливості централізації допоміжних служб. У кожному окремому випадку попередньо підраховувалась ефективність і техніко-економічна доцільність об'єднання підприємств.

Отже, в основу створення об'єднань було взято галузеву або предметну спеціалізацію при максимальній можливості проведення технологічної спеціалізації всередині об'єднання; подібність або спільність технологічних процесів основного виробництва, незалежно від характеру призначення вироблюваної продукції, комплексну переробку і комбінування виробництва для підприємств, що переробляють сільськогосподарську сировину з урахуванням зон заготівель цієї сировини; доцільність об'єднання споріднених підприємств з однаковою технологією і замкнутим циклом виробництва. Тепер в різних галузях промисловості Львівського адміністративного економічного району організовано і вже діють до 20 виробничих об'єднань, що охоплюють 140 підприємств. У харчовій і м'ясо-молочній промисловості діють 9 об'єднань, у мебльовій і деревообробній промисловості — одне об'єднання і т. д. Як показують попередні підрахунки, в цілому по адміністративному економічному району потужність підприємств, що увійшли в об'єднання, збільшиться на 15—20%, економічний ефект після завершення процесу об'єднання підприємств становитиме 40—50 млн. крб. на рік.

За рахунок чого ж досягаються такі результати? Насамперед, за рахунок найбільш доцільної технологічної і предметної спеціалізації підприємств. Це наочно видно на прикладі роботи виробничого об'єднання фірми «Світанок». Якщо раніше невеличке Золочівське підприємство випускало різні види шкіри і до того ж невисокої якості, то, увійшовши в об'єднання, стало виробляти лише устілочний товар. З допомогою спеціалістів головного підприємства підбрано найбільш ефективний склад хімікатів (шкіряники називають це «букетом»), що благотворно позначилося на якості. Підприємство одержало чимало нового обладнання. Тепер Золочівський філіал «Світанку» працює з продуктивністю, якої ніколи не знав раніше.

Як же на практиці застосовуються основні принципи при створенні виробничих об'єднань — фірм? Візьмемо для прикладу виробниче об'єднання «ЛАФ» (Львівська автомобільна фірма), яке за обсягом виробництва є одним з найбільших. У фірму «ЛАФ» входять три підприємства, що виготовляють міські, міжміські, туристські автобуси високого класу, спеціальні автомобільні причепа, автолавки, мотопеди та іншу аналогічну продукцію. До об'єднання всі ці підприємства були зв'язані взаємною кооперацією по пресових заготовках, штамповках та інших деталях. Про розмах виробництва фірми «ЛАФ» можна судити

з того, що валове виробництво продукції за рік тут становить 60 млн. крб., в об'єднанні зайнято понад 7 тис. робітників.

Повчальні, перш за все, ті зміни, які сталися в допоміжних службах об'єднаних підприємств. Тоді, як Львівський автобусний завод мав у своєму розпорядженні добру інструментальну службу, обладнання якої раніше повністю не завантажувалось, на інших підприємствах це було вузьким місцем, оскільки інструментальні цехи не забезпечували потреб виробництва. Таке ж становище було і в ремонтній службі. Її мали на кожному підприємстві, але ступінь використання обладнання і якість ремонту були різними. На автобусному заводі якість ремонту була вища, ніж на інших підприємствах. З створенням фірми усі ці служби централізовані, що вже дало позитивні наслідки. На кожному підприємстві, що увійшло у фірму, раніше були свої конструкторські бюро. Нині на їх базі працює одне потужне центральне конструкторське бюро з експериментальною базою і лабораторією. Його завдання — розробляти нові конструкції машин з широкою уніфікацією застосовуваних матеріалів, вузлів і деталей для всіх підприємств фірми. Більш інтенсивне використання технологічного обладнання дозволило вивільнити понад 4 тис. квадратних метрів виробничої площі і близько 60 одиниць дефіцитного металоріжучого обладнання. Отже, по фірмі «ЛАФ» без капітальних затрат досягнуто приросту потужностей у межах 15—20%. Підрахунки показують, що приблизно таким же буде приріст потужності заводів сільськогосподарського машинобудування, об'єднаних у фірму «Сільгоспмаш».

Принцип подібності або спільності технологічних процесів основного виробництва незалежно від характеру призначення продукції, що виробляється, ліг в основу об'єднання «Верстатомашінструмент». Сюди увійшли Львівський машинобудівний та інструментальний заводи, Стрийський машинобудівний завод. Підприємства цієї фірми виготовляють копіювально-фрезерні верстати з високим класом роботи, кривошипні преси малої потужності, листозгинальні машини тощо. За своїм призначенням це продукція різна, але в зв'язку з тим, що основні технологічні процеси всіх підприємств однорідні, стало можливим сконцентрувати верстатобудівне литво, виробництво зварних конструкцій, деталей механічної обробки, а також централізувати складання машин на головному підприємстві. Результат і тут відрадний: потужність підприємств зросла приблизно на 25%.

При організації виробничих об'єднань по переробці сільськогосподарської сировини теж виходили з принципів комплексної його переробки і комбінування з урахуванням зон заготівель. При створенні таких об'єднань у даній галузі промисловості вже був деякий досвід. Організований ще в 1961 р. Ходорівський цукровий комбінат показав велику економічну ефективність саме завдяки комплексному методу переробки сільськогосподарської сировини. В майбутньому це комбіноване підприємство буде в складі виробничого об'єднання, в яке увійдуть невеликі за обсягом підприємства з однаковою технологією і замкнутим циклом виробництва. Як правило, такі підприємства розташовані в межах області. Характерними в цьому є підприємства молочної, маслоробної і сироварної промисловості, а також об'єднання м'ясо- і птахокомбінатів. Не кажучи вже про інші їх переваги, це дозволить більш ефективно використовувати холодильні потужності.

Є всі підстави думати, що практика підкаже доцільність створення окремих об'єднань, в які увійдуть підприємства не тільки одного, а багатьох економічних районів. Так, група працівників радіотехнічної промисловості пропонує організувати міжрадянське виробниче

об'єднання. Інакше кажучи, йдеться про доцільність створення Львівської телевізійної фірми, в яку входив би ряд заводів-виготовлювачів комплектуючих виробів. Така ідея заслуговує уваги, бо переслідує дуже важливу мету — спрямувати зусилля колективів підприємств на швидке освоєння нових конструкцій, вузлів і радіодеталей, що, як відомо, є вирішальною умовою освоєння нових типів радіоапаратури. Явно тяжіють до об'єднання в межах республіки і підприємства, що виготовляють музичні інструменти.

В чому ж полягають переваги нових виробничих об'єднань? Чим вони відрізняються від трестів і галузевих управлінь? Докорінна різниця тут, насамперед, у тому, що, коли керівний та інженерно-технічний склад тресту і галузевих управлінь тільки іноді буває на підприємствах, то у фірмах ці працівники повсякденно разом з колективами управляють виробництвом, оперативно вирішують поточні і перспективні завдання, весь час безпосередньо перебувають на підприємстві. Керівні та інженерно-технічні працівники фірми лише зрідка бувають у кабінетах управлінь і відділів раднаргоспу, вони весь час у вирі життя. У фірмах, як про це свідчать вже наведені приклади і безліч інших аналогічних фактів, підвищується рівень спеціалізації виробництва, поліпшується використання основних промислових фондів; в них ширші умови для впровадження високо продуктивної технології, підвищення якості продукції. Створення виробничих об'єднань забезпечує перехід до більш спрощеної двоступеневої структури управління промисловістю: раднаргосп — виробниче об'єднання, а це дозволить скоротити адміністративно-управлінський апарат по економічному району приблизно на 25%. Уже через два-три роки, як показують науково обгрунтовані розрахунки, обсяг виробництва продукції в цілому по раднаргоспу збільшиться в порівнянні з завданнями семирічного плану не менш як на 300—350 млн. крб., або майже на третину в порівнянні з 1962 р. Продуктивність праці зросте більш як на 20%, а річна економія від зниження затрат виробництва становитиме приблизно 35—40 млн. крб.

Це значні показники, але вони не дають ніяких підстав для оптимістичності при організації нових виробничих об'єднань. Навпаки, життя вимагає вдумливого, всебічного аналізу при підході до цього питання з тим, щоб вирішувати його в залежності від конкретних умов, специфіки тієї чи іншої галузі виробництва. Досвід показує, до чого іноді призводить поверхове ставлення деяких господарських керівників до економічних розрахунків. Маються на увазі, зокрема, хиби, що були допущені галузевими управліннями раднаргоспу при створенні об'єднання скляних заводів «Веселка». Насамперед, не зовсім вдало було вибрано період для створення фірми: піч на одному з заводів стояла на ремонті, не було достатньої чіткості в розподілі між філіалами асортименту продукції, особливо нової, тощо. Подекуди на філіалах фірм через недоліки в плануванні різко вирости наднормативні лишки матеріалів, сировини, допускалися факти завищення норм незавершеного виробництва. Але ці, як і інші недоліки, неминучі в усякій новій справі, не можуть заслонити собою величезних і незаперечних переваг виробничих об'єднань, які з часом проявляться ще з більшою силою. Завдання полягає в тому, щоб звести до мінімуму різні «неув'язки» початкового періоду існування фірми. Треба всебічно обдумати, аналізувати і робити висновок про доцільність виробничого об'єднання після здійснення всіх необхідних розрахунків. Створення фірми слід проводити поетапно, але наполегливо, переборюючи косність та інертність деяких господарських працівників. У кожному окремому випадку треба глибо-

ко вивчати економічні і статистичні дані підприємств, які передбачається об'єднати. В кожному окремому випадку обов'язково мусить бути розроблений докладний проект організації об'єданого підприємства з визначенням економічної ефективності. В усіх деталях розробляється проект організації роботи об'єднання, кожне підприємство забезпечується технічною документацією. Отже, процес об'єднання підприємств може тривати кілька місяців.

Формалізм і шаблон тут нетерпимі. Яким добрим не виявився б досвід роботи фірм легкої промисловості, його не можна механічно перенести, наприклад у вугільну промисловість. Відомо, що в легкій, машинобудівній, приладобудівній промисловості найбільший ефект дає спеціалізація виробництва, у вугільній промисловості найбільш ефективними є передовий досвід прискореного освоєння проектних потужностей, якнайповніше використання гірничої техніки. Отже, зрозуміло, що підхід при створенні фірм тут повинен бути різний.

Є вже можливість зробити деякі узагальнення і по організаційній структурі управлінського апарату як головного підприємства, так і філіалів об'єднань. Відомо, що структура залежить від специфіки галузей промисловості, але основні принципи мусять бути властиві всім об'єднанням. Фірма повинна базуватися на підприємстві, яке за своїми виробничими потужностями і технічним рівнем вище інших об'єднаних підприємств або ж має більшу перспективу розвитку.

Керівник головного підприємства водночас є й директором об'єднання, через начальників філіалів він керує всією діяльністю об'єднання. В безпосередньому віданні директора знаходяться служби капітального будівництва, економічна і планова служби, він же вирішує загальновиробничі питання об'єднання і філіалів. Оскільки фірма складається з підприємств з неоднаковим рівнем розвитку її філіалів, у розпорядженні директора є служба, яка спеціально займається виявленням нових резервів виробництва. Маючи в своєму складі економіста, конструктора, технолога, вона веде аналіз економічної доцільності в усіх виробничо-господарських ланках об'єднання. В складі управлінського апарату фірм є також головний інженер, головний технолог, головний конструктор. Головний технолог об'єднання керує службою технологів філіалів. Його завдання — розробка технології серійного виробництва нових зразків продукції. Ця технологія попередньо випробовується на випуску дрібних серій, після чого вироб передається на виробництво головному підприємству або його філіалу з готовою випробуваною оснасткою, з нестандартним обладнанням, яке повинно забезпечити високий рівень механізації та автоматизації технологічного процесу. У фірми є конструкторське бюро по оснастці, інструменту, відділ нестандартного обладнання, відділ механізації та автоматизації, інструментальний цех.

Директору об'єднання підпорядковані центральна бухгалтерія, фінансово-збутовий відділ, відділ постачання і комплектації з централізованими базами і складами, транспортний відділ з власним спеціалізованим транспортом. Практика показала, що на філіалах об'єднань такі служби, як капітального будівництва, плановий відділ, конструкторське бюро, відділ постачання і збуту, — зайві. Філіалу не обов'язково мати свій розрахунковий рахунок в банку, він має, як правило, тільки поточний рахунок.

Створення нових виробничих об'єднань викликало певні зміни організаційних форм роботи партійних організацій об'єднаних підприємств. І якщо для партійних організацій підприємств-філіалів перехід до нових умов роботи виявився порівняно легким, то перед партійними

організаціями головних підприємств постали нові завдання. Не маючи права контролю в межах об'єднання, партійні організації головних підприємств спочатку повинні були вирішувати багато питань через вищестоячі органи. Але з часом ці партійні організації зуміли перебудувати свою роботу у відповідності з вимогами життя, і їх вплив на стан справ в об'єднаннях стає з кожним днем відчутнішим.

У переважній більшості партійні організації головних підприємств встановили тісні зв'язки з первинними організаціями філіалів і спільно добиваються вирішення найважливіших питань виробничої діяльності. Обласний комітет КП України неодноразово збирав секретарів парторганізацій головних підприємств, радився з ними, узагальнював кращий досвід роботи. На такі наради запрошувалися також зацікавлені секретарі партійних організацій підприємств-філіалів. Які конкретні форми організаційно-партійної роботи викристалізуються у виробничих об'єднаннях — ще передчасно говорити. Та відрадним є те, що повсюди активізувалась масово-політична робота, комуністи стали глибше вникати в економіку виробництва.

В умовах існування фірм практика висуває питання, які не можуть вирішуватися тільки адміністратором чи групою адміністраторів. Їх успішно розв'язує весь колектив, використовуючи постійно діючі виробничі наради та інші форми участі трудящих в управлінні виробництвом. Дедалі більшого значення набирають періодичні партійно-господарські та профспілкові активи з участю представників усіх підприємств, що входять в об'єднання, наради передовиків і новаторів.

Неоціненною допомогою для партійних, господарських працівників в їх боротьбі за удосконалення керівництва народним господарством є рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС і грудневого (1962 р.) Пленуму ЦК КП України. Листопадовий Пленум ЦК накреслив конкретну, справді революційну програму перебудови партійного керівництва народним господарством. Здійснення її забезпечить дальший швидкий розвиток соціалістичної економіки, поліпшення добробуту трудящих, дасть можливість нашому народові ще успішніше створювати матеріально-технічну базу комунізму. Рішення листопадового Пленуму ЦК КПРС і грудневого Пленуму ЦК КП України передбачили перебудувати всі партійні органи за виробничим принципом. «Виробничий напрям — головний, — говорив М. С. Хрущов на Пленумі ЦК КПРС. — Треба, щоб працівники партійних комітетів жили турботами про це головне, пильнували і думали, що головне в комуністичному будівництві — це економіка, це виробництво, це боротьба за створення матеріальних і духовних благ для життя людини». Відзначаючи важливість виробничого принципу в побудові партійних органів, Пленум ЦК підкреслив, що це дасть можливість забезпечити більш конкретне і оперативне керівництво промисловістю, будівництвом і сільським господарством, зосередити головну увагу на виробничих питаннях. Така перебудова допоможе активізувати всі сторони діяльності Комуністичної партії, ще тісніше пов'яже організаторську й ідеологічну роботу з завданнями створення матеріально-технічної бази комунізму та виховання нової людини. Велике починається з малого. І, хто знає, можливо, підказані самим життям нові виробничі об'єднання з їх широкою опорою на громадські засади у здійсненні найрізноманітніших завдань є однією з тих форм господарського керівництва, які дедалі повніше відповідатимуть потребам майбутнього комуністичного самоврядування.

І. І. КОЛОМІЧЕНКО

ВИСВІТЛЕННЯ ДЕЯКИХ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Період соціалістичної індустріалізації є одним з найважливіших етапів розвитку Радянської держави. Соціалістична індустріалізація країни — історична необхідність, закономірність радянського суспільства. Завдяки її успішному здійсненню створено матеріально-технічну базу соціалізму. В загальному індустріальному розвитку СРСР значне місце належить Радянській Україні. В 1925—1926 рр. на Україні видобувалось 70,7% залізної руди, вироблялось 54,2% чорних металів, 28,1% продукції загального машинобудування та ін.¹ Комуністичній партії, радянському народу довелося здійснювати індустріалізацію країни в складній міжнародній і внутрішній обстановці. Імперіалісти не гребували ніякими методами й засобами, щоб зірвати соціалістичне будівництво в СРСР, загрожували війною. В їх агресивних планах Радянській Україні відводилась значна роль: вони прагнули не тільки загартувати її багатства, а й перетворити в плацдарм для агресії проти СРСР. Одержана в спадщину від царської Росії техніко-економічна відсталість, нестача кваліфікованих кадрів, запеклий опір класових ворогів у країні та їх агентури всередині Комуністичної партії — все це збільшувало труднощі соціалістичної індустріалізації. Проте радянський народ під керівництвом Комуністичної партії за найкоротший історичний строк, без допомоги ззовні, побудував велику сучасну промисловість. «Індустріалізація СРСР, — підкреслюється в Програмі КПРС, — великий подвиг робітничого класу, всього народу, який не шкодував ні сил, ні засобів, свідомо йшов на жертви, щоб витягти країну з відсталості»². Разом з усім радянським народом під керівництвом Комуністичної партії найактивнішу участь брав у здійсненні цього подвигу і український народ.

Питання історії індустріалізації України певною мірою уже висвітлені в історичній літературі, що видана в післявоєнний період. Незважаючи на відсутність узагальнюючої ґрунтовної праці, в якій би досліджувався весь шлях індустріального розвитку України, ця проблема не раз привертала увагу істориків і економістів. Першою узагальнюючою працею, що висвітлювала історію економічного розвитку України, була «Нариси розвитку народного господарства Української РСР», перше видання якої було здійснено в 1949 р.³, а друге — в 1954 р.⁴ Питання індустріалізації Радянської України досліджують також в «Історії Української РСР», т. II⁵. Своєрідний підсумок

¹ «Народное хозяйство СССР. Статистический сборник», М. — Л., 1932, стор. 82.

² «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 12.

³ «Нариси розвитку народного господарства Української РСР», К., 1949.

⁴ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954.

⁵ «Історія Української РСР», т. II, К., 1957.

досягненням історико-партійної науки на Україні було зроблено в «Нарисах історії Комуністичної партії України»⁶, де, поряд з іншими питаннями, багато уваги приділено періоду соціалістичного суспільства, висвітлюється виконання довоєнних п'ятирічок і перетворення Радянської України в могутню індустріальну державу. Боротьбі за соціалістичну індустріалізацію відведено окремі розділи у популярному нарисі «Історія Української РСР»⁷ і в підручнику для 7 і 8 класів восьмирічної школи «Історія Української РСР»⁸. Крім того, на Україні створено кілька праць, в яких поряд з іншими питаннями висвітлюється процес соціалістичної індустріалізації, показуються успіхи індустріалізації на окремих етапах її розвитку, її здійснення в основних промислових районах України⁹. Певне місце займають питання, зв'язані з індустріалізацією України, у працях, в яких висвітлюється історія соціалістичного будівництва не тільки України, а й всього Радянського Союзу¹⁰. На Україні зроблено перші кроки по створенню збірників документів і матеріалів, популярних нарисів, в яких розкривається боротьба Комуністичної партії і робітничого класу за перетворення Радянської України в могутню індустріальну державу. В періодичній пресі (журналах, газетах), в університетських і міжвузівських наукових записках опубліковано ряд статей і повідомлень, присвячених соціалістичному будівництву на Україні¹¹.

⁶ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961.

⁷ О. К. Касименко. Історія Української РСР, К., 1960.

⁸ В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Спицький. Історія Української РСР, К., 1962.

⁹ О. Б. Слуцький, Перемога політики, соціалістичної індустріалізації на Україні, К., 1955; В. П. Сидоренко. Возникновение и развитие массового социалистического соревнования на Украине в 1929 году, К., 1956; «Украинская ССР», ч. 1. М., 1957; О. Б. Слуцький. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни, К., 1957; Н. Ф. Шевченко, И. Л. Шерман. Итоги первого десятилетия социалистического строительства на Украине, Харьков, 1957; В. П. Замковой. Донбасс индустриальный, Донецк, 1958; В. Т. Чунтулов. Розквіт економіки Української РСР, К., 1958; Л. І. Кухаренко. Перетворення України з аграрної в могутню індустріально-колгоспну республіку, К., 1959; Ф. Н. Мартинюк. Соціалістична індустріалізація України, К., 1959; Є. Єременко. Могутній засіб організації активності мас, К., 1959; Л. Я. Скобцов. Партійна організація Донбасса в боротьбі за осуществление ленинского плана индустриализации страны (1926—1929), 1959; Н. О. Мілюкова. Борьба Коммунистической партии Украины за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.), К., 1960; Ф. Ю. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; В. С. Федорченко. Одинадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1959; Ф. С. Павлов. За ленинським планом індустріалізації країни (1926—1932 рр.), Дніпропетровськ, 1960; А. Г. Шевелев. Десятий з'їзд КП(б)У, К., 1961; А. Слуцький, В. Сидоренко. Профсоюзи України после победы Великого Октября, М., 1961; Ю. В. Бабко. Дванадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1962.

¹⁰ Р. П. Дадькин. Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР, М., 1954; Э. Ю. Локшин. Очерки истории промышленности СССР (1917—1941), М., 1956; А. А. Штылько. Индустриализация СССР в период первой пятилетки, М., 1956; И. В. Маевский. Тяжелая промышленность СССР в первые годы социалистической индустриализации (1926—1929 гг.), М., 1959; «Построение социалистической экономики в СССР. 1926—1932», М., 1960; А. П. Павлов. Борьба Коммунистической партии за социалистическую индустриализацию страны и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства (1926—1929), М., 1961; Я. С. Розенфельд, К. И. Клименко. История машиностроения СССР, М., 1961; М. А. Борисов. Подготовка партией наступления социализма по всему фронту, М., 1961; А. Ф. Хавин. Краткий очерк истории индустриализации СССР, М., 1962 та ін.

¹¹ О. В. Омеляненко. Коммунистическая партия — организатор широкого вовлечения рабочих промышленных предприятий Украины в социалистическое соревнование в годы первой пятилетки, «Сборник научных работ кафедр общественных наук Харьковского политехнического института», вып. 3, т. 23, 1957; І. А. Зозуля. Комуністична партія України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію республіки, «Український історичний журнал», 1958, № 3; В. К. Брызгалова. Вовлечение женщин в

Видана література свідчить про те, що істориками й економістами зроблено немало по дослідженню проблеми індустріалізації України. Автори правильно пояснюють об'єктивну необхідність соціалістичної індустріалізації СРСР, роль і місце України в економічному розвитку країни. В «Нарисах розвитку народного господарства Української РСР», в працях Л. І. Кухаренко, Ф. М. Мартинюка, В. Т. Чунгулова та ін., в наукових статтях і збірниках документів та матеріалів висвітлюється розвиток основних галузей важкої індустрії України. Монографія Ф. Ю. Шерстюка присвячена питанням перебудови діяльності партійних організацій в перші роки соціалістичної індустріалізації. В ній автор на конкретних прикладах показав боротьбу КП(б)У з троцькістсько-зінов'євським блоком, націонал-ухильниками та правими капітулянтами, а також висвітлив питання організаційного й ідейного зміцнення парторганізацій України. Ці ж питання, проте менш докладно, висвітлені в брошурі А. Г. Шевелева, у статтях І. А. Зозулі, М. О. Барабаша та ін. В «Історії Української РСР» (т. II), в працях О. Б. Слущького, Є. Л. Єфременка, М. П. Шевченка та І. Л. Шермана, в статтях іповідомленнях О. Ф. Яхна, О. Ф. Руденка, В. П. Скоробагатова, Д. П. Поклада, М. І. Горлача, М. М. Кубрушка та ін. висвітлюється боротьба українського народу під керівництвом Комуністичної партії за соціалістичну індустріалізацію, показується творча ініціатива робітничого класу в перші роки індустріалізації і в період наступу

социалистическое строительство в годы первой пятилетки, «Сборник научных трудов Днепропетровского инженерно-строительного института», вып. 4, 1958; С. М. Чагир. Деятельность КП(б)У по выдвижению хозяйственно-технических кадров в области тяжелой промышленности и по обучению специалистов-практиков в годы первой пятилетки, «Труды Донецкого индустриального института», т. 48. Серия общественных наук», вып. 3, 1959; О. Ф. Яхно. Керівництво Комуністичної партії України виробничими нарадами в перші роки індустріалізації, «Наукові записки Київського університету», т. 18, вып. 4, 1959; А. Ф. Руденко. Борьба шахтеров Донбасса под руководством большевистской партии за новые формы социалистического соревнования в 1931—1932 гг.; «Ученые записки Харьковского университета», т. 103. Труды кафедры истории КПСС», т. 7, 1959; В. П. Скоробагатов. Розгортання масового соціалістичного змагання робітничого класу України на початку 1929 року, «Український історичний журнал», 1959; № 2; Д. П. Поклад. Перші успіхи соціалістичної індустріалізації на Україні (1926—1929), «Український історичний журнал», 1959, № 5; Ю. В. Бабко, В. П. Терент'єв. Розвиток вищої технічної школи УРСР в роки першої п'ятирічки, «Український історичний журнал», 1959, № 6; А. И. Эпштейн. Коммунистическая партия Украины — организатор машиностроительной промышленности в 1929 г., «Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова», вып. 3, 1960; В. П. Цветков. Мероприятия Коммунистической партии Украины по улучшению руководства массовым движением рабочих корреспондентов в период индустриализации страны (1926—1929 гг.), «Ученые записки Харьковского университета им. Горького», т. 107. Труды кафедры истории КПСС», т. 8, 1960; Н. А. Барабаш. Коммунистическая партия Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию страны (1926—1929), «Труды Николаевского кораблестроительного института им. С. О. Макарова», вып. XX, 1960; М. І. Горлач. Профспілки Радянської України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.), «Український історичний журнал», 1960, № 1; М. М. Кубрушко. Заходи Комуністичної партії України по піднесенню вугільної промисловості Донбасу (1926—1929 рр.), «Український історичний журнал», 1960, № 4; О. Б. Слущький. Робітничий клас України на початку реконструктивного періоду, «Український історичний журнал», 1960, № 5; М. В. Бельська. Виникнення й поширення руху новаторів у важкій промисловості України (1933—1935 рр.), «Український історичний журнал», 1960, № 5; М. І. Горлач. Розвиток творчої ініціативи робітничого класу України в період наступу соціалізму по всьому фронту, «Український історичний журнал», 1961, № 5; Н. Д. Нагорный. Деятельность партийных организаций Украины по оживлению производственных совещаний в первые годы индустриализации страны, «Труды Харьковского политехнического института им. В. И. Ленина», т. 42. Серия истории КПСС», вып. 1, 1961; С. М. Сирцова. Розвиток творчої ініціативи робітничого класу Української РСР в роки третьої п'ятирічки, «Український історичний журнал», 1962, № 5.

соціалізму по всьому фронту, роль профспілок в організації виробництва. Про підготовку кадрів кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників України в роки першої п'ятирічки розповідається в брошурі Н. О. Мілюкової, в статтях Ю. В. Бабка та В. П. Терентьева, С. М. Чагіря та ін. Участь жінок в промисловому виробництві в ці ж роки показана в статті О. В. Омеляненко і В. К. Бризгалова. У монографії Л. Я. Скобцова та брошурі Ф. С. Павлова висвітлюється боротьба партійних організацій Донбасу і Дніпропетровська за здійснення індустріалізації в 1926—1929 рр. І все ж, незважаючи на певні успіхи, у дослідженні питань соціалістичної індустріалізації зроблено ще мало. Слід відзначити, що здебільшого висвітлювався початковий період індустріалізації. Участь трудящих України в соціалістичному будівництві в роки довоєнних п'ятирічок (особливо другої та третьої) менше показано в історичній літературі.

В період культу особи Сталіна розробка питань історії соціалістичної індустріалізації і боротьби Комуністичної партії за трудове піднесення робітничого класу гальмувалась. У багатьох працях, де досліджувалась історія індустріалізації України, проявлявся вплив культу особи, який виражався у суб'єктивістському підході до вивчення тих чи інших явищ, недооцінці ролі мас, недостатньому показу складних умов, що утруднювали проведення соціалістичної індустріалізації. Все це перекручувало і збіднювало реальний історичний процес і тим самим мимоволі применшувало значення успішно здійсненої соціалістичної індустріалізації. Після XX і XXII з'їздів КПРС, які розвінчали культ особи Сталіна, з новою силою висувається необхідність створення узагальнюючих праць з історії індустріалізації Радянської України, а також монографічних досліджень з найважливіших проблем історії промислового розвитку.

Ціною гігантських зусиль і великих жертв трудящі СРСР, в тому числі й Радянської України, керовані Комуністичною партією, розв'язували найважчу й найважливішу проблему соціалістичної індустріалізації — проблему нагромадження. М. С. Хрущов говорив: «Ми відмовляли собі багато в чому, обмежували себе в харчуванні, одягу, у виробництві предметів широкого споживання, вкладаючи кожний заощаджений карбованець у будівництво заводів і комбінатів важкої індустрії, в спорудження електростанцій»¹². Проте в літературі, де висвітлюються питання історії індустріалізації України, мало приділяється уваги організаторській і політичній діяльності Комуністичної партії, творчій ініціативі робітничого класу, спрямованих на розв'язання проблеми нагромадження. Здебільшого автори обмежуються тільки наведенням статистичних даних, що свідчать про зростання капіталовкладень у промисловість.

Відомо, що ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і місцеві партійні органи, а також радянські, господарські, профспілкові і комсомольські організації, всі трудящі Радянського Союзу багато зробили для забезпечення будов і підприємств необхідними коштами й засобами. У цьому велику роль відіграв квітневий (1926 р.) Пленум ЦК ВКП(б). У рішенні Пленуму вказувалося, що успіх реконструкції і будівництва нових підприємств залежить від розміру тих соціалістичних нагромаджень, які потрібно вкласти у промисловість. У зв'язку з цим образно говорив Г. К. Орджонікідзе: «Мені здається, якщо не по-науковому, а просто сказати, то вийде, що всі розмови про темпи розвитку нашої проми-

¹² М. С. Хрущов. До перемоги в мирному змаганні з капіталізмом, К., 1959, стор. 394.

словості зводяться до одного основного питання: де дістати гроші?»¹³. Викриваючи Троцького, Каменева та інших, які не вірили у можливість соціалістичної індустріалізації, створення нагромаджень, Ф. Е. Дзержинський говорив: «Так, кошти є звідки взяти... Цих коштів зараз у нас немає, щоб ми змогли негайно піднести індустріалізацію на неосяжну висоту. Кошти створюються у процесі праці, їх потрібно заробити. А чи зможемо ми їх заробити? Так!»¹⁴. Велике місце займали питання створення нагромаджень у виступах А. О. Жданова, М. І. Калініна, С. В. Косіора, Г. М. Кржижановського, А. І. Мікояна, Г. І. Петровського, Я. Є. Рудзутака, В. Я. Чубаря та ін. Пленум визначив шляхи мобілізації коштів для великого промислового будівництва. На жаль, в історичній літературі недостатньо висвітлено, як же саме здійснювались рішення квітневого (1926 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) про боротьбу за режим економії (25 квітня 1926 р.) та деякі інші важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовані на розв'язання проблеми нагромадження.

ЦК ВКП(б) неодноразово направляв на Україну визначних партійних і господарських керівників, які подавали конкретну допомогу у здійсненні соціалістичної індустріалізації, в організації нагромаджень коштів для промислового будівництва. Так, у березні 1926 р. за дорученням ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР комісія, очолювана членом президії Вищої Ради народного господарства СРСР В. І. Межлауком, провела детальне обстеження тресту «Південьсталь» — одного з найбільших об'єднань металургійних підприємств країни. За її пропозицією уряд виділив заводам тресту значні кошти для здійснення ряду робіт по реконструкції і будівництву¹⁵. У березні — травні 1926 р. секретар президії ЦКК ВКП(б) О. М. Ярославський взяв участь у роботі Пленуму ЦК КП(б)У. Тоді на Пленумі обговорювались питання господарського будівництва¹⁶. Пізніше, влітку, О. М. Ярославський побував у великих партійних організаціях підприємств Одеси і своїми порадами подав їм значну допомогу. У травні 1926 р. Ф. Е. Дзержинський, який очолював тоді Вищу Раду народного господарства СРСР, спеціально приїжджав на Україну для подання допомоги в поліпшенні роботи металургійної і вугільної промисловості. Тоді він виступив з доповіддю на нараді господарських працівників України, взяв участь у роботі Всеукраїнського з'їзду профспілки гірників. З його ініціативи було проведено нараду правління «Південьсталі», на якій обговорювались питання зниження собівартості продукції, піднесення рівня валового виробництва, зміцнення трудової дисципліни¹⁷. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У Ф. Е. Дзержинський вказував на необхідність планомірного зниження роздрібних цін на промислову продукцію, підкреслював, що «для промисловості зниження роздрібних цін є питання життя чи смерті, питання всього нашого народного господарства і темпів його розвитку»¹⁸. Багато уваги розвитку промисловості України, нагромадженню коштів для її розширення, приділяв В. К. Куйбишев, який після смерті Ф. Е. Дзержинського очолив Вищу Раду народного господарства СРСР. Весною 1927 р. В. В. Куйбишев побував на всіх великих підприємствах Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Ми-

¹³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, од. зб. 220, арк. 45—46.

¹⁴ Там же, арк. 50.

¹⁵ Газ. «Комуніст», 26 березня 1926 р.

¹⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 190.

¹⁷ Газ. «Коммунист», 8, 9, 25 травня 1926 р.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 52, арк. 175.

колаєва та ін. Зниження собівартості продукції, раціоналізація виробництва, виявлення додаткових коштів на збільшення капіталовкладень у промисловість, піднесення продуктивності праці — ось далеко не повний перелік питань, які вирішувались В. В. Куйбишевим разом з партійними і господарськими працівниками України¹⁹.

Питання, зв'язані з створенням нагромаджень, докладно обговорювались на IX (грудень 1925 р.), X (листопад 1927 р.), XI (червень 1930 р.) з'їздах Комуністичної партії України, на першій (жовтень 1926 р.) і другій (квітень 1926 р.) Всеукраїнських партійних конференціях. Ряд пленумів ЦК КП(б)У, зокрема березнево-квітневий, червневий і серпневий 1926 р., лютнево-березневий, червневий і жовтневий 1927 р. та ін., відіграли велику роль у фінансуванні підприємств, що реконструювались або створювались заново. Питання про економію коштів, піднесення продуктивності праці і зниження собівартості продукції широко обговорювались на окружних партійних конференціях (січень 1927 р.). Організуючим центром по здійсненню режиму економії на Україні була спеціальна комісія при Раді Народних Комісарів УРСР, створена 30 квітня 1926 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У. До її складу входили: В. Я. Чубар (голова), М. Ф. Владимирський (заступник голови), І. Є. Қлименко, М. О. Скрипник, А. Ф. Радченко та ін.²⁰ Комісії по здійсненню режиму економії були також створені при Вищій Раді народного господарства та в усіх народних комісаріатах і округах України.

Трудащі України, прагнучи внести помітний вклад у справу індустріалізації країни, надавали державі посилену фінансову підтримку. В перші роки соціалістичної індустріалізації на Україні серед трудящих було реалізовано державних позик на 180 млн. крб. замість 160 млн. крб. по плану. Вклади трудящих в ощадні каси зросли з 12 млн. крб. на 1 жовтня 1926 р. до 77 млн. крб. на 1 квітня 1929 р. Нерідко трудящі добровільно організовували збір коштів на будівництво таких гігантів промисловості, як Дніпрогес ім. В. І. Леніна, Харківський тракторний завод ім. Г. К. Орджонікідзе та ін. Широко підтримавши ініціативу лєнінградців, профспілки України багато зробили для впровадження у виробництво бригадного госпрозрахунку. Уже весною 1932 р. на підприємствах налічувалось 25 тис. госпрозрахункових бригад, якими було охоплено 300 тис. робітників²¹. Отже, розв'язання в початковий період індустріалізації проблеми нагромаджень, заслугоує спеціального дослідження.

В угоду культу особи Сталіна раніш замовчувались заслуги багатьох видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, а ті з них, які стали жертвою необґрунтованих репресій, навіть не згадувались. Воскресіння в пам'яті народу життя і діяльності незаслужено забутих борців за побудову соціалізму в СРСР є одним з почесних завдань радянських істориків. «Ми повинні зробити все для того, — говорив М. С. Хрущов, — щоб тепер встановити правду, бо чим більше часу мине після цих подій, тим важче буде відновлювати істину. Тепер вже, як кажуть, мертвих не повернеш до життя. Але треба, щоб в історії партії про це було правдиво розказано. Це треба зробити для того, щоб подібні явища в майбутньому ніколи не повторювались»²². В цьому істориками України поки що зроблено лише перші кроки.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 79, оп. 1, од. зб. 468, арк. 2—18, 23—28.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 38, арк. 38.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2029, арк. 33.

²² М. С. Хрущов. Заключне слово на ХХІІ з'їзді КПРС, 27 жовтня 1961 року. К., 1961, стор. 26.

Початок відновлення історичної правди, висвітлення ролі народних мас, життя і діяльності видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави було покладено після XX з'їзду КПРС. В «Нарисах історії Комуністичної партії України» фактично вперше показана роль С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. П. Затонського та інших у здійсненні соціалістичної реконструкції, індустріалізації України. В монографії Ф. Ю. Шерстюка, в брошурах Ю. В. Бабка, В. С. Федорченка та деяких статтях також висвітлюється діяльність видатних діячів Комуністичної партії по здійсненню політики соціалістичної індустріалізації. Водночас у працях Ф. М. Мартинюка, М. П. Шевченка, І. Л. Шермана та ін. роль діячів Комуністичної партії України у здійсненні індустріалізації майже не показана. Тяжкі зловживання владою в період культу особи Сталіна завдали великих втрат прекрасних кадрів, вихованих Комуністичною партією. На багатьох партійних і радянських працівників було зведено наклеп, і вони загинули. Серед них немало керівних працівників промисловості. Так, Г. І. Ломов, про позитивну діяльність якого багато говорилось на XXII з'їзді КПРС, у початковий період індустріалізації очолював великий трест «Донвугілля»; К. В. Сухомлин очолював Вищу Раду народного господарства України і т. д. А скільки несправедливо забуто прекрасних героїв — керівників заводів і будов, шахт і електростанцій, раціоналізаторів і винахідників, рядових робітників, які на чолі з комуністами, переборюючи багато труднощів, у стислі строки споруджували нові, докорінно реконструювали старі підприємства, створювали і освоювали нові виробництва. Це про них з такою теплою говорив М. С. Хрущов: «Ми пишаємось поколінням людей, яке заклало перші камені і зводило величну будову соціалізму»²³. Благородне завдання істориків — відновити незаслужено забуті імена керівників-господарників, видатних спеціалістів промисловості, передових робітників-виробничників.

У працях істориків в основному показано, що разом з успіхами у здійсненні промислового будівництва зростав і розвивався робітничий клас України, підвищувалась його політична й трудова активність, визрівали в його рядах сили, які забезпечили могутній розмах соціалістичного змагання, утвердження нової трудової дисципліни. Проте в багатьох працях ці процеси висвітлюються однобічно, недостатньо показана діяльність партійних організацій підприємств по мобілізації робітників на виконання виробничих завдань. А ці питання заслуговують особливої уваги.

З розгортанням соціалістичної індустріалізації для партійних організацій України, як і для всієї Комуністичної партії, надзвичайно важливо було очолити дедалі зростаючу активність основних робітничих мас, забезпечити перевиховання відсталого частини робітників, що зазнала впливу дрібнобуржуазної стихії, широко розгорнути боротьбу за свідому дисципліну, за піднесення політичної і виробничої активності трудящих. Квітневий і листопадовий (1928 р.) пленуми ЦК ВКП(б) особливо підкреслили необхідність докорінно поліпшити діяльність партійних організацій на підприємствах. Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) восени 1928 р. спеціально було проведено збори парторганізацій найбільших підприємств країни. На них обговорювались питання поліпшення системи і методів партійної роботи на виробництві. Підсумки обговорення було узагальнено у ЦК ВКП(б) на параді секретарів

²³ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр., К., 1959, стор. 166.

партосередків великих підприємств. Підвищенню ролі парторганізацій в боротьбі за трудове піднесення робітничого класу сприяла перебудова керівництва виробництвом і політично-масовою роботою на підприємствах, що почалася в першому році п'ятирічки. Основні заходи по здійсненню цієї перебудови було накреслено в листі ЦК ВКП(б) про підвищення трудової дисципліни (21 лютого 1929 р.) та постанові ЦК ВКП(б) про заходи по упорядкуванню керівництва виробництвом і встановлення єдиноначальності (5 вересня 1929 р.). Перебудова управління виробництвом (надання більшої самостійності, ініціативи і відповідальності підприємствам, встановлення єдиноначальності та ін.) сприяла значному підвищенню ролі парторганізацій у боротьбі за трудове піднесення робітничого класу.

Виходячи з загальних завдань Комуністичної партії, листопадовий (1929 р.) пленум ЦК КП(б)У в постанові про роботу партійних, профспілкових і господарських організацій на підприємствах накреслив практичні заходи по здійсненню вказівок ЦК ВКП(б). З метою наближення партійного керівництва до виробництва, охоплення партійним впливом усіх ланок роботи і підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві Всеукраїнська організаційно-партійна нарада (грудень 1929 р.) затвердила положення про партгрупу і розробила положення про створення з дозволу ЦК КП(б)У заводських партійних комітетів на великих підприємствах, а в цехах — партосередків. Це сприяло розширенню сітки виробничих парторганізацій. На 1 листопада 1931 р. в парторганізаціях України налічувалось 202 партійні комітети, 7629 партійних осередків, 17 733 партгрупи²⁴. Фабрично-заводські партійні осередки стали глибше вникати у виробництво, звертати більше уваги на піднесення продуктивності праці, розгортання руху раціоналізаторів і винахідників, підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві. На будівництві Дніпрогесу і Харківського тракторного заводу, металургійних заводів «Азовсталь» і «Запоріжсталь», на заводі ім. Петровського, на шахтах Донбасу та інших будовах і підприємствах партійні організації виступали справжніми організаторами трудових подвигів робітничого класу. Героїзм, стійкість, відвагу і наполегливість проявляли комуністи України в боротьбі за піднесення вугільної і металургійної промисловості, в спорудженні електростанцій, заводів і фабрик. Про це далеко не все розповіли українські історики.

Мають місце недоліки і у висвітленні ролі робітничого класу в соціалістичній індустріалізації України. Інколи конкретно історичний процес розвитку робітничого класу висвітлюється занадто загально, декларативно, без достатнього підкріплення. З літератури, в якій висвітлюються проблеми історії якісного і кількісного зростання робітничого класу України в період соціалістичного будівництва, заслуговують найбільше уваги праці О. Б. Слуцького. Проте вони охоплюють тільки початок реконструктивного періоду, тоді як соціалістична індустріалізація зв'язана з здійсненням усіх довоєнних п'ятирічок. Саме в той період зростали ряди робітничого класу, значно оновлювався його склад. У деяких працях, зокрема брошурі Ф. М. Мартинюка, недостатньо досліджується процес зміни якісного складу і чисельності робітничого класу, не показуються джерела поповнення його рядів, зростання культурно-технічного рівня і т. д. Не можна вважати повністю розв'язаною цю проблему і в «Нарисах розвитку народного господарства Української РСР» та ін.

На Україні, як і по всій країні, глибокі революційні економічні та

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 427, арк. 250—251.

політичні перетворення обумовили значні кількісні та якісні зміни у продуктивних силах суспільства взагалі і, зокрема, в складі робітничого класу. З розвитком соціалістичного виробництва проходило, насамперед, безперервне планомірне кількісне зростання робітничого класу. Якщо на початку технічної реконструкції народного господарства, у 1925/26 господарському році, на Україні середньорічна чисельність робітників і службовців в усіх галузях промисловості становила 1706 тис. чоловік²⁵, то в 1940 р. було вже 6202 тис.²⁶, тобто кількість робітників і службовців зросла майже втричі. Серед робітничого класу сталися й якісні зміни. В перші роки реконструктивного періоду в промисловості України працювала значна кількість напівробітників напівселян, які, працюючи на заводі, водночас вели власне дрібне господарство. Багато з них були під впливом дрібновласницької психології, не проявляли активності на виробництві. Відсутність постійних кадрів, велика їх плинність заважали оволодінню технікою, послаблювали трудову дисципліну, негативно відбивались на рівні продуктивності праці. На кінець першої п'ятирічки картина починає змінюватись. Робітники, які вийшли з села, все більше зв'язували свою долю з промисловістю. За період довоєнних п'ятирічок у складі робітничого класу значно збільшилася питома вага жінок; різко підвищився культурно-технічний рівень робітничого класу і формувалася з його середовища нова виробничо-технічна інтелігенція, підвищився матеріальний добробут трудящих.

Завдання реконструктивного періоду вимагали крутого повороту профспілок лицем до виробництва, посилення їх ролі як школи комунізму, знаряддя виховання робітничого класу в дусі соціалістичної дисципліни. Профспілкам Комуністична партія доручила керівництво соціалістичним змаганням²⁷. Діяльності профспілок України у післяжовтневий період присвячена праця О. Б. Слуцького і В. О. Сидоренко «Профсоюзы Украины после победы Великого Октября», що охоплює всі сторони діяльності профспілок за дуже великий період. Тому, природно, виробнича діяльність профспілкових організацій не дістала в книжці повного і докладного аналізу. Роль профспілок України у піднесенні виробничої активності робітничого класу в початковий період індустріалізації висвітлена в основному в статтях М. І. Горлача²⁸. Проте і в них не повністю розкрито всю багатогранну діяльність профспілок у період соціалістичної індустріалізації. Автор, на жаль, не акцентує уваги на тому, що крутий поворот у діяльності профспілок по піднесенню виробничої активності робітничого класу України почався після квітневого (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), а також звернення ВЦРПС (5 вересня 1929 р.) до всіх членів профспілок, в якому було висунуто лозунг «Профспілки — лицем до виробництва»²⁹, а більше спиняється на самій виробничій діяльності і висвітленні ролі профспілок у розвитку творчої активності робітничого класу. Отже, почесною і відповідальною темою, що вимагає ґрунтовного дослідження, є проблема історії робітничого класу, діяльності профспілок України періоду соціалістичної індустріалізації.

Документи незаперечно свідчать, що швидкий індустріальний розвиток України був результатом непорушної дружби народів СРСР,

²⁵ «Народне господарство УРСР. Статистичний довідник», К., 1935, стор. 385.

²⁶ «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», К., 1957, стор. 385.

²⁷ «Справочник партработника», вып. 7, ч. II, М., 1930, стор. 273.

²⁸ Див. «Український історичний журнал», 1960, № 1; 1961, № 5.

²⁹ Газ. «Труд», 6 вересня 1929 р.

послідовного перетворення в життя ленінської національної політики. Тимчасом дослідженню цього питання не приділяється відповідної уваги. Відомо, що в роки соціалістичної індустріалізації значно зміцнились господарські зв'язки між союзними республіками. У реконструкції старих і в будівництві нових заводів, фабрик, шахт, електростанцій та інших підприємств України, як і інших республік, брала участь вся Радянська країна. Виготовлені в містах і промислових центрах Російської Федерації верстати, електричне обладнання, апаратура та ін. могутнім потоком йшли на новобудови України. Трудящі Закавказзя постачали Україні нафтопродукти, Білорусії — лісоматеріали і т. д. Зусиллями багатьох колективів підприємств Москви, Ленінграда, Волгограда та інших промислових центрів створювалось устаткування для Дніпрогеса. Понад 100 заводів країни постачали устаткування і матеріали будівництву Харківського тракторного заводу³⁰. Великий російський народ активно допомагав трудящим України освоювати нові галузі промисловості та виробництва. Виробничо-технічний досвід, набутий підприємствами Російської Федерації, передавався підприємствам України, що вводилися в експлуатацію. Так, ще до пуску Харківського тракторного заводу, у червні 1931 р. у Волгоград було направлено для навчання 600 виробничників³¹. Близько 100 наладчиків навчалось тракторному виробництву на «Красном Путиловце» в Ленінграді (тепер Кіровський завод)³², що першим в СРСР почав масове виробництво тракторів.

Водночас трудящі України подавали всебічну допомогу багатьом республікам і областям Радянського Союзу в здійсненні планів індустріалізації. Так, Україна відіграла велику і відповідальну роль у створенні могутньої вугільно-металургійної бази на Сході країни — Кузбасу. Передовий досвід будівельників України ставав надбанням багатьох новобудов Радянського Союзу. Маючи багатий досвід великого гідробудівництва, дніпробудівці показали себе прекрасними спеціалістами на багатьох будовах Російської Федерації. Досвідом роботи ділилися на Всесоюзній нараді (літо 1931 р.) бетонники харківського Тракторобуду. Колектив запорізького машинобудівного заводу «Комунар», будучи піонером радянського комбайнобудування, подавав велику допомогу в підготовці кадрів для Саратовського заводу комбайнів і «Ростсільмашу». На початку 1932 р. на «Ростсільмаші» працювало близько 300 робітників, які пройшли підготовку на «Комунарі», а згодом на «Комунар» були направлені на навчання ще 600 чоловік³³. На жаль, висвітлення взаємодопомоги братніх народів СРСР в багатьох працях з історії індустріалізації висвітлюється декларативно, без конкретного фактичного матеріалу. Тому почесне завдання українських істориків розповісти, як, «спираючись на взаємну братерську допомогу, насамперед, на допомогу великого російського народу, всі радянські національні республіки створили у себе сучасну промисловість»³⁴.

Особливої уваги істориків заслуговує питання створення на Україні нових галузей промисловості. Це важливо тому, що тут найбільш яскраво видно боротьбу за подолання одержаної в спадщину від царизму технічно-економічної відсталості. Створення нових галузей про-

³⁰ Газ. «За індустріалізацію», 18 грудня 1930 р.

³¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 7620, оп. 1, спр. 354, арк. 56.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 7678, оп. 1, спр. 108, арк. 23.

³³ Газ. «Комбайн» (багатотиражна газета заводу «Ростсільмаш»), 30 січня і 3 лютого 1932 р.

³⁴ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 14.

мисловості, освоєння нових видів продукції водночас звільняло Радянський Союз від техніко-економічної залежності капіталістичних країн, від імпорту дорогих машин і устаткування. За роки довоєнних п'ятирічок на Україні були створені такі важливі види нових виробництв, як кольорова металургія, тракторобудування, комбайнобудування, верстатобудування, турбобудування; значно зросли на новій технічній базі паровозо- і вагонобудування, хімічна, енергетична та інші галузі промисловості. Внаслідок створення нових і реконструкції старих підприємств промисловість України на кінець першої п'ятирічки виробляла більше 80 нових видів продукції. В 1932 р. нові види продукції становили близько половини всієї продукції машинобудівних заводів³⁵. Славною сторінкою в літопису історії індустріалізації є створення радянського комбайнобудування. З ініціативи робітників-комуністів весною 1929 р. починається виготовлення першого, комбайна на запорізькому машинобудівному заводі «Комунар», а 18 вересня уже проходив випробування перший радянський комбайн³⁶. Не рахуючись з часом, не маючи втомі, необхідних робочих креслень і відповідного устаткування, складала перший комбайн М. Варивода, Б. Бродський, О. Колесник, М. Сушильников, О. Обухов та ін. Особливо багато сил віддав цій справі Т. Резник, якого колектив підприємства з гордістю називає засновником виробництва радянських комбайнів. На чолі ініціаторів радянського комбайнобудування стояв директор заводу М. Л. Ветчинкін, член Комуністичної партії з 1917 р., активний учасник громадянської війни. Понад чверть століття він працював на заводах Запоріжжя слюсарем і токарем. Велику допомогу комбайнобудівникам подавали В. В. Куйбишев і Г. К. Орджонікідзе. На Україні в період індустріалізації по суті була створена хімічна промисловість. Великим успіхом колективу одного з гігантів першої п'ятирічки — Макіївського коксохімічного комбінату — стало одержання 13 грудня 1932 р. першого коксу³⁷. Комбінат виробляв також деякі хімічні фабрикати й напівфабрикати (сульфат, аміак, бензол та ін.). У 1932 р. до ладу став Горлівський азотно-туковий комбінат, а згодом такі ж підприємства стали до ладу в Дніпродзержинську. Це було великим досягненням робітничого класу України у створенні нових виробництв хімічної промисловості. Успішне здійснення першої п'ятирічки перетворило Україну в одну з передових країн у розвитку хімічної промисловості.

Можна навести безліч фактів, які свідчать про самовіддану працю робітничого класу України у створенні нових виробництв в роки довоєнних п'ятирічок. Проте в історичній літературі поки що мало приділяється уваги дослідженню питання про створення нових виробництв. Назріла необхідність узагальнення і систематизації багатьох цікавих історичних фактів створення ґрунтовних праць з цієї проблеми.

Перетворення СРСР в могутню індустріальну державу є найбільш переконливим доказом переваг соціалістичного суспільного ладу. Обов'язок істориків — всебічно й широко показати, як радянський народ під керівництвом Комуністичної партії добився цієї видатної перемоги.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 427, арк. 16, 23.

³⁶ Газ. «Правда», 15 грудня 1932 р.

³⁷ Газ. «Правда», 16 грудня 1932 р.

До 100-річчя польського повстання

А. З. БАРАБОЙ

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПОВСТАННЯ 1863—1864 рр.

У 1963—1964 рр. братній польський народ спільно з народами СРСР та інших соціалістичних країн, спільно з усім прогресивним людством широко відзначатиме 100-річчя національно-визвольного повстання 1863—1864 рр. Тоді польський народ був пригнобленим і позбавленим своєї державності. Аналогічним було і становище українського народу. Визвольний рух одного з них запалював на боротьбу за національне і соціальне визволення другий. Всупереч волі експлуататорських класів міцніли і процвітали дружба, співробітництво і взаємодопомога трудящих, прогресивних і революційних сил обох народів. Важливим етапом на шляху розвитку співдружності польських, російських, українських і білоруських революціонерів стало повстання 1863 р. Уроки повстання 1863—1864 рр., пам'ять про його героїв — революціонерів-демократів, синів братнього польського народу З. Сераковського, Я. Домбровського, З. Падлевського, С. Бобровського, В. Врублевського та інших — особливо близькі серцю українського народу.

Відомо, що 40—50-ті роки XIX ст. в історії Польщі були періодом швидкого розвитку капіталізму. Внаслідок зростання внутрішнього ринку і ліквідації (1851 р.) митного кордону між Росією і Королівством Польським бурхливо розвивалася промисловість. Тільки з 1845 по 1857 рр. валова продукція промисловості збільшилася з 9,3 млн. до 21,3 млн. крб., а кількість зайнятих на підприємствах робітників зроста з 46 тис. до 56 тис. Успішно здійснювався технічний переворот у промисловості. Капіталістична мануфактура і фабрика швидко витісняли ремісничу майстерню. Серед ремісників, яких ще в 1860 р. налічувалось до 90 тис.¹, зростало безробіття, погіршувалось становище робітників. Польща продовжувала залишатись аграрною країною, де переважало шляхетсько-поміщицьке землеволодіння. Особисто вільні селяни виконували великі повинності на користь землевласників. Швидко зростала товарність поміщицьких господарств. Посилюючи феодальне гноблення селян, поміщики широко застосовували капіталістичні методи експлуатації. Селянське землекористування неухильно скорочувалося: якщо на початку XIX ст. воно становило 58% сільськогосподарської площі, то наприкінці 50-х років — лише 32%. Близько 40% селян були зовсім позбавлені землі. Уповільнено, але непинно йшов процес класового розшарування селянства². Внаслідок усього цього створювався ґрунт для буржуазної революції, що мала привести виробничі відносини у відповідність з характером розвитку продуктивних сил.

Розвиток капіталізму об'єктивно вимагав утворення національних держав. «Для повної перемоги товарного виробництва, — писав

¹ «История Польши», т. II, М., 1959, стор. 96.

² Там же.

В. І. Ленін, — необхідне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, необхідне державне згуртування територій з населенням, яке говорить на одній мові... Утворення національних держав, що найбільш задовольняють цим вимогам сучасного капіталізму, є тому тенденцією (прагненням) всякого національного руху»³. А Польща тоді не була ні незалежною, ні єдиною національною державою. Більшість її території — Королівство або Царство Польське — перебувала під владою російського царизму, західні землі — Познань, Гданськ — під ярмом Пруссії, Західна Галичина і Краків — у руках Австрії. З усіх цих частин Польщі Королівство було найпередовіше політично, економічно і культурно не тільки тому, що тут зосереджувалась більшість польського народу, а, передусім, тому, що воно було економічно зв'язане з Росією і зростав взаємовплив прогресивних суспільних рухів і культур обох народів — польського і російського. Природно, що Королівство Польське становило центр тяжіння для всіх польських земель⁴.

Визрівання передумов буржуазної революції збігалось в Польщі з посиленням національного гноблення польського народу російським царизмом, поміщиками і купцями, а також пруссько-австрійською реакцією. З 1831 р. Королівство Польське остаточно втратило рештки своєї автономії: було ліквідовано польський сейм, армію, вищі навчальні заклади (тільки в 1857 р. було дозволено відкрити медико-хірургічну академію в Варшаві), зменшено кількість гімназій, заборонено друкувати твори геніїв польського народу Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Йоахима Лелевеля; воєводства перетворено на губернії з російською адміністрацією. Десятиліттями тривали жорстокі репресії, масові арешти і заслання передових представників польської молоді та інтелігенції. Тоді Адам Міцкевич писав, що «історія страждань Польщі — це історія багатьох поколінь і безлічі жертв. Криваві діла творяться над поляками на всьому просторі нашої батьківщини...»⁵. Йому вторив Юліуш Словацький: «Стережіть, щоб людей не вжахнули могили, стережіть, щоб людей не злякали ридання...»⁶. Зрозуміло, що національно-визвольний рух у Польщі посилювався і переростав у боротьбу за державну незалежність Польщі і ліквідацію феодального ладу.

В кінці 50-х років XIX ст. в межах усієї тодішньої Росії створюється революційна ситуація, посилюються взаємозв'язки і взаємовплив російського і польського революційного руху. Прогресивні ідеї та революційна діяльність О. Герцена, М. Чернишевського та Т. Шевченка мали особливо велике значення. У своїх творах вони твердили, що Польща має «невід'ємне певне право на державне існування, незалежне від Росії», що першим кроком на шляху відновлення незалежної Польщі має бути наділення селян землею, що за українцями, білорусами і литовцями має бути визнано право на відокремлення від Польщі. У 1859 р. у Варшаві виникають нелегальні організації польської молоді та інтелігенції, в 1860—1861 рр. підпільні гуртки серед польської студентської і військової молоді в університетських містах Росії і України. Особливо велику роль тоді відіграв петербурзький гурток військової молоді, очолюваний З. Сераковським та Я. Домбровським. У цих гуртках брали участь ремісники, купці, дрібні чиновники, студенти — вихідці з дрібної і безпомісної, в меншій мірі, середньої шляхти.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 364.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 203—204.

⁵ Адам Міцкевич. Избранные произведения, т. II, М., 1955, стор. 107.

⁶ Юліуш Словацький. Вибрані твори, К., 1952, стор. 134.

У 1861 р. більшість повітів Королівства Польського охопили заворушення селян, які виступали проти панщини. Тоді ж у Лодзі стався стихійний виступ робітників проти капіталістів. У 1860—1861 рр. революційні гуртки виступили ініціаторами масових політичних демонстрацій. Так, під час демонстрації 27 лютого 1861 р. ставилася вимога змусити організацію помісної шляхти «Землеробське товариство», що тоді при обговоренні селянського питання висловило побажання на основі обопільних угод між поміщиками і селянами замінити панщину чиншом, вирішити більш радикально селянське питання. Царські війська цю демонстрацію розігнали. Тоді ж було вбито п'ять і поранено кілька десятків демонстрантів. Це викликало обурення трудящих Варшави. Гнів і обурення розправи над демонстрантами швидко наростав і охопив усю Польщу. В короткий строк сталася поляризація класових сил в країні: частина помісної шляхти, очолювана магнатом Велепольським, солідаризувалася з царським урядом, сподіваючись, що їй удасться добитися відновлення Польської Конституції 1815 р.; інша, більша частина помісної шляхти, очолювана «Землеробським Товариством», вимагала поширення Конституції 1815 р. на Правобережну Україну, Білорусію і Литву і сподівалася з допомогою дипломатичного втручання Англії і Франції добитися реформ і визнання царизмом прав Польщі на ці землі. Нечисленна і політично незріла польська буржуазія слухняно йшла за шляхтою. Ці соціальні верстви — помісна шляхта і міська буржуазія — жили партію «білих», що діяла всередині країни напередодні і під час повстання 1863—1864 рр. через «Національну делегацію» (з жовтня 1861 р. — через «Дирекцію»), очолювану В. Замойським, і закордоном — через «Готель Ламбер», очолюваний Чарторийським. Малопомісна і безпомісна шляхта, трудящі верстви міста виношували ідею збройного повстання проти царизму, наділення землею селян і відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Ці соціальні верстви, а також частково селянство жили партію «червоних», що остаточно сформувалася восени 1861 р.

Поміркована частина «червоних», очолювана А. Гіллером, намагалася якомога далі відтягти повстання і тяжіла до співробітництва з «білими». «Червоні» — прихильники Л. Мерославського — виступали за якнайшвидший початок повстання. Проте, перебуваючи на позиціях крайнього націоналізму, вони заперечували співробітництво з російським революційним рухом і вимагали включення українських, білоруських і литовських земель до централізованої Польської держави. Ліве крило «червоних», що складалося з революціонерів-демократів, прагнуло співробітничати з російською революційною демократією і вимагало відновлення кордонів 1772 р. тільки з міркувань ліквідації «історичної несправедливості», вчиненої проти Польщі в XVIII ст., сподіваючись налагодити тісний союз і дружбу з українським, білоруським і литовським народами. Це крило очолювали Я. Домбровський, З. Сераковський, З. Падлевський, Б. Шварце та ін.

Російський царизм, дотримуючись політики батога і пряника, провів у Польщі «куцу» реформу управління і видав указ про заміну з 1 жовтня 1861 р. панщини грошовою оплатою, але водночас розпустив «Землеробське Товариство» і вчинив розправу над новою демонстрацією 8 квітня 1861 р. (було вбито близько 200 демонстрантів і ще більше поранено). Навесні і восени 1861 р. в багатьох повітах сталися селянські виступи, а також прокотилася хвиля демонстрацій в містах. Антиурядові демонстрації відбулися і в ряді міст Правобе-

режної України, Білорусії та Литви. Селянство вело запеклу боротьбу проти проголошеної 19 лютого 1861 р. кріпосницької реформи.

У кінці 1861 — на початку 1862 р. «червоні» створили повстанську організацію, яку очолив Центральний національний комітет. У воєводствах і повітах були створені комітети на чолі з начальниками і комісарами Центрального національного комітету. Воєводськими і повітовими начальниками — керівниками комітетів були призначені здебільшого місцеві поміщики, які проводили політику в дусі «білих». Комісари Центрального національного комітету, як правило, належали до партії «червоних». У вересні 1862 р. Падлевський і Гіллен вели в Лондоні переговори з Герценом і Огарьовим про співробітництво польської повстанської організації з російськими революціонерами. На початку грудня у Петербурзі Падлевський підписав угоду з революційною організацією «Земля і Воля» про співробітництво. Офіцерська організація «Земля і Воля», очолювана А. Потебнею, що існувала в Польщі, мала взяти активну участь у польському повстанні. Герцен і комітет «Землі і Волі» радили полякам відстрочити повстання, посилаючись на те, що революційні сили в Росії не досить численні і організовані, щоб подати значну допомогу польському повстанню.

Знаючи про підготовку повстання в Польщі, царський уряд провокаційним оголошенням рекрутського набору прагнув зруйнувати польську повстанську організацію. Проте це лише прискорило повстання.

16 січня 1863 р. на терміновому засіданні Центрального національного комітету було ухвалено почати повстання в ніч з 22 на 23 січня, тобто до рекрутського набору в провінції, що був призначений на 27 січня. 22 січня Комітет видав відозву, в якій закликав до зброї і боротьби за створення незалежної Польської держави і проголосував «усіх синів Польщі незалежно від віри, племені, походження і стану» вільними і рівноправними громадянами. Тоді ж було видано два аграрних декрети: один — про перехід землі селян в їх власність без викупу і про винагородження поміщиків за рахунок держави, а другий — про наділ землею (по 3 морги) всіх безземельних, які вступлять у повстанське військо. В інструкції по проведенню декретів член Центрального національного комітету С. Бобровський радив негайно закріпляти за селянами їх землі. Але переважна більшість воєводських і повітових комітетів, де було чимало «білих» і правих «червоних», цієї інструкції не виконали. За планом комітету і, зокрема, З. Падлевського, передбачалося з допомогою російської офіцерської революційної організації оволодіти фортецею Модліном, перервати урядові військові комунікації з Петербургом і цим самим створити сприятливі умови для розгортання повстанського руху в Литві і Білорусії. Надалі передбачалося координувати боротьбу з російським революційним, у тому числі селянським, рухом, який, як вважали тоді, мав з великою силою розгорнутись навесні. Цей план здійснити не вдалось. Оволодіти фортецею було неможливо. Царські війська до того провели передислокацію, і цим самим було розстроєно ряди офіцерської організації.

У ніч з 22 на 23 січня повстанці — здебільшого молодь, яку цар мав забрати в рекрути, — провели до 30 сутічок з царськими військами. Проте повстанцям не вдалось оволодіти будь-яким пунктом. Та перші невдачі не збентежили демократичні сили польського народу. Створення нових повстанських загонів тривало. На боротьбу за незалежність Польщі піднімались сотні росіян, українців і білорусів. Багато з них героїчно загинуло в боях з царськими військами. Смертю хоробрих загинув у бою вірний син українського народу офіцер російської армії, революціонер-демократ А. О. Потебня.

Спочатку повстання очолили революціонери-демократи З. Падлевський і С. Бобровський. В лютому, коли Падлевський виїхав у Плоцьке воеводство, щоб безпосередньо керувати військовими діями, Комітет призначив диктатором Л. Мерославського, який згодом, у боях з царськими військами під Кшивосендзом і Новою Вессю, зазнав поразки і емігрував за кордон. Тоді Комітет через інтриги «білих» призначив диктатором Лянгевича. У битві під Гроховиськом Лянгевич зазнав поразки і 19 березня відступив на територію Австрії. Австрійські власті його інтернували. В Плоцькій губернії енергійно діяв повстанський загін З. Падлевського, що складався переважно з селян. Проте 22 квітня в одному з тяжких боїв Падлевський був оточений і потрапив у полон. Військовий суд 15 травня засудив його до розстрілу.

Коли повстання вибухнуло, «білі» вирішили взяти у ньому участь, переслідуючи мету: захопити керівництво. В кінці березня до Центрального національного комітету вступив представник «білих» К. Рупрехт. У травні Комітет оголосив себе Національним урядом. Проте тоді в його складі вже не було революціонерів-демократів З. Падлевського і С. Бобровського. Керівництво повстанням опинилося в руках «білих». Аристократична еміграція, очолювана Чарторійським, радила урядові не залучати селян до повстання і не вести наступальних операцій: повстання повинно тільки «жевріти», щоб дати європейським державам привід для втручання в польські справи. Уряд призначив Чарторійського своїм представником у Парижі. «Червоні» і «білі» згодом неодноразово мінялися місцями в уряді.

У липні — серпні боротьба в Королівстві Польським знову поживилася: до загонів влилася майже вся варшавська організація «червоних», посилювався приплив селян. Повстанські загони під командуванням генерала Гейденрейха завдали серйозної поразки царським військам під Хруслиною і Жижиним. Але керівництво повстання було неспроможним розгортати далі енергійні бої. «Червоні» не наважувались організувати народне ополчення, а «білі» навіть цього питання і не порушували. Коли в червні в Плоцькому воеводстві було оголошено народне ополчення, серед селянства почалося революційне піднесення. Та згодом представник уряду порадив селянам використовувати сили не для боротьби з царськими військами, а для господарських потреб, твердячи, що втручання західноєвропейських держав врятує Польщу і що уряд не хоче штовхати селян на «згубну» для них боротьбу. Навіть більшість «червоних» боялася поєднання національно-визвольного повстання з антифеодальним рухом. У тих випадках, коли селяни виступали проти поміщиків з вимогами наділити їх землю і припинити стягання повинностей, командири повстанських загонів, наприклад Лянгевич, вживали до селян суворої репресії. І хоча повстанські загони склалися переважно з шкільної молоді, інтелігенції, ремісників, міських і фільваркових робітників та селян, а помісної шляхти в них було небагато, все ж керівництво в них належало саме шляхті. Селянство, як і раніше, не довіряло шляхті. Керівництво ж повстанських загонів не вживало активних заходів до залучення селян у повстання, часто-густо перешкоджало їх вступові у загони. Це негативно впливало на активізацію селянства.

Тим часом уряди Англії і Франції і не думали подавати польському народові будь-якої допомоги, а лише прагнули використати польське повстання для підризу авторитету Росії на міжнародній арені. Коли ж стала очевидною марність надій на дипломатичну інтервенцію Англії і Франції, «червоні» скинули уряд «білих». Новий уряд, очолюваний Хмеленським і Франковським, прагнув усунути «білих» від ке-

рівництва повстанськими загонами, проте зустрів сильний опір і не зміг довести справу до кінця. Згодом Хмеленський і Франковський, уникаючи арешту, покинули Варшаву. Тоді у другій половині жовтня один з діячів повстання Траугутт, близький до «білих», розпустив уряд і оголосив себе диктатором. Спочатку, перебуваючи під впливом Чарторийського, Траугутт сподівався, що Англія і Франція все ж прийдуть на допомогу повстанню. Проте він швидко зрозумів, що національно-визвольне повстання зможе перемогти лише тоді, коли його керівництво діятиме революційними методами і залучатиме до повстання народні маси, насамперед селянство. Траугутт почав вимагати від воеводських і повітових комітетів неухильно виконувати аграрні декрети, оголошені 22 січня 1863 р., навіть наказав створити спеціальні суди для покарання поміщиків, які вчинили зловживання відносно селян. Тоді ж він намагався провести воєнну реформу, за якою повстанські війська мали перетворитися на регулярну армію. Та було вже пізно. Більшість революційних елементів серед керівників повстання, на які Траугутт міг би спертись, загинула в боях. Майже повністю була знищена Варшавська революційна організація «червоних». Більшість комісарів і командирів, які залишилися живими, саботувала розпорядження Траугутта. Нові повстанські загони В. Врублевського, Гауке та інші, хоч і склалися з значної кількості селян, все ж не могли врятувати становище.

Повстання згасало. 11 квітня 1864 р. царська поліція схопила Траугутта, а 5 серпня його було страчено. У квітні ще відбулося 34 сутички повстанців з царськими військами, в травні — лише 14. Восени 1864 р. повстання фактично було придушене. Тільки в Підляському воеводстві загін Станіслава Бжоскі протримався до квітня 1865 р. Польський народ виявив винятковий героїзм у повстанні. Склад і кількість бійців не перевищувала 15—20 тис. Їх озброєння було поганим, вони не мали артилерії, тоді як проти повстанців діяла регулярна армія (126 тис. солдатів), що мала близько 200 гармат. І за цих умов воєнні дії тривали майже два роки. Повстанські загони завдали не одну поразку царським військам.

Які ж основні причини поразки повстання 1863—1864 рр.?

Головна причина поразки польського повстання полягала в тому, що помісна і безпомісна шляхта, яка керувала повстанням 1863—1864 рр., не зуміла та й не хотіла підняти селянство на боротьбу і перетворити національно-визвольне повстання в буржуазно-демократичну революцію. Помісна шляхта не хотіла поступитись своїми корисливими вузько-класовими інтересами. Безпомісна шляхта не зуміла послідовно діяти революційними методами, дати селянам землю, ліквідувати поміщицьке землеволодіння і повністю порвати з великодержавницькими традиціями феодальної Речі Посполитої у ставленні до литовців, білорусів і українців. Безпомісна шляхта намагалась примирити селянство з поміщиками, визнаючи за селянами тільки ті землі, які залишили їм поміщики після десятиліть поступової експропріації. Водночас шляхта визнавала за поміщиками право на одержання винагородження за рахунок загальнодержавних, тобто тих же селянських коштів, а також не підтримувала і навіть придушувала прояви антифеодальної боротьби селянства.

Польський промисловий пролетаріат тільки формувався як клас і не міг очолити трудящі маси в демократичній революції. Буржуазія в Польщі була чужа народові й найтісніше зв'язана з поміщиками. Нечисленні, мало зв'язані з народом, недостатньо зрілі політично і недостатньо послідовні в своїх діях революціонери-демократи не змог-

ли подолати вплив правих «червоних» і повністю оволодіти керівництвом повстання. Ліві «червоні» із зброєю в руках боролися в передових шеренгах повстанців. Багато з них загинули в боях і від переслідувань царської поліції. Їх кількість катастрофічно танула. Це теж було причиною того, що ліві «червоні» не могли повністю оволодіти керівництвом повстання.

Навесні 1863 р. повстання охопило Литву й Білорусію, а в кінці квітня — Правобережну Україну. Проте широкі народні маси Білорусії і Правобережної України не підтримали повстання. Лише деяким найбільш демократичним діячам (К. Каліновський, В. Врублевський та ін.) вдавалося вступити в контакт з селянством і повести за собою окремі його групи. База польської підпільної організації на Правобережній Україні була дуже вузькою і класово різномірною: безпомісна шляхта, нечисленні представники польської інтелігенції та ремісників, більшість київського студентства і поміщики-поляки. Майже все селянство було українським. У містах також польське населення було нечисленним. Це об'єктивно штовхало польських «червоних» на Україні до налагодження зв'язків з російсько-українськими революційними гуртками. Співробітництво з ними було підготовлено попереднім ходом історичних подій. У 1835 р. в середовищі польської демократичної еміграції слідом за громадою «Грудзійондз» виникла революційно-демократична, утопічно-соціалістична громада «Умань», що прагнула до укладення революційного союзу з трудящими класами українського народу. У самій назві (м. Умань було центром великого селянського повстання 1768 р. на Правобережній Україні) підкреслювалась готовність її членів діяти революційними, народними, «гайдамацькими» методами. Вплив цієї емігрантської революційної групи позначився серед «червоних» на Правобережній Україні. Хлопоманський гурток студентської молоді в Києві (друга половина 50-х років) протягом кількох років об'єднував українців і поляків. У кінці 1861 р. Т. Далькевич і А. Вилежанський розповсюджували серед офіцерів Кременчуцького полку в Києві літографський текст статті О. І. Герцена «Vivat Polonia». Стаття закликала російських солдатів та офіцерів не стріляти в поляків і в селян⁷. Протягом 1861—1862 рр. серед селян Правобережної України поширювались рукописні вірші українською мовою, що закликали до єдності з поляками⁸. Чимало пісень співалось українською ж мовою про те, щоб поляки і українці були, «як одна родина». У 1862 р. поляки з допомогою робітників друкарні Києво-Печерської лаври — українців організували в Києві передрук прокламацій «Великорус», друкування «Золотих грамот» і видання польської газети «Odrodzenie», де обґрунтовувалась програма дій партії «червоних». Внаслідок співробітництва польських «червоних» і українських революційних гуртків Києва було написано революційну прокламацію «Усім добрим людям» і зроблено спробу розповсюдити її в Золотоніському повіті. При польському «Провінціальному Комітеті на Русі», що остаточно сформувався у серпні 1862 р., існував спеціальний відділ революційної пропаганди серед селян, очолюваний Тарасовичем⁹. Польські діячі на Правобережжі брали собі українські псевдоніми: «Савва», «Лукіяно Воля», «Єфрем Запорожець».

Уся ця діяльність і зв'язки не могли не сприяти дальшій демо-

⁷ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР), ф. 849, спр. 2.

⁸ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 1, спр. 525, 1861 та ін.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 474, спр. 64, арк. 30.

кратизації поглядів «червоних», що діяли на Україні. Не випадково з Правобережжя вийшли такі видатні польські революціонери-демократи, як Є. Бобровський, З. Падлевський, З. Сераковський та ін. Але і «червоних» Правобережної України цілком влучно характеризує зауваження О. Герцена: «Ідеал поляків був за ними: вони йшли до свого минулого, по-насилницькому зрізаного, і тільки звідти могли продовжувати свій шлях»¹⁰. Вони не зуміли відмовитись від ідеї відновлення польських кордонів 1772 р., а спрямовували діяльність своїх союзників — українських революціонерів-демократів — за Дніпро, тобто на Лівобережжя¹¹. Водночас «червоні» на Україні прагнули перетворити українців і поляків на «єдину родину», намагалися примирити селян з поміщиками, вимагаючи від них обопільних поступок.

Ці помилки «червоних» на Україні були основною причиною швидкої поразки польського повстання на Правобережжі. Українські селяни, які протягом століть зазнавали експлуатації і знущань від польських поміщиків і звикли ототожнювати поляка і пана, не могли відразу повірити, що озброєні польські загони справді проливають кров за них, за селян. Поляки ж не зрозуміли доцільності залучення до повстанських загонів на Правобережжі українських революціонерів. Селяни побоювалися, що повстанці хочуть увіковічити старий лад з його кріпосництвом і поляками-панами. Цьому сприяла також заздалегідь проведена царським урядом через сотських, приставів і попів пропаганда¹².

Проте слід відзначити, що виконавчий орган Провінціального Комітету — «Жонд Тимчасовий на Русі» (січень — травень 1863 р.) — у зверненні «До поляків на Русі» ставив, зокрема, завдання «пролити свою кров для блага всього краю» (тобто Правобережної України) і «того народу нашого, який ніколи не стикався з рівенством і братерством, ніколи не знав, хоча передчував, волю і не бачив, звідки вона повинна засвітити»¹³. Немає сумніву, що тут йдеться про українське селянство Правобережжя і що «Жонд Тимчасовий на Русі» щиро закликав поляків Правобережжя боротись також за поліпшення долі українського селянства. Цей «Жонд» проголошував значно радикальнішу аграрну програму, ніж Центральний національний комітет в декретах 22 січня 1863 р. «Жонд Тимчасовий на Русі» обіцяв наділити землею всіх безземельних селян, а бійцям повстанського війська надати по шість моргів землі. Повстанцям було заборонено стріляти в селян, навіть якщо останні застосовуватимуть насильство.

Отже, «червоні» на Правобережній Україні були дуже близькі до лівого революційно-демократичного крила. І, мабуть, саме через це в кінці травня 1863 р. «Жонд Тимчасовий на Русі» був розпущений Польським Національним урядом, що складався з «білих» і «правих».

В основі ворожого ставлення більшості правобережного селянства до польського повстання лежали соціальні причини — недовіря і ненависть пригноблених селян до поміщиків. Особливо доказовим в цьому є свідчення 33 поміщиків — росіян і українців, — які на початку

¹⁰ А. И. Герцен. Собрание сочинений, т. XI, М., 1957, стор. 367.

¹¹ Див. А. Барабой. Попытка группы украинских революционеров поднять крестьянское восстание в помощь польскому восстанию 1863 г., Журн. «Вопросы истории», 1957, № 1.

¹² Б. Познанський в «Спогадах про польське повстання в Україні 1863 р.» пише: «...Станові пристави наказували соцьким, що приходили для наряда, а знагоди і волосним старшинам пильнувати панів і про все підозріле негайно доносити їм... Народ був попереджений навіть про можливість пропаганди в його середовищі з боку поляків; між селянами поширилася чутка, нібито пани бунтують тому, що цар дав волю мужикам...». Див. журн. «Киевская старина», 1885, листопад, стор. 441 і 445.

¹³ «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—63 рр.¹», Збірник документів», т. II. Рукопис.

1864 р. звернулись до київського губернатора з проханням поліпшити для них умови переводу селян на викуп. Вони писали: «Нам прикро, що тутешній руський (тобто український — А. Б.) народ... ставиться байдуже як до поляків, так і до нас тільки тому, що вони і ми землевласники. Ця байдужість, незважаючи на всі наші зусилля, буде довго, якщо не завжди, перешкоджати народові бачити в нас представників законних ідей і розумних інтересів (!) землі руської»¹⁴.

Слід відзначити, що не всі селяни Правобережної України залишилися глухими до пропаганди польських повстанців. У с. Фастівці Васильківського повіту, селяни з увагою слухали промовців з групи повстанців, що прибула з Києва. Селяни тут прийняли «Золоту грамоту», не послухались гребінківського старшину Шадуру, який радив їм заарештувати повстанців, і не дозволили це зробити прибулому на товпові гребінківських селян¹⁵. В с. Насташці, того ж повіту, повстанці зустріли з хлібом-сіллю. В Германовському хуторі селяни браталися з повстанцями¹⁶. До Ружицького, що був головнокомандуючим повстанськими військами на Правобережжі і фактично керував найбільшим загоном Волині, українські селяни приходили з проханням, як до урядової влади, «шукаючи в нього справедливості». В загоні Ружицького була певна кількість українських селян з Волині¹⁷. Кілька десятків селян привів у загін Шашкевич з Поділля¹⁸. В загоні Кжижанівського, що діяв у Бердичівському повіті, було до 40 українських селян¹⁹. У с. Щасливому, Брацлавського повіту, селяни Іван Казимірчук і Василь Гайдачук готували зброю для участі в польському повстанні і умовляли односельчан «перейти на польський бік». Селяни с. Глинянця, Брацлавського повіту, З. Яковенко, Я. Гречанюк і Д. Макарович, маючи намір вступити до загону польських повстанців, підготували ратища для пік. Міщанин м. Літина Василь Лисянчук умовляв селян с. Старого Майдана «діяти на користь польського повстання»²⁰. Цікаво також, що серед студентів Київського університету, над якими на початку 1863 р. було встановлено таємний поліцейський нагляд «по підозрінню у створенні з шляхти озброєних ватаг для відновлення Польщі», був і українець І. Лавриненко²¹.

Приєднання українських селян до польських повстанців не набуло масового характеру. У 1913 р. В. І. Ленін різко критикував українського діяча М. Драгоманова, який «виражав точку зору селянина, настільки ще дикого, сонного, прирослого до своєї купи гною, що через законну ненависть до польського пана він не міг зрозуміти значення боротьби цих панів для всеросійської демократії»²². Безсумнівно, ці риси становили, вживаючи вираз Маркса, «передсуд, марновірство і минуле»

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 447, оп. 814, спр. 135, арк. 47.

¹⁵ Див. «Из записок украинца о польской справе 1861—1863 гг.», К., 1867, стор. 411.

¹⁶ Там же, стор. 61—62, 72.

¹⁷ Rawita — Ojawnronski. Rok na Rusi (Ukraina, Wołyń, Podole). Lwów. 1903, стор. 265—266.

¹⁸ Там же, стор. 267.

¹⁹ Там же, стор. 231.

²⁰ ХмОДА, ф. 1, спр. 254, 1863.

²¹ КОДА, ф. 2, оп. додат., спр. 9803.

²² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 398. Українська емігрантська буржуазно-націоналістична «історіографія» досі переживує старі твердження з приводу польського повстання 1863 р. Якийсь В. Луців (Лондон) в статті «Українці і польське повстання 1863 р.» виставляє головною причиною поразки повстання на Правобережній Україні те, що воно нібито велося «проти української національно-державницької думки», ігнорує відомі факти, що передова частина української інтелігенції і селянства, виношуючи ідею про соціальне і національне визволення українського народу, водночас почували і розуміли прогресивність польського руху і підтримували його. Далі він не хоче визна-

українського селянства 60-х років. Але останньому були властиві також «розум, освіта і майбутнє»: елементи демократичної свідомості в рухах 1855 і 1861—1864 рр., патріотизм, потяг до освіти, любов до творів Т. Г. Шевченка. Проте керівники повстання не врахували всі позитивні і негативні риси стану селянства.

Польське повстання на Правобережжі певною мірою позначилося на дальшому розвитку суспільного життя України. Під час підготовки повстання царизм удавав, що мирився з українським національно-визвольним рухом, який — зокрема в ліберально-угодовській формі — тільки почав розвиватися. Придушивши повстання, царизм обрушився з репресіями і заборонами на український національно-визвольний рух. Пропаганда і виступи поляків на Правобережжі, хоч і не залучили селян до збройної боротьби проти царизму, але значно похитнули авторитет царської влади і феодально-поміщицької «законності» серед селян²³. Це сприяло новому поживаленню селянського руху на Правобережжі навесні і влітку 1863 р.²⁴

Повстання 1863 р. зазнало поразки. Але під його впливом царизм провів у 1864 р. селянську реформу в Королівстві Польським. Селянам було повернено землі, відібрані поміщиками з 1846 р. Частина безземельних селян одержала землю, поміщики отримали винагородження не шляхом викупу, а шляхом підвищення державних податків; було встановлено індивідуальну селянську власність на землю. Під впливом польського повстання і селянського руху царизм здійснив більш радикальну «селянську» реформу в Литві, Білорусії і Правобережній Україні, ніж передбачав раніше. У цих районах запровадили обов'язковий викуп селянами землі, значно зменшили викупні платежі, майже повністю повернули селянам землі, відібрані в них поміщиками, починаючи з кінця 40-х років, і запровадили індивідуальну власність на землю. Отже, буржуазний зміст селянської реформи в країнах, що були ареною польського повстання, був виражений сильніше, ніж у решті місцевостей Росії.

Історичне значення повстання 1863—1864 рр. полягає, насамперед, у тому, що воно об'єктивно просунуло Польщу і значною мірою Литву, Білорусію та Правобережню Україну вперед по шляху економічного і культурного прогресу. «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах не було самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але й всеєвропейської», — писав В. І. Ленін про польський рух 40—60-х років²⁵. Польське повстання 1863—1864 рр. було найяскравішим масовим революційним виступом у житті слов'янських і європейських народів у 60-ті роки ХІХ ст., закликала народи Європи до боротьби проти деспотизму, за національне самовизначення народів, за продовження і розвиток принципів революції 1848 р. Російський революційний рух, який згодом виступив на авансцену світової історії і перший порвав ланцюг імперіалізму, чимало запозичив у польських повстанців у справі революційної конспірації і створення підпільних

ти, що саме класовий антагонізм між селянством та шляхтою і обмеженість аграрної програми повстанців зумовили негативне ставлення більшості українських селян до польського повстання.

²³ ЦДА УРСР, ф. 474, оп. 1, спр. 7, арк. 309—314.

²⁴ Див. Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с реформой 1861 г., К., 1959, стор. 499, 515 та ін.

²⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 398.

організацій. Повстання 1863—1864 рр. викликало почуття симпатії у європейського пролетаріату. У 1874 р. Фрідріх Енгельс писав, що незалежність Польщі і революція в Росії взаємно зумовлюють одна одну, а незалежність Польщі і революція в Росії призвели б до ізоляції німецької реакції і до перемоги демократичної боротьби німецьких робітників. Діяльність передових борців повстання 1863—1864 рр. революціонерів-демократів сприяла утвердженню прогресивних традицій польського народу — революційності і патріотизму, інтернаціоналізму і ідеї революційного союзу польського народу з російським, українським і білоруським народами.

Повстання 1863—1864 рр. — великий історичний урок і для сучасного покоління польського народу. Цей урок є яскравим доказом того, що запорука незалежності і процвітання польського народу полягає в тісній дружбі і співробітництві з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами, в розгортанні ініціативи і творчості народних мас, які будують соціалізм і комунізм.

В. У. ПАВЕЛКО

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У ПОВСТАННІ

Об'єктивні умови історичного розвитку, близькість території, мови, культури, спільність боротьби за своє соціальне і національне визволення — сприяють непорушній дружбі і братерству слов'янських, зокрема українського і польського народів. В минулому в інтересах експлуататорських класів царської Росії, України і Польщі проповідувався і підтримувався антагонізм між народами цих країн. Вороги російського, українського і польського народів навмисне перекидали історичні факти. Стосується це й оцінки буржуазною історіографією такої визначної події, як польське повстання 1863 р. Проти цих фальсифікацій рішуче виступали і боролись прогресивні діячі Росії, України і Польщі, революційні демократи братніх народів.

Останнім часом питання дружби і взаємозв'язків між російським, українським, білоруським і польським народами досить докладно висвітлюється у ряді праць польських істориків. Так, Р. Верфель²⁶ та Ю. Ковальський²⁷ показують участь російських офіцерів у польському національно-визвольному русі. На основі опублікованих праць, а також на величезному архівному матеріалі польські історики П. Лоссовський і З. Млинарський показали значний вклад, що його вніс російський, український і білоруський народи у боротьбу за національне визволення польського народу 1863 р.²⁸ На підставі архівного матеріалу написана брошура З. Млинарського і А. Сліша про славного сина українського народу Андрія Потєбню²⁹. З марксистських позицій розглянули взаємозв'язки російського і польського визвольного руху радянські історики, зокрема С. Н. Драніцин³⁰.

Піднесення визвольного руху в Росії на початку 60-х років XIX ст.

²⁶ R. Werfel. Demokracja rosyjska a powstanie 1863 roku. Журн. «Nowy widnokręgi», 1941, N 1.

²⁷ Josef Kowalski. Rewolucyjna demokracja rosyjska a powstanie styczniowe. wyd. 1, Warszawa, 1949; wyd. 2, Warszawa, 1955.

²⁸ Piotr Lossowski, Zygmunt Młynarski. Rosjanie, białorusini i ukraińcy w powstaniu styczniowym, Wrocław, 1959.

²⁹ Зигмунт Млинарський, Анжей Сліш. Андрій Потєбня—борець за спільну справу братніх народів, К., 1957.

³⁰ С. Н. Драніцин. Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность, Л., 1937.

супроводжувалося консолідацією революційних сил. Передова громадськість згуртувалася навколо журналу «Современник» і гуртка «Великорусс». Активно діяли революційні організації в армії і серед студентів вищих навчальних закладів. «Колокол» О. Герцена і М. Огарьова кликав передову Росію до боротьби за свободу. Разом з російськими революційними демократами виступала таємна організація польських офіцерів, створена у Петербурзі, а видатний діяч польського визвольного руху С. Сераковський був близько знайомий з революціонерами-демократами М. Чернишевським і Т. Шевченком. Прогресивна частина російського і українського народів підтримувала свободолюбиві прагнення польського народу і його боротьбу за незалежну демократичну Польщу. О. Герцен приділяв велику увагу пропаганді незалежності народів, що стогнали під гнітом російського царизму. На сторінках «Колокола» О. Герцен відстоював свободу російського, українського, польського та інших народів. Він писав: «Чому ж нам з Польщею, з Україною, з Фінляндією не жити як вільний з вільним, як рівний з рівним»³¹. Влітку і восени 1861 р. в листках «Великорусса», що друкувались і розповсюджувались на Україні, прямо висловлювалась необхідність безумовного визволення Польщі, а також надання «населенню Південної Русі (України. — В. П.) повної свободи»³². Київські студенти — українці і поляки — демонстративно відвідували лекції в національному одязі. 15 березня 1861 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков наказував попечителю Київського навчального округу М. Пирогову «посилити поліцейський нагляд» за студентами, заборонити носити національний одяг, оскільки студенти цьому надавали «політичного значення»³³.

У маніфестаціях і демонстраціях польського населення на відзнаку важливих у житті польського народу історичних подій, а також на панахидах по загиблих від царських куль під час лютневих подій 1861 р. у Варшаві брали участь і прогресивно настроєні українці та росіяни. Так, на допиті український революціонер-демократ А. Красовський показав, що він був на молебні по видатному польському історичу І. Лелевелю, якого глибоко поважав³⁴. 28 лютого 1861 р. у Петербурзі «польська корпорація у повному складі проводжала Шевченка на кладовище»³⁵. На похоронах студент-поляк В. Хорошевський говорив: «Хай також і польське слово, коротке, але сердечне, пролунає у твоєї труни, достойний поете Русинський! Ти любив свій край рідний... За помилки батьків не відповідають їх діти, не станемо ж згадувати тут про старі чвари давно минулого, а скажемо краще братерське «полюбимо один одного!»³⁶. Київський губернатор П. Гессе 24 травня 1861 р. повідомляв генерал-губернатору Васильчикову, що на похоронах Шевченка у Каневі було «виголошено шість промов російською, малоросійською і польською мовами», зокрема студентами Київського університету Михайлом Малашенком, Петром Вишневським, учнем 2-ої гімназії Вельггорським і канцеляристом Шукетю³⁷. Про спільність поглядів передових представників російського,

³¹ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем (под ред. М. Лемке), т. XVI, Птр., 1920, стор. 211.

³² Центральний державний історичний архів УРСР у Києві (далі ЦДА УРСР), ф. 472, спр. 7, арк. 34—37.

³³ ЦДА УРСР, ф. 707, оп. 261, 1861, спр. 7, арк. 6.

³⁴ «Общественно-политическое движение на Украине (1856—1862 гг.). Сборник документов», т. 1, К., 1962.

³⁵ Л. Ф. Пантелеев. Из воспоминаний прошлого, М.—Л., 1934, стор. 95—96.

³⁶ М. М. Ткаченко. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, К., 1961, стор. 316.

³⁷ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 811, 1861, спр. 91, арк. 156, 158.

українського і польського народів яскраво свідчить затриманий цензурою лист студента Київського університету Апостолапуло, який писав, що більшість студентів певною мірою співчуває справі національного визволення поляків і вважає, що «ця справа справедлива і прагнення досягти мети викликає в усіх нас повне співчуття»³⁸.

Ідеї дружби і співробітництва російського, українського, білоруського і польського народів у боротьбі за соціальне й національне визволення широко пропагувалися на Україні не тільки серед прогресивної інтелігенції, студентства, а й серед військ. 5 травня 1861 р. штаб-офіцер корпусу жандармів Л. Грибовський доносив у III Відділення про те, що «прапорщик Кременчуцького піхотного полку Суходольський читав... у Києві якусь відозву поляків до російських воїнів» і що в Києві розповсюджено до 1000 примірників цієї відозви. На допиті Суходольський визнав, що він справді «своім знайомим у місті читав відозву «Vivat Polonia»³⁹. Пізніше, 11 липня, київський генерал-губернатор Васильчиков доповідав III Відділенню, що протягом 12 днів серед солдатів і офіцерів Кременчуцького піхотного полку поширювалася відозва «Vivat Polonia». Відозва потрапила до офіцерів від колишнього студента Київського університету Т. Далькевича⁴⁰.

Підпільну революційну роботу серед вихованців Київського військового училища проводив студент університету Є. Моссаковський, який працював там викладачем. Є. Моссаковський створив з вихованців гурток, до якого ввійшли не тільки росіяни, українці, а й поляки. За свідченням вихованця цього училища А. Маковського, Є. Моссаковський робив спроби вести агітаційну роботу серед солдатів військових частин, розміщених у Києві, з метою «спокусити солдатів до революції», бо «вони становили б славу опору»⁴¹ у майбутній національно-визвольній боротьбі.

Отже, напередодні повстання 1863 р. зв'язки між прогресивно настроєною інтелігенцією, студентством і військовослужбовцями різних національностей на Україні були досить міцними.

Революційні демократи на Україні допомагали українським селянам усвідомити глибоку спільність життєвих інтересів російських, українських і польських селян, зрозуміти, що головними ворогами були поміщики усіх національностей і царський уряд, що їх захищав. Так, різночинець Вол. Синегуб намагався виховати у селянської молоді сіл Пилипчі, Войтового, Корніївки, Великого Круполя та інших, Переяславського повіту, Полтавської губернії, ненависть до панів і царя, навчав їх заборонених пісень. Як показав на допиті 26 квітня 1863 р. селянин Юхим Гук, з пісні А. Свідницького «У полі доля стояла» йому особливо запам'ятались слова: «Беріть ножі точені в царській крові мочені...»⁴². Спільник В. Синегуба по революційно-пропагандистській роботі В. Пилипенко роз'яснював селянам, що поляки, які борються за своє національне визволення, прийдуть для добра..., щоб не платили чиншів і податків селяни панам»⁴³. В. Синегуб роз'яснював селянам необхідність підтримки польських повстанців, він заявляв, що повстанці «прийдуть для того, щоб добро зробити; увільнити вас від плати чиншу, податків і від усіх повинностей, і землю дадуть вам безкоштовно...»⁴⁴. Селяни тоді запевняли, що всі вони будуть воювати

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 811, 1861, спр. 50, арк. 12.

³⁹ Там же, спр. 87, арк. 42—43.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же, спр. 222-а, арк. 17.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 473, спр. 20, арк. 15.

⁴³ Там же, арк. 17.

⁴⁴ Там же, арк. 74.

проти панів. Навіть було вироблено такий план дій: «Як прийдуть поляки, так ми... вирушимо тоді на панів і будемо різать їх — таких, які притісняли і ображали селян...»⁴⁵. В. Синегуб, як свідчать документи, був зв'язаний з революційним підпіллям Києва⁴⁶. Від А. Красовського В. Синегуб дізнався про існування польського революційного комітету і двох центральних — малоросійського в Києві і російського — в С.-Петербурзі. Сам В. Синегуб належав до малоросійського революційного комітету як агент. Всі три комітети були зв'язані між собою⁴⁷⁻⁴⁸.

Революційно настроєна різночинна інтелігенція не обмежувалася лише пропагандистською діяльністю серед селян. В. Плещенко організував із загітованих ним жителів с. Носівки, Чернігівської губернії, кінний загін в 50 чоловік із зброєю, готовий на його перший заклик допомогти полякам⁴⁹.

В період повстання 1863 р. активну діяльність на Україні розгорнула таємна організація «Земля і Воля». Її членами поширювались нелегальні відозви, пісні і вірші російською, українською і польською мовами. Широко розповсюджувались заборонені твори Т. Г. Шевченка, наприклад «Сон», польський вірш «Modlitwa Rossjan», в якому відзначалася революційна діяльність Пестеля і Герцена⁵⁰. Так, в 1863 р. був заарештований у Чернігові активний член «Землі і Волі», розповсюдjuвач величезної кількості нелегальної літератури землемір І. Андрущенко⁵¹. Він неодноразово виконував небезпечні доручення організації «Земля і Воля». Спинившись у Чернігові у свого родича С. Носа, Андрущенко мав з собою велику кількість нелегальної літератури (більше 537 примірників)⁵² і проводив у місті агітаційну роботу. У своєму доносі дворянин Аршеневський, який служив у Литовському уланському полку, писав у березні 1863 р., що польське таємне товариство Києва користується лаврською друкарнею, має зв'язки з відповідним товариством у м. Чернігові, товариством українців під назвою «Курін», і що разом вони «намагаються викликати незадоволення на існуючий уряд»⁵³, а 19 липня 1863 р. старший поліцеймейстер м. Києва Ф. Івенсен писав генерал-губернатору, що «Нос належить до... таємного товариства і називається чернігівський курінний батько»⁵⁴. Серед привезеної І. Андрущенком нелегальної літератури була, зокрема, написана О. Слепцовим і А. Потебнею брошура «Ллється польська кров, ллється кров російська». 15 серпня 1863 р. генерал-губернатор Анненков писав у III Відділення Долгорукову, що знайдені під час арешту у землеміра І. Андрущенка і члена лікарської управи С. Носа папери свідчать про зв'язок «малоросійської партії з російським товариством «Земля і Воля», і робив припущення: «Вважаю, що особи ці могли бути в зв'язку з київською малоросійською партією, в якій є багато й поляків»⁵⁵. Хоч якими обережними були революціонери на Україні, власті намагались стежити за ними. З доповідної записки (16 листопада 1863 р.) пристава Плоської частини м. Києва Стафієвського видно, що М. Анненков із шпигунською метою посилав його з Києва у Полтавську і Харківську губернії. Звітуючись перед генерал-

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 473, спр. 20, арк. 77.

⁴⁶ Там же, арк. 79.

⁴⁷⁻⁴⁸ Там же, арк. 210, 388.

⁴⁹ Там же, арк. 201.

⁵⁰ Там же, ф. 474, спр. 116, арк. 283—284.

⁵¹ Там же, ф. 442, оп. 813, 1863, спр. 676, арк. 1—2 і ін.

⁵² Журн. «История СССР», 1957, № 1, стор. 130.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 814, 1864, спр. 240, арк. 2—4.

⁵⁴ Там же, ф. 442, оп. 813, 1863, спр. 676, арк. 1.

⁵⁵ Там же, спр. 637, арк. 4—5.

губернатором, пристав відзначав, що, «прикриваючись громадами, у Києві, Полтаві і Харкові існують таємні товариства, але по суті вони були нічим іншим, як послідовниками Іскандера»⁵⁶

В глибокому підпіллі діяли передові демократично настроєні офіцери. Велику роботу серед російських військ проводив керівник військової організації «Землі і Волі» — Комітету російських офіцерів у Польщі — видатний син українського народу А. Потебня. Про таких, як А. Потебня, В. І. Ленін говорив: «Незважаючи на те, що вони йшли під прапором теорії, яка була по суті не революційна, — їх проповідь будила все ж почуття невдоволення і протесту в широких верствах освіченої молоді»⁵⁷. Під керівництвом А. Потебні Комітет виріс з 200 членів на початку 1862 р. до 300 членів на кінець 1862 р.⁵⁸

З весни 1862 р. у Польщі готувалось збройне повстання. Російська військова організація у Варшаві, яку очолював А. Потебня, брала безпосередню участь у цій підготовці. В червні 1862 р. під Біянами на спільному засіданні представників російських військ і польської організації повстанців обговорювалось питання про можливість дієвої допомоги з боку російського війська в разі польського повстання. А. Потебня запевнив, що приведе батальйон, а другий російський офіцер — роту⁵⁹. Але інші ще не могли ручитися за свої команди. Тому початок повстання було відкладено, оскільки в розробленому Я. Домбровським плані російське військо мало бути вирішальною силою. 7 червня 1862 р. А. Потебня писав О. І. Герцену: «Ми настільки зблизились з патріотами польськими, що в усякому разі візьмемо пряму участь у близькому повстанні Польщі... тепер військо, що розквартироване у Варшаві, стоїть на такій нозі, що готове битися з своїми, якщо б вони надумали йти проти поляків»⁶⁰. Арешт, а потім і розстріл офіцерів Варшавського гарнізону Аргольда, Сливицького і Ростковського в Модліні ще більше згуртували сили військової організації і ще більше переконали у необхідності спільних дій у визвольній боротьбі російського, українського, польського та інших народів багатонаціональної Росії. У зв'язку з арештами, що тоді мали місце у військах Варшавського гарнізону, А. Потебня змушений був покинути полк і вже 24 липня 1862 р. був виключений із списків офіцерів Варшавського гарнізону і числився під № 47 в «Алфавіті політичних злочинців». Він і в підпіллі проводив велику революційну роботу серед військ і цивільного населення⁶¹. А. Потебня був один з чотирьох змовників, які готували замах на намісника у Царстві Польським.

Серед офіцерів — членів революційної організації у Варшаві — були українці: Олонецького піхотного полку ад'ютант 1-го батальйону Лойко; Нижньогородського піхотного полку капітан Біруля, Полоцького полку поручик Олещенко і підполковник Донець-Хмельницький; Вітебського полку майор Пашенко, Ревельського полку поручик Лагуна та ін.⁶² Про якість проведеної А. Потебнею і його товаришами агітаційної роботи свідчить як бойова готовність заготованого А. Потебнею батальйону, так і опір дев'яти солдатів та унтер-офіцерів давати відповіді на запитання слідчої комісії⁶³. Ще 68 нижніх чинів батальйо-

⁵⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 813, 1863, спр. 637, арк. 12—13.

⁵⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 35.

⁵⁸ Зигмунт Млинарський, Анджей Сліш. Назв. праця, стор. 65.

⁵⁹ A. Giller. Historia powstania narodu Polskiego w 1861—64, t. II, стор. 95—96.

⁶⁰ Журн. «Колокол», 1863, № 162.

⁶¹ Зигмунт Млинарський, Анджей Сліш. Назв. праця, стор. 52.

⁶² «Литературное наследство», т. 61, М., 1953, стор. 515—516.

⁶³ Журн. «Каторга и ссылка», 1934, № 2, стор. 103.

ну (з них 11 українців і 6 поляків) були переведені в різні полки 4-го і 6-го армійських корпусів⁶⁴.

На відміну від попередніх рекрутських наборів, що проходили за принципом жеребкування, оголошений у Польщі в січні 1863 р. царським урядом набір передбачав забрати в солдати, згідно із заздалегідь складеними списками, молодь переважно з партії «червоних», що підірвало б сили повстання. У складній обстановці Центральний національний комітет змушений був прийняти рішення про початок повстання. А. Потєбня, який був до 22 лютого в Лондоні у Герцена, дізнавшись про повстання, виїхав у Польщу. На кордоні він приєднався до першого ж повстанського загону. У бою під Пєсковою Скалою 4 березня 1863 р. А. Потєбня загинув. А. Гіллер писав, що загинув «колишній російський офіцер Потєбня, який був самим діяльним членом військової організації у Варшаві і посередником між нею і Центральним комітетом, людина полум'яного серця, величезної мужності і благородства»⁶⁵.

Січневе повстання 1863 р. у Королівстві Польському знайшло відгук і співчуття серед прогресивних кіл України, які твердили, що «вже поляк із кайданів вийняв одну ногу»⁶⁶. 17 лютого 1863 р., повертаючись з Києва, писар економії с. Софіївки, Канівського повіту, Дворжанський був у шинку в с. Митниця, Васильківського повіту, в одязі кучера, чим викликав довір'я селян, які почали його розпитувати про повинні. Дворжанський відповів, що «Польша збунтувалась». Тоді селяни розповіли йому таке: «І ми про те чули, ніби в Царстві Польським пани дарують землю і не деруть, як тут у нас; коли б бог дав, щоб скоріше і сюди прийшли, може краще було б, а то здирають з нас і подушне, і чинш, і рекрутські гроші, ні за що й хліба куска купити, усе тільки подавай»⁶⁷, а другий селянин додав: «Коли б бог дав, щоб і тут скоріше почалось, може б і ми пристали до них»⁶⁸.

За даними сучасних польських істориків, близько 500 росіян, українців і білорусів брали участь у січневому повстанні 1863 р. Чимало українців приєдналися до повстанців на Люблінщині⁶⁹. Так, лікар Нечай з Дубеньок, член таємної організації, очоливши загін в 400 чоловік, з боями захопив м. Грубешів. Потрапивши до рук властей, він був розстріляний у Красноставі⁷⁰.

На підставі архівних відомостей і даних попередніх дослідників П. Лоссовський і З. Млинарський наводять матеріал про 30 учасників повстання з Правобережної України⁷¹. Серед них — жителі Київської, Волинської, Подільської губерній. Автори також дають відомості про 10 чол. учасників повстання українців з Галичини⁷². Повстанці-українці відважно билися з ворогами. Так, житель Київської губернії М. Кушнірчук, який був у кавалерії Едмунда Ружицького, в боях одержав 14 ран. Едмунд Ружицький користувався великим авторитетом серед українських селян Волині, які йшли до нього скаржитись на крив-

⁶⁴ Журн. «Каторга и ссылка», 1934, № 2, стор. 103.

⁶⁵ A. Giller. Historia powstania narodu Polskiego w 1861-1864. Paris, 1867. т. I, стор. 297-298.

⁶⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, 1863, спр. 678, арк. 6.

⁶⁷ Там же, спр. 88, арк. 31.

⁶⁸ Там же, арк. 2.

⁶⁹ Piotr Łossowski, Zygmunt Młynarski. Назв. праця, стор. 188—

⁷⁰ Там же, стор. 189.

⁷¹ Там же, стор. 194-198.

⁷² Там же, стор. 202-204.

ди, що їх продовжували завдавати пани селянам⁷³. У загоні Ружицького, очевидно, було чимало українців, бо поряд з мовою і командою польською чулася там часто мова і пісня українська, а Ружицького повстанці називали з любов'ю «батьком»⁷⁴. У звіті з поля бою з м. Полонного 4(16) травня 1863 р. Ед. Ружицький писав, що першу «золоту грамоту» було зачитано і залишено у с. Трощі, де селяни зустріли його загін хлібом і сіллю⁷⁵.

Для боротьби з повстанням на Правобережній Україні царський уряд ще 24 квітня 1863 р. запровадив спеціальні «Правила» створення озброєних караулів з селян, які з неохотою йшли в ці караули. Траплялись випадки, коли караули не виконували розпоряджень царських властей. У «Правилах» передбачалося залучення селян в караули силою, коли не було бажаних⁷⁶. Іноді караульні під виглядом боротьби з повстанцями нападали на маєтки поміщиків, мирових посередників, а часом і на поліцію. Восени 1864 р. уряд ліквідував цю сільську охорону.

Слід, однак, відзначити, що більшість селянства Правобережної України неприхильно ставилася до польських повстанців. Використовуючи ненависть українського селянства до польських панів, які протягом віків його експлуатували, царський уряд і його посібники нацьковували селян на польських повстанців. Посилаючись на промахи повстанського уряду у його програмних документах⁷⁷, зокрема вимогу кордонів Польщі в межах 1772 р. з боку «білих» і «червоних», урядовці закликали селян виступати проти поляків, які нібито «йдуть воювати» Україну. Все це привело до того, що надії повстанців залучити в свої лави селян-українців не здійснились, а місцями селяни вороже були настроєні проти повстанців⁷⁸. Але у селян під час повстання не було вірнопідданих почуттів, про які твердили ідеологи царизму. Про це свідчать численні факти. Так, місцеві власті повідомляли, що селяни с. Солов'ївки «вийшли зовсім із покори і готові на усякого роду безчинства... натовп управляє громадою, наказує і волосному старшині і старостам»⁷⁹. 8 травня 1863 р. поміщик Понятовський, сповіщаючи київського губернатора П. Гессе про заворушення серед селян м. Таганча, Канівського повіту, писав, що селяни «твердять, що віднині усе казенне»⁸⁰.

4 травня 1863 р. селяни с. Жолудок, Заславського повіту, Волинської губернії, зустріли повстанців з хлібом-сіллю. Організував їх для зустрічі житель села унтер-офіцер у відставці Давидов. Коли він відмовився зачитати «золоту грамоту», селяни Павло Остаюк, Каленик Вознюк, Харитон Миронець загрожували розгромити будинок попа і закликали селян не слухатись пристава⁸¹. Просидів більше року у кріпості волосний Блажко за те, що «схиляв селян» не виступати проти повстанців⁸². За доброзівльне приєднання до повстання землемір

⁷³ Piotr Lossowski, Zygmunt Młynarski. Назв. праця, стор. 192, див. також Бібліотека Академії наук УРСР (Львів) (далі — ЛБАН), ф. Дзедушицьких, спр. VIII, арк. 85—86.

⁷⁴ Piotr Lossowski, Zygmunt Młynarski. Назв. праця, стор. 192.

⁷⁵ ЛБАН, ф. Дзедушицьких, спр. VIII, арк. 85.

⁷⁶ Хмельницький обласний державний архів, ф. 228, оп. 1, 1863, спр. 3607, арк. 18—19.

⁷⁷ Докладніше про це див. попередню статтю, стор. 26.

⁷⁸ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 813, 1863, спр. 699, арк. 57.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 1, 1863, ч. 10, спр. 44346, арк. 20.

⁸¹ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 813, 1863, спр. 35, арк. 64.

⁸² М. Чалый. Записки украинца из времени польского восстания 1861—1864 К., 1869, стор. 35.

І. Ленкевич 27 червня 1863 р. був осуджений в Сибір на десятирічну каторгу⁸³. За участь у повстанні 1863 р. було засуджено до каторжних робіт багато селян, солдатів, різночинців та інших з України.

Польські революціонери не втрачали надії підняти українських селян на боротьбу за соціальне й національне визволення. Повноважний комісар на Русі М. Дубецький у листі до Е. Ружицького писав 7 (19) вересня 1863 р., що в разі успішних військових дій загону Ружицького «буде піднесення патріотизму і повстанського руху на Русі...», а звітка про «фактично проведені там соціальні реформи виб'є з рук народу братовбивчу зброю в усій Русі і, нарешті, виведе Україну з рабського становища»⁸⁴.

Неможливо точно визначити кількість українців—учасників повстання 1863 р. Однак навіть не досить глибоке ознайомлення з архівами дає підставу зробити висновок, що приблизно кілька сотень українців з інтелігенції, військових, селян, городян брали безпосередню участь у повстанні 1863 р. як у самому Королівстві Польському, так і на території Правобережної України.

Національно-визвольний рух у Польщі, писав В. І. Ленін, мав величезне значення у визвольній боротьбі інших народів, бо «...Тоді революційною була саме Польща в цілому, не тільки селянство, але й маса дворянства», ...тоді повна перемога демократії в Європі була дійсно неможлива без відновлення Польщі. Тоді Польща була дійсно оплотом цивілізації проти царизму, передовим загonom демократії»⁸⁵.

Спільна боротьба за своє соціальне й національне визволення в 1863 р., як і в попередні роки, була репетицією, за висловом Герцена, для наступної боротьби поневолених народів царської Росії. У передмові до польського видання 1892 р. «Маніфесту Комуністичної партії» Ф. Енгельс писав: «Шляхта не змогла ні відстояти, ні знову завоювати незалежності Польщі... Незалежність цю може завоювати лише молодий польський пролетаріат, а в його руках вона досить забезпечена»⁸⁶. Лише дружба російського, українського, польського та інших народів стала рушійною силою спільної боротьби в дні Великої Жовтневої соціалістичної революції, в дні боротьби проти спільного ворога волелюбних народів—фашизму у другій світовій війні, вона стала джерелом братнього співробітництва між Українською РСР—складовою, невід'ємною частиною Радянського Союзу—і Польською Народною Республікою в будівництві соціалізму і комунізму.

⁸³ ЦДІА УРСР, ф. 474, спр. 57, арк. 55—56.

⁸⁴ «Общественно-политическое движение на Украине (1863—1864 гг.)», т. II, Сборник документов. Рукопис підготовлений в Інституті історії АН УРСР.

⁸⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 403.

⁸⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Манифест Коммунистической партии, М., 1948, стор. 36.

Повідомлення

А. О. ЯНЮК

ЗРОСТАННЯ СІЛЬСЬКИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ *

(1956—1961 рр.)

У здійсненні програми комуністичного будівництва велика роль належить первинним партійним організаціям, які становлять основу Комуністичної партії Радянського Союзу. Серед них значне місце займають сільські первинні партійні організації, під керівництвом яких трудівники колгоспного села борються за створення достатку сільськогосподарської продукції. За період від вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК до XX з'їзду КПРС проведена значна робота по кількісному зростанню сільських партійних організацій, що було важливою умовою їх дальшого зміцнення. На початку 1956 р. на Україні майже в 30% партійних організацій підприємств, колгоспів, радгоспів і РТС було обрано партійні бюро¹. Проте більшість сільських парторганізацій залишалась малочисельною, а в деяких колгоспах їх навіть не було створено. Це значно відбивалося на організаційно-партійній і масово-виховній роботі на селі, на піднесенні сільськогосподарського виробництва.

XIX з'їзд КП України (січень 1956 р.) поставив завдання «добитися створення первинних парторганізацій в усіх колгоспах»². Намічаючи шляхи поліпшення партійно-організаційної роботи на селі, XX з'їзд КПРС вказав на необхідність дальшого зміцнення сільських первинних партійних організацій, насамперед, за рахунок прийому до Комуністичної партії передовиків виробництва, безпосередніх виробників матеріальних благ.

Виконуючи рішення XX з'їзду КПРС і XIX з'їзду КП України, обкоми і райкоми партії провели значну роботу по зміцненню сільських партійних організацій та посиленню їх ролі в мобілізації широких мас трудівників сільського господарства на здійснення величких завдань дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. На конференціях, пленумах і бюро обкомів та райкомів партії систематично обговорювалися питання зміцнення сільських партійних організацій, регулювання зростання їх рядів. Так, у травні 1956 р. пленум Вінницького обкому КП України обговорив питання про добір, розстановку і виховання кадрів. На пленумі відзначалося успішне зростання рядів сільських партійних організацій за рахунок кращих виробників. Так, лише за п'ять місяців 1956 р. в партійній організації Моївської МТС, Чернівецького району, до Комуністичної партії було прийнято 17 передових механізаторів. Значно зросли ряди партійних організацій колгоспів ім. Леніна, Джулинського району. «Новий шлях», Ольгопільського району та ін. Проте пленум вказав на необхідність поліпшення розстановки сільських комуністів на виробництві і постійного піклування про зростання партійних рядів за рахунок передових робітників і колгоспників³. Партійні організації провели значну роботу по вихованню колгоспних кадрів, розстановці комуністів на вирішальні ділянки сільськогосподарського виробництва, а також залучення до Комуністичної партії передових людей. Уже на XIII Вінницькій обласній партійній конференції (грудень 1957 р.) відзначалося, що партійні організації Крижопільського, Вороновницького, Вінницького, Чернівецького, Джулинського, Ям-

* Повідомлення написано на матеріалах Вінницької, Київської та Черкаської областей Української РСР.

¹ «Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 року. Матеріали з'їзду», К., 1959, стор. 69.

² «XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17—21 січня 1956 року. Матеріали з'їзду», К., 1956, стор. 74.

³ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 42, од. зб. 4, арк. 17, стор. 9.

пільського, Піщанського та інших районів провели значну роботу по залученню до Комуністичної партії передовиків та новаторів колгоспного виробництва. Так, партійна організація колгоспу ім. Мічуріна, Вороновицького району, у 1957 р. поповнилася 7 передовиками колгоспного виробництва. Серед них в ряди Комуністичної партії було прийнято колгоспницю т. Пенішкевич. Згодом її призначили бригадиром рілничої бригади. Створивши в бригаді міцний актив колгоспників, вона з його допомогою мобілізувала всі сили на вирощування високих урожаїв зернових і технічних культур. Завдяки широкому розгортанню соціалістичного змагання колектив бригади успішно провів усі сільськогосподарські роботи і восени 1957 р. зібрав по 27 ц зернових з га, по 385 ц цукрових буряків з га⁴. В цьому ж колгоспі до Комуністичної партії було прийнято тт. Зверхівського та Кравця, які згодом очолили важливі ділянки сільськогосподарського виробництва і своїм особистим прикладом сумлінної праці запалували трудівників села на боротьбу за дальше піднесення колгоспного виробництва⁵. За півтора року, що минули після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, партійна організація колгоспу с. Бабчинець, Чернівецького району, прийняла до Комуністичної партії 12 передовиків сільськогосподарського виробництва⁶.

В центрі уваги обкомів і райкомів партії постійно стояли питання підвищення організаторської ролі сільських комуністів. Так, у лютому 1958 р. пленум Вінницького обкому КП України, обговорюючи питання підвищення ролі первинних партійних організацій колгоспів, МТС і радгоспів у сільськогосподарському виробництві, відзначав, що в сільському господарстві області зайнято більше 14 тис. комуністів, з них безпосередньо в колгоспах працює понад 10,4 тис.⁷ Багато райкомів КП України повсякденно займалися питаннями зростання і зміцнення партійних організацій. Так, партійна організація Тростянецького району лише за 1957 р. зроста на 25%. З прийнятих до Комуністичної партії 75% становили колгоспники і робітники МТС⁸. Значну роботу по зміцненню сільських партійних організацій по піднесенню авангардної ролі комуністів на виробництві провів Чернівецький райком КП України. Працівники райкому часто бували в первинних партійних організаціях колгоспів, знайомились з станом справ не тільки колгоспів, а й з тим, як ведуться партійні справи, як здійснюють комуністи авангардну роль на виробництві. Значну увагу працівники райкому приділяли організаційно-масовій роботі парторганізацій, подавали конкретну практичну допомогу по вихованню нового поповнення партійних рядів. На засіданнях бюро і пленумах райкому КП України неодноразово обговорювалося питання зростання сільських парторганізацій, розстановки комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. За 1956—1957 рр. парторганізація Чернівецького району прийняла до Комуністичної партії 224 чоловіка. Зокрема, в 1957 р. було прийнято в члени КПРС 102 чоловіка, серед них 80 колгоспників і робітників МТС. На початку 1958 р. колгоспники-комуністи становили вже 60% загальної кількості районної партійної організації. У більшості первинних парторганізацій було обрано партійні бюро, а у 8 тракторних бригадах створено партійні групи. Особливу увагу райком КП України приділяв правильній розстановці сільських комуністів на виробництві. На початку 1958 р. близько 80% сільських комуністів безпосередньо працювало в тваринництві і рілництві. Здійснюючи авангардну роль на виробництві, комуністи Чернівецького району мобілізували широкі маси колгоспників на вирощення високих урожаїв. Завдяки масово-політичній і організаційній роботі, що її проводили комуністи, широкому розгортанню соціалістичного змагання за створення в життя історичних рішень XX з'їзду КПРС, трудівники Чернівецького району в 1957 р. добились значних успіхів: з кожного гектара на всій площі зібрано по 19 ц зернових культур, 257 ц цукрових буряків; було вироблено на сто гектарів сільськогосподарських угідь по 83,2 ц м'яса і по 272,2 ц молока⁹.

З 1954 по 1958 р. сільські партійні організації Вінницької області зросли на 3713 комуністів¹⁰. На початку 1958 р. в колгоспах, радгоспах і МТС було 1133 партійних організації, в яких налічувалося 17 890 комуністів, або в середньому на кожну сільську партійну організацію припадало по 16 комуністів¹¹. Посилення організаційно-партійної і партійно-політичної роботи, конкретне керівництво первинними партійними

⁴ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 44, од. зб. 1, арк. 22.

⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 208, од. зб. 374, арк. 34.

⁶ Там же, арк. 33.

⁷ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 46, од. зб. 3, арк. 4.

⁸ Там же, стор. 74

⁹ Там же, арк. 5.

¹⁰ Партархів Вінницького обкому КП України. Стенографічний звіт III пленуму обкому партії, 13 березня 1958 р., арк. 24.

¹¹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 46, од. зб. 3, арк. 3.

організаціями колгоспів МТС і радгоспів з боку райкомів і Вінницького обкому КП України позитивно позначилося на сільськогосподарському виробництві. Колгоспи і радгоспи Вінниччини достроково виконали державний план хлібозаготівель. Незважаючи на несприятливі погодні умови 1957 р., було зібрано з кожного гектара по 16,6 ц зернових і по 223 ц цукрових буряків, вироблено на сто гектарів сільськогосподарських угідь по 42,3 ц м'яса і по 174,3 ц молока¹². У зверненні Центрального Комітету КПРС і Ради Міністрів СРСР до всіх працівників сільського господарства країни було високо оцінено самовіддану героїчну працю трудівників Вінниччини¹³.

Значну роботу по зростанню сільських партійних організацій провела Черкаська обласна партійна організація. Тільки в 1957 р. тут було прийнято до Комуністичної партії 765 колгоспників, або 35,8% загальної кількості прийнятих. У таких районах, як Златопільський, до Комуністичної партії прийнято 60,7%, Чорнобаївський — 51,5% колгоспників. Навіть у деяких промислових районах (Канівський, Чигиринський, Черкаський) серед вступаючих до Комуністичної партії колгоспники становили більшість¹⁴. У 1958 р. по Україні до Комуністичної партії було прийнято колгоспників у два рази більше, ніж у 1955 р.¹⁵

Поповнюючи партійні ряди за рахунок колгоспників, сільські партійні організації особливу увагу звертали на індивідуальний добір у партію і приймали, насамперед, тих, хто йшов в авангарді боротьби за круте піднесення сільського господарства. В 1956 р. до Комуністичної партії була прийнята передова доярка колгоспу ім. Калініна, Білоцерківського району, Київської області, Поліна Скрипка. У заяві вона писала: «Прошу прийняти мене в ряди Комуністичної партії. Зобов'язуюсь все життя трудитися чесно, самовіддано, щоб виправдати високе звання комуніста». Завдяки своїй самовідданій праці на тваринницькій фермі Поліна Скрипка завоювала честь і шану колгоспників. Її приклад наслідувало багато доярок. У 1956 р. вона у соціалістичному змаганні тваринників завоювала одне з перших місць в районі. За високі показники розвитку тваринництва молоді комуністки Поліну Скрипку було нагороджено орденом Леніна¹⁶. У 1956 р. партійна організація колгоспу с. Коженики, цього ж району, прийняла до Комуністичної партії завідувачку свинофермою А. Веред, яка добилася високих показників розвитку тваринництва. В 1960 р. колгосп виробив на сто гектарів ріллі по 40 ц свинини. Це були найвищі показники в районі. В 1961 р. комуністку А. Веред було обрано від Київської партійної організації делегатом ХХІІ з'їзду КПРС¹⁷.

Значне зростання чисельності сільських комуністів сприяло створенню нових колгоспних партійних організацій та зміцненню уже існуючих. У кінці 1957 р. в Черкаській області партійні організації було створено в усіх колгоспах¹⁸. На ХХ з'їзді Комуністичної партії України (січень 1959 р.) вказувалося, що рішення ХІХ з'їзду КП України по створенню партійних організацій в усіх колгоспах республіки виконано¹⁹. На початку 1959 р. у Черкаській області не було парторганізацій, які б налічували менше п'яти комуністів²⁰, у Вінницькій — тоді партійні організації були створені в усіх 1011 колгоспах, а кількість комуністів, що працювала в сільському господарстві, збільшилася проти 1953 р. удвоє. В середньому по області кожна партійна організація налічувала 19 комуністів, а в 200 — було по 25 і більше комуністів²¹. На 1 січня 1959 р. у Вінницькій області існувало 500 партійних організацій, де були обрані партійні бюро²². В Черкаській — такі партійні організації були більше ніж в половині колгоспів²³. На Україні партійні бюро були створені в 60% партійних організацій. На 1 січня 1959 р. в сільськогосподарському виробництві працювало 245 тис. комуністів, на 70 тис. більше, ніж на 1 січня 1956 р.²⁴

Це була велика організуюча і мобілізуюча сила в колгоспах і радгоспах України. Підбиваючи підсумки роботи Комуністичної партії Радянського Союзу по зміцненню своїх рядів за період між ХХ і ХХІ з'їздами КПРС, М. С. Хрущов говорив:

¹² Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 46, од. зб. 3, арк. 74.

¹³ Газ. «Радянська Україна», 21 січня 1958 р.

¹⁴ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 24, од. зб. 212, арк. 68.

¹⁵ Журн. «Комуніст України», 1959, № 7, стор. 85.

¹⁶ Газ. «Київська правда», 9 червня 1958 р.

¹⁷ Газ. «Київська правда», 3 січня 1962 р.

¹⁸ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 13, од. зб. 1, арк. 59.

¹⁹ Див. «Позачерговий ХХ з'їзд Комуністичної партії України», 16—17 січня 1959 р., К., 1959, стор. 69.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 767, арк. 38.

²¹ Там же.

²² Партархів Вінницького обкому КП України. Стенографічний звіт ХІ пленуму Вінницького обкому КП України, 10 січня 1959 р., стор. 27.

²³ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 31, од. зб. 1, арк. 34.

²⁴ «Позачерговий ХХ з'їзд Комуністичної партії України», 16—17 січня 1959 р., арк. 43, 69.

«Період, що минув після ХХ з'їзду КПРС, характеризується дальшим зростанням нашої партії, зміцненням єдності її рядів, ще тіснішим згуртуванням народів Радянського Союзу навколо Комуністичної партії»²⁵.

XXI з'їзд КПРС прийняв семирічний план розвитку народного господарства на 1959—1965 рр. Боротьба за його здійснення вимагала мобілізації великих сил, дальшого піднесення організаційної і виховної роботи Комуністичної партії в масах. Роль первинних партійних організацій, що безпосередньо мали організувати і мобілізувати трудящих на виконання семирічки, ще більше зростала. Після ХХІ з'їзду КПРС партійна організація України посилила роботу по зміцненню сільських партійних організацій. Обкоми і райкоми КП України перенесли центр організаційної і політичної роботи безпосередньо в первинні організації.

Заслужує уваги досвід роботи по зміцненню сільських первинних партійних організацій Христинівського району, Черкаської області. Тут члени бюро і райкому КП України докладно вивчили на місцях роботу партійних організацій, причини економічного відставання деяких колгоспів і радгоспів. Виявилось, що в деяких партійних організаціях комуністи не очолили вирішальних ділянок виробництва, не показували приклад в роботі. Масово-виховна і політична робота серед колгоспників була поставлена слабо. Всебічно обговоривши причини відставання, райком партії зобов'язав первинні партійні організації поліпшити індивідуальний добір у партію передових колгоспників, забезпечити авангардну роль комуністів на виробництві. Райком встановив суворий контроль за виконанням рішень бюро і пленумів. Це дало позитивні результати. У 1960 р. в районі було прийнято до Комуністичної партії 124 чоловіка, з них 73 колгоспники²⁶. Всього за період з 1959 р. по 1961 р. районна партійна організація прийняла в свої ряди 173 колгоспники. Колгоспні партійні організації стали більш численними. Якщо в 1954 р. на кожну колгоспну партійну організацію припадало 11—13 комуністів, то в 1960 р. — 35.

Довгий час у районі відставав колгосп ім. Дзержинського. Райком партії зайнявся глибоким вивченням роботи цієї партійної організації. Виявилось, що з 20 комуністів лише деякі були зайняті безпосередньо на виробництві. Тоді ж за пропозицією райкому питання розстановки комуністів на виробництві обговорили на закритих партійних зборах. Було прийнято рішення: направити на вирішальні ділянки колгоспного виробництва досвідчених комуністів. Так, секретар парторганізації тов. Омельченко очолив свиноферму. За його прикладом 10 комуністів теж перейшли працювати на тваринницькі ферми і в рільничі бригади. За 1959—1960 рр. партійна організація зросла майже вдвоє за рахунок передових тваринників, механізаторів, ланкових і колгоспників. Зміцнення партійної організації похвалило її роботу. Комуністи стали активними організаторами мас на всіх ділянках сільськогосподарського виробництва.

Завдяки похвалі діяльності партійної організації і посиленню авангардної ролі комуністів, а також мобілізації сил трудівників села було ліквідовано відставання колгоспу ім. Дзержинського. У 1960 р. — це передове господарство у Христинівському районі.

Аналогічна робота була проведена і в деяких інших колгоспах і радгоспах району. З 657 комуністів, що були на обліку в колгоспних і радгоспних партійних організаціях, на початку 1961 р. безпосередньо на виробництві працювало 523²⁷. Проведена райкомом КП України значна організаційно-партійна і масово-політична робота по зміцненню сільських партійних організацій принесла відрадні результати зростання економіки. У 1960 р. Христинівський район по виробництву сільськогосподарської продукції зайняв одне з провідних місць на Черкащині. Якщо у 1953 р. урожайність зернових становила лише 10,8 ц з га, то в 1960 р. — 25 ц, цукрових буряків відповідно — 178,6 ц і 330 ц. Виробництво молока на сто гектарів сільськогосподарських угідь збільшилось з 80,9 ц в 1953 р. до 359 ц у 1960 р., м'яса відповідно — 22,7 ц і 71 ц²⁸.

Незважаючи на успіхи, досягнуті в зміцненні сільських партійних організацій України за рахунок прийому до Комуністичної партії передових людей колгоспного села, деякі партійні організації ще мало приділяли уваги цьому важливому питанню. Так, у Маньківському районі, Черкаської області, на початку 1956 р. серед комбайнерів було лише два комуністи, в Черкаському, Вільшанському і Канівському райо-

²⁵ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 122—123.

²⁶ Партархів Черкаського обкому КП України. Протокол XVII Христинівської районної партійної конференції, 24 грудня 1960 р., стор. 50.

²⁷ «Сільські партійні організації (з досвіду роботи парторганізацій України)», К., 1961, стор. 37, 39, 40.

²⁸ Партархів Черкаського обкому КП України. Стенограма XV Христинівської районної партконференції, 22 листопада 1958 р., стор. 135; Постанова XVII Христинівської районної партконференції, 14 грудня 1960 р., стор. 5.

нах — жодного²⁹. В 1957 р. не було жодного комуніста серед колгоспних доярок у Могилів-Подільському, Іллінецькому, Ободівському, Джулінському районах, Вінницької області, серед ланкових Гайсинського, Калинівського, Літинського і Тростянецького районів, цієї ж області³⁰. У Васильківському районі, Київської області, на кінець 1958 р. з 600 ланкових лише 6 були комуністами, із 404 доярок — 11 комуністів, із 3112 свинок — 4 комуністи³¹. На тваринницьких фермах Рокитнянського району, Київської області, в 1961 р. працювало 516 доярок, а серед них було лише 17 комуністок і т. д.³²

Значну допомогу сільським партійним організаціям у їх зростанні подавали партійні організації міст і промислових центрів. Так, за два роки після XX з'їзду КПРС Черкаська обласна партійна організація направила на постійну роботу в колгоспи 1700 комуністів. Насамперед, комуністи направлялись в малочисельні і організаційно слабкі партійні організації. Так, у Гельмязівський район прибуло 170, в Ірклівський — 115 комуністів³³. У 1956 р. Дашівський райком КП України, Вінницької області, направив у колгоспи 57 комуністів, з яких 15 — було обрано головами правлінь колгоспів, 26 — секретарями партійних організацій, а решта — працювали бригадирами рілляничих бригад і завідуючими тваринницькими фермами. У 1957 р. Томашпільський райком КП України, цієї ж області, послав у колгоспи і МТС 82 комуністи, з яких 13 — було обрано секретарями партійних організацій і головами правлінь колгоспів³⁴. У 1958 р. в зв'язку з реорганізацією машинно-тракторних станцій у колгоспи перейшли працювати механізатори і частина спеціалістів, серед яких багато було комуністів. Це ще більше зміцнило сільські партійні організації, посилило їх вплив на колгоспне виробництво.

Великим резервом для зростання сільських парторганізацій був комсомол, який рекомендував до Комуністичної партії кращих своїх представників. Так, у 1959 р. партійна організація колгоспу ім. Ілліча, Христинівського району, Черкаської області, прийняла 7 комсомольців із 9 вступаючих кандидатами у члени партії. У 1960 р. рекомендувала у партію 7 членів ВЛКСМ комсомольська організація колгоспу ім. Жданова, цього ж району³⁵. У 1959 р. вся Черкаська обласна партійна організація зроста на 5887 комуністів, серед них 39,3% були рекомендовані комсомольськими організаціями³⁶.

Проте деякі партійні організації недостатньо звертали уваги на поповнення своїх рядів за рахунок спілкової молоді. Якщо в 1955 р. у Вінницькій області комсомольці становили 43% всіх прийнятих кандидатів у члени КПРС, то в 1957 р. їх було лише 38%³⁷. Тульчинський райком КП України, цієї області, за 1961 р. прийняв лише 6 комсомольців, або близько 1% загальної кількості прийнятих кандидатів у члени КПРС за цей рік³⁸.

Переважну більшість працівників колгоспних і радгоспних полів і ферм становлять славні трудівниці-жінки. Після XX з'їзду КПРС зростає їх політична активність і трудовий ентузіазм. Це сприяло тому, що партійні організації стали ширше залучати кращих жінок села в ряди Комуністичної партії. Так, у 1957 р. у Христинівському районі, Черкаської області, з усіх прийнятих у партію жінок становили 24%³⁹, у 1960 р. — 20%⁴⁰. В цілому по Черкаській області у 1959 р. з прийнятих кандидатів у члени партії жінок було 23,9%⁴¹. Багато жінок-комуністів є прикладом для всіх трудівниць села, йдуть в авангарді боротьби за дальший розвиток сільського госпо-

²⁹ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 13, од. зб. 1, арк. 59.

³⁰ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 46, од. зб. 3, арк. 61.

³¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 15, од. зб. 124, арк. 125.

³² Газ. «Київська правда», 3 вересня 1961 р.

³³ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 25, од. зб. 2, арк. 5, 7.

³⁴ Партархів Вінницького обкому КП України. Стенографічний звіт II пленуму Вінницького обкому КП України, 30—31 травня 1956 р., арк. 80, 94.

³⁵ Партархів Черкаського обкому КП України. Протокол XVI Христинівської районної партконференції, 26 грудня 1959 р., арк. 42.

³⁶ Партархів Черкаського обкому КП України. Протокол і стенограма V Черкаської обласної партконференції, 5—6 лютого 1960 р., арк. 43.

³⁷ Партархів Вінницького обкому КП України. Стенографічний звіт II пленуму Вінницького обкому КП України, 3 березня 1958 р., арк. 18.

³⁸ Партархів Вінницького обкому КП України. Стенографічний звіт XVI Вінницької обласної партконференції, 14—15 вересня 1961 р., арк. 23.

³⁹ Партархів Черкаського обкому КП України. Протокол XVI Христинівської районної партконференції, 26 грудня 1959 р., арк. 42.

⁴⁰ Партархів Черкаського обкому КП України. Протокол XVII Христинівської партконференції, 24 грудня 1960 р., арк. 50.

⁴¹ Партархів Черкаського обкому КП України. Протокол і стенограма V обласної партконференції, 5—6 лютого 1960 р., арк. 43.

дарства. Так, близько десяти років обирали секретарем колгоспної партійної організації ланкову колгоспу ім. Ілліча, с. Кодаки, Васильківського району, Київської області, двічі Героя Соціалістичної Праці Ольгу Клімівну Диптан. Партійна організація безперервно зростала за рахунок передовиків виробництва, серед яких значну частину становили жінки. Якщо в кінці 1955 р. у партійній організації було на обліку 10 комуністів, з них 4 жінки, то на початку 1957 р. — 18 комуністів, серед них 9 жінок. Лише в ланці О. Диптан було 4 жінки-комуністки: О. Григоренко, О. Червона, Х. Джинмі і сама Ольга Клімівна. В 1956 р. при несприятливих погодних умовах їх ланка виросила по 459 ц цукрових буряків з гектара⁴². У 1961 р. при зобов'язанні 100 ц ланка виросила на площі 30 га по 105 ц сухого зерна кукурудзи⁴³. За останні п'ять років ланка О. Диптан збирала в середньому щорічно по 625,3 ц буряків з кожного гектара⁴⁴. Під керівництвом партійної організації непоганих господарських показників добився в цілому колгосп ім. Ілліча. Проте в деяких первинних партійних організаціях колгоспів і радгоспів питома вага жінок залишалася ще незначною.

Дальшому організаційному зміцненню колгоспних партійних організацій сприяло проведене в 1959 р. укрупнення колгоспів. У багатьох бригадах і на фермах були створені первинні парторганізації, значно збільшилась кількість партійних груп. У січні 1959 р. ЦК КПРС у постанові про створення парткомів у великих парторганізаціях колгоспів і радгоспів вказав на необхідність створення в колгоспах, де було 50 і більше комуністів, а в радгоспах — 100 і більше комуністів, партійних комітетів⁴⁵. Відповідно до цієї постанови у 1959 р. в Черкаській області було створено у 31 великій колгоспній партійній організації партійні комітети⁴⁶. У кінці 1961 р. партійні комітети були створені у 728 колгоспах і 66 радгоспах України, на тваринницьких фермах, у бригадах і відділах існувало 12 тис. партійних груп⁴⁷.

За період між XX і XXII з'їздами КПРС значно збільшилась кількість комуністів, зайнятих у сільському господарстві. Лише після січневих (1961 р.) пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України партійні організації України направили в колгоспне виробництво 20 тис. комуністів⁴⁸. Якщо в 1956 р. в парторганізаціях колгоспів, МТС і радгоспів Черкаської області було 11 тис. комуністів, в яких безпосередньо на виробництві працювало 8540⁴⁹, то на 1 вересня 1961 р. в сільському господарстві області вже працювало 17 тис. комуністів, з яких у тваринництві — 3071⁵⁰. У Вінницькій області на 1 вересня 1961 р. в сільському господарстві працювало 18 270 комуністів, що становило 34% усіх комуністів обласної партійної організації⁵¹. В кінці 1961 р. в колгоспних і радгоспних парторганізаціях України налічувалось понад 340 тис. комуністів, з яких переважна більшість працювала на виробництві⁵². Майже половина партійних організацій колгоспів України мала в своєму складі від 26 і більше комуністів⁵³.

Первинні партійні організації колгоспів і радгоспів України за період між XX і XXII з'їздами Комуністичної партії Радянського Союзу набули багатий досвід організаторської і виховної роботи серед трудівників села, кращого використання резервів господарства, успішного виконання планів і соціалістичних зобов'язань. Цьому в значній мірі сприяла також боротьба Комуністичної партії проти культу особи Сталіна і його наслідків, відновлення ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва, зміни форм та методів партійної роботи, зокрема рішучого викорінення канцелярсько-бюрократичного стилю діяльності партійних органів, у тому числі й первинних партійних організацій.

Героїчна праця українського народу по збільшенню виробництва зерна та інших сільськогосподарських продуктів дістала високу оцінку на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу. На нараді працівників сільського господарства Укра-

⁴² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 8, од. зб. 130, арк. 138: оп. 12, оп. зб. 236, арк. 114, 138.

⁴³ Газ. «Київська правда», 16 вересня 1961 р.

⁴⁴ Газ. «Київська правда», 3 лютого 1961 р.

⁴⁵ Днв. «Справочник партійного работника», випуск другої, М., 1959, стор. 574.

⁴⁶ Партархів Черкаського обкому КП України. Довідка про роботу парткомів колгоспних парторганізацій у 1960 р., арк. 2.

⁴⁷ Газ. «Радянська Україна», 27 лютого 1962 р.

⁴⁸ Газ. «Правда», 27 січня 1962 р.

⁴⁹ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 25, од. зб. 3, арк. 204.

⁵⁰ Партархів Черкаського обкому КП України. Протокол і стенограма VI обласної партконференції. 14—15 вересня 1961 р., арк. 713.

⁵¹ Партархів Вінницького обкому КП України. Стенографічний звіт XVI обласної партконференції. 14—15 вересня 1961 р., арк. 104.

⁵² «Матеріали наради працівників сільського господарства Української РСР», К., 1962, стор. 97.

⁵³ Газ. «Радянська Україна», 27 лютого 1962 р.

ни (грудень 1961 р.) М. С. Хрущов відзначив, що «Центральний Комітет Комуністичної партії України і Рада Міністрів республіки, партійні і комсомольські організації колгоспів і радгоспів, колгоспники і робітники радгоспів добре попрацювали. Трудящі України внесли гідний вклад у будівництво комунізму»⁵⁴. Березневий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС поставив перед партійними організаціями ще більш грандіозні завдання у розвитку сільського господарства. Виконання цих завдань внесе гідний вклад у здійснення накреслень Програми Комуністичної партії Радянського Союзу.

В. П. ПЛИСЮК, Є. П. ТАЛАН

РОЛЬ ТРИДЦЯТИТИСЯЧНИКІВ У ПІДНЕСЕННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Втілюючи в життя ленінський кооперативний план, Комуністична партія провела суцільну колективізацію. Проте створенням колгоспів і радгоспів та їх наступним зміцненням було виконано лише першу частину цього грандіозного плану. «Тепер нам треба зробити,— говорив М. С. Хрущов на XXII з'їзді КПРС,— новий вирішальний крок уперед — забезпечити розквіт усіх колгоспів і радгоспів, підняти їх виробництво на рівень, гідний комунізму»⁵⁵.

За останні роки Комуністичною партією і Радянським урядом здійснено ряд важливих заходів, спрямованих на піднесення сільськогосподарського виробництва. Серед цих заходів велике значення має зміцнення колгоспів керівними кадрами, зокрема поліпшення якісного складу голів колгоспів. Виходячи з ленінської вказівки про те, що великі соціалістичні господарства успішно розвиватимуться тоді, коли їх очолюватимуть люди, «які мають цінний досвід, знання, організаторські здібності»⁵⁶, вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС зобов'язав партійні, радянські і сільськогосподарські органи зміцнити склад «голів колгоспів шляхом добору і висування на цю роботу перевірених у політичному і діловому відношенні спеціалістів з вищою і середньою сільськогосподарською освітою, а також інших спеціалістів і практиків, які добре обізані із сільським господарством, мають великий досвід керівної і організаційної роботи і здатні забезпечити керівництво великим колгоспним господарством»⁵⁷. Важливе і відповідальне завдання постало тоді і перед партійними, радянськими і сільськогосподарськими органами України. На 1 вересня 1953 р. на Україні з 15,7 тис. голів колгоспів мали вищу освіту лише 455, або 2,9%, середню — 3070, або 19,5%. Переважна більшість голів колгоспів (77,6% загальної кількості) мали початкову і незакінчену середню освіту⁵⁸. Ще гіршим був якісний склад голів колгоспів окремих областей України, особливо західних. У Станіславській області, наприклад, у 1953 р. з 542 голів колгоспів лише два мали вищу освіту і 39 — середню; 92,4% всієї кількості голів колгоспів області закінчили 4—7 класів⁵⁹. У Волинській області вищу і середню освіту мали всього 6% з усіх голів колгоспів⁶⁰, Тернопільській — 12,7%⁶¹, Львівській — 13,5%⁶².

Виконуючи рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС та жовтневого (1953 р.) Пленуму ЦК КП України про поліпшення керівництва сільським господарством, партійні, радянські та сільськогосподарські органи України поряд з перебуванням і зміцненням сільських райкомів партії та виконкомів районних Рад депутатів трудящих, партійних організацій колгоспів та МТС, значну увагу приділяли поліп-

⁵⁴ «Матеріали наради працівників сільського господарства Української РСР», стор. 13.

⁵⁵ М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь на XXII з'їзді КПРС 18 жовтня 1961 року, К., 1961, стор. 37.

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 133.

⁵⁷ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, 1954, К., стор. 607.

⁵⁸ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. 1, оп. 28, спр. 58, арк. 400.

⁵⁹ Поточний архів Станіславського обласного управління сільського господарства. Відділ кадрів. Звіт про роботу з кадрами за 1953—1954 рр.

⁶⁰ Поточний архів Волинського обласного управління сільського господарства. Відділ кадрів. Річні звіти про роботу з кадрами.

⁶¹ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 25, арк. 6.

⁶² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 6, од. зб. 71, арк. 249.

шенню складу голів колгоспів. На село було відряджено тисячі партійних, радянських, господарських працівників та спеціалістів з міст та промислових районів. Багато з них пішло працювати головами колгоспів. Заміна голів колгоспів почалась на Україні у жовтні — листопаді 1953 р. ще до звітно-виборчих зборів. Так, у Львівській області на січень 1954 р. було замінено 86 голів колгоспів⁶³, у Тернопільській — 108⁶⁴. Ще більш значне поліпшення складу голів колгоспів сталося під час звітно-виборчих зборів, що відбувалися в колгоспах у січні — лютому 1954 р. Особлива увага зверталась на те, щоб головами колгоспів обирались спеціалісти сільського господарства. У Волинській області, наприклад, з 107 переобраних голів колгоспів 87 — були спеціалістами сільського господарства⁶⁵.

З метою підвищення відповідальності місцевих партійних органів за правильний добір, розстановку і виховання керівних колгоспних кадрів лютого-березневій (1954 р.) Пленум ЦК КПРС визнав за необхідне включити посади голів колгоспів у номенклатуру обкомів партії. Разом з тим Пленум зобов'язав райкоми, обкоми і ЦК союзних республік і надалі висувати на керівну роботу в колгоспах спеціалістів сільського господарства і досвідчених працівників радянсько-партійного активу. У постанові Пленуму ЦК говорилося, що треба добитись того, «щоб на чолі кожного колгоспу стояв кваліфікований і досвідчений керівник, здатний вести велике колгоспне господарство»⁶⁶. Здійснюючи рішення Пленуму, Комуністична партія України добила того, що вже в лютому 1955 р. головами колгоспів працювало близько 6 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою та досвідом роботи в сільському господарстві⁶⁷.

Величезну роль у зміцненні колгоспів керівними кадрами відіграла допомога держави колгоспному селу кадрами. В цьому Комуністична партія і робітничий клас нашої країни мають багаті і славні традиції. Як відомо, ще в 1929—1930 рр. партія послала на село 25 тис. робітників, які провели величезну роботу по соціалістичній перебудові сільського господарства. В 1933 р. 17 тис. партійних працівників були відряджені для роботи в політвідділах МТС. Багато тисяч робітників посилалися партією в колгоспи, радгоспи і МТС для виконання інших важливих завдань. 25 березня 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спеціальну постанову «Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами і звернення до всіх партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, до робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Радянського Союзу «Про надання допомоги колгоспному селу у зміцненні відстаючих колгоспів керівними кадрами». У постанові вказувалось, що підібрати здібних і досвідчених керівників в усі колгоспи тільки за рахунок місцевих працівників у багатьох партійних організацій не було можливості. Тому Комуністична партія вважала за необхідне залучити до керівництва економічно слабими і відстаючими артілями не менше 30 тис. добровольців з міст — з промислових підприємств, міністерств, відомств, учбових закладів і науково-дослідних установ. «Таке вирішення питання про керівні колгоспні кадри необхідно для того, — говорилося у зверненні, — щоб підняти слабо розвинені, відстаючі колгоспи до рівня передових і домогтися могутнього розквіту соціалістичного сільського господарства»⁶⁸.

Постанова і звернення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР знайшли палкий відгук серед трудящих міст і промислових центрів України. Лише за перші два тижні в партійні органи надійшло більше 4 тис. заяв добровольців⁶⁹, а на 1 вересня 1955 р. їх було 21,6 тис.⁷⁰ На зборах комуністів, робітників, службовців, а також у спеціальних комісіях, які були створені в кожній області з участю секретарів обкомів партії, уважно розглядалися заяви бажаючих їхати працювати на село. Відбирались найкращі, найбільш кваліфіковані і досвідчені працівники, люди з високими діловими і морально-політичними якостями.

Велику увагу відбору тридцятитисячників приділяв ЦК КП України. За рішенням ЦК Харківський, Донецький, Дніпропетровський, Луганський, Запорізький, Львів-

⁶³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 6, од. зб. 70, арк. 172.

⁶⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 197, ол. зб. 21, арк. 104.

⁶⁵ Поточний архів Волинського обласного управління сільського господарства, Річні звіти.

⁶⁶ «КПРС в резолюціях...», ч. III, стор. 645.

⁶⁷ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 25, од. зб. 4, арк. 19.

⁶⁸ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов», т. 4, М., 1958, стор. 372.

⁶⁹ Газ. «Радянська Україна», 15 квітня 1955 р.

⁷⁰ Архів МСГ УРСР. Головне управління кадрів. Довідка про зміцнення керівних кадрів колгоспів на 1. IX 1955 року.

ський, Київський і Одеський обкоми КП України мали відібрати в рахунок тридцятитисячників таку кількість працівників, яка забезпечила б зміцнення відстаючих колгоспів не лише в цих областях, а й могла б подати допомогу іншим. 26 квітня 1955 р. члени Президії ЦК КП України провели бесіду з першою групою тридцятитисячників, що налічувала 400 чоловік. 8 травня 1955 р. Президія ЦК КП України обговорила питання про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого зміцнення колгоспів керівними кадрами». У прийнятому рішенні Президія ЦК КП України зобов'язала обкоми КП України посилити роботу по відборі бажаних їхати на роботу до колгоспів⁷¹. До кінця 1955 р. ЦК КП України з числа рекомендованих обкомами партії відібрав понад 4100 кандидатур в рахунок тридцятитисячників.

Всі ті, кого було відібрано для роботи в сільському господарстві, навчалися на триріжневих курсах, де ознайомилися з питаннями економіки і організації колгоспного виробництва, потім пройшли двомісячну практику в передових господарствах і лише після цього рекомендувались для обрання головами колгоспів. Серед відібраних тридцятитисячників на Україні близько 400 чоловік мали необхідну підготовку та досвід організаторської роботи і тому були звільнені від курсів і стажування у колгоспах⁷². На Україні в 1955 р. було обрано головами колгоспів 4107 тридцятитисячників⁷³. За рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР протягом 1956 і на початку 1957 рр. в деяких областях, у тому числі і на Україні, на село були послані додаткові кадри в рахунок тридцятитисячників. Майже всі вони очолили найбільш відстаючі, економічно слабкі колгоспи. Особливо багато тридцятитисячників поїхало працювати в західні області України. Так, у тодішній Дрогобицькій області майже дві третини голів колгоспів було замінено тридцятитисячниками⁷⁴. В Тернопільській області на посади голів колгоспів було обрано 206 тридцятитисячників. Важливо відзначити і те, що значна частина тридцятитисячників у Тернопільську область, як і в інші західні області України, приїхали з міст і промислових центрів східних областей. Наприклад, з 206 тридцятитисячників, обраних головами колгоспів цієї області, 70—були представниками Дніпропетровщини⁷⁵. В колишній Дрогобицькій області 61 голову колгоспу було обрано з числа присланих Харківською та Одеською областями⁷⁶. На Волинь прибуло 50 добровольців з Запорізької області⁷⁷. Відрядження на село тридцятитисячників набагато поліпшило якісний склад голів колгоспів. На початок 1957 р. серед голів колгоспів України налічувалось з вищою і середньою освітою — 57,3%, спеціалістів сільського господарства — 33,5%. Ще кращим був склад голів колгоспів в окремих областях. Так, у Кримській області 80% голів колгоспів мали вищу і середню освіту, 41% становили спеціалісти сільського господарства, у Луганській області відповідно — 66 і 39%, Донецькій — 62 і 34%, Волинській — 63 і 24%⁷⁸.

Комуністична партія і Радянський уряд створили всі умови для життя і творчої праці посланців робітничого класу. Враховуючи те, що переважна більшість тридцятитисячників поїхала працювати в економічно слабкі сільськогосподарські артілі, де оплата праці на загальних основах була б нижчою їх колишньої заробітної плати, держава встановила їм доплату в перший рік роботи — 1500 крб., в другий — 1200 крб., в третій — 1000 крб.⁷⁹ Після третього року доплата знімалась і колишні тридцятитисячники одержували заробіток залежно від доходів колгоспу.

Значну роботу по озброєнню тридцятитисячників знаннями сільськогосподарського виробництва, передовим досвідом праці провели партійні, радянські і сільськогосподарські органи України. В усіх областях для тридцятитисячників організовувались семінари, на яких вони докладно вивчали практику ведення господарства в передових колгоспах, агротехніку, організацію виробництва, знайомилися з постановкою звітності. Такі семінари були добре організовані в Миколаївській, Одеській та інших областях⁸⁰. У Килійському, Татарбунарському, Овідіопільському та інших районах Одеської області голови колгоспів — тридцятитисячники — були постійними учасниками семінару по вивченню конкретної економіки. В Андрієво-Іванівському ра-

⁷¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 8, арк. 5, 6, 7.

⁷² Там же, арк. 7.

⁷³ «XIX съезд Коммунистической партии Украины. Материалы съезда», К., 1956, стор. 51.

⁷⁴ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, од. зб. 19, арк. 17.

⁷⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 218, од. зб. 78, арк. 185.

⁷⁶ Там же, од. зб. 22, арк. 48.

⁷⁷ Там же, арк. 18.

⁷⁸ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 27, од. зб. 18, арк. 68.

⁷⁹ Див. «Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственному вопросам. Сборник документов», т. 4, стор. 390.

⁸⁰ Газ. «Правда Украины», 13 січня 1956 р.

йоні, цієї ж області, тридцятитисячники навчалися в економічній школі⁸¹. З метою поширення досвіду роботи тридцятитисячників бюро Одеського обкому КП України на одному з засідань обговорило звіт тридцятитисячника І. Трембу. Рішення бюро було опубліковано в обласних газетах «Чорноморська комуна» і «Знамя комунізму». Багато тридцятитисячників ділилися досвідом своєї роботи через районну і обласну пресу⁸².

Використовуючи свої знання і досвід, тридцятитисячники зуміли створити навколо себе актив і з його допомогою вирішували всі громадські справи: добір і розстановку низових колгоспних кадрів, організацію соціалістичного змагання, запровадження прогресивних форм праці і її оплати тощо. В усьому вони радилися з колгоспниками, регулярно скликали загальні збори, прислухалися до їх думок і пропозицій. В результаті було подолано відставання більшості економічно слабких колгоспів. Так, на початок 1955 р. на Україні налічувалося 4100 відстаючих колгоспів, а на 1 грудня 1957 р., тобто після двох років роботи тридцятитисячників — лише 854⁸³. З допомогою тридцятитисячника Г. Я. Харченка вийшов в ряди передових колгосп ім. Суворова, Жашківського району, Черкаської області. Допомогли подолати відставання колгоспів ім. Суворова, Драбівського району, та ім. Ілліча, Звенигородського району, цієї ж області, тридцятитисячники І. О. Кравцов та О. Ю. Залінезький⁸⁴. З 1955 р. колгосп ім. Ватутіна, Мануїльського району, Хмельницької області, очолює тридцятитисячник В. М. Левченко. До того часу він працював агрономом в обласному управлінні сільського господарства. В. М. Левченко мобілізував трудівників села на піднесення колгоспного виробництва. Врожайність зернових за роки його роботи в колгоспі зросла майже втриє і становила в 1961 р. 21,2 ц з га, виробництво м'яса на сто га сільськогосподарських угідь збільшилось майже в три з половиною рази, а молока — більш як у шість разів. У колгоспі збудовано багато господарських і культурно-побутових приміщень. Зросла оплата трудодня колгоспників. Доходи артілі в 1961 р. становили 725,7 тис. крб.⁸⁵ Протягом тривалого часу одним з найвідсталіших в Іванівському районі, Одеської області, був колгосп ім. Благоева. В 1955 р., відповідаючи на заклик Комуністичної партії, головою колгоспу сюди пішов працювати М. П. Добров, який раніше був завідувачим районним відділом фінансів. Тепер це — велике, багатогалузеве господарство, що має 15 тис. га землі, 56 тракторів (фізичних), 28 зернових комбайнів, 24 силосо- і кукурудзозбиральних комбайни, 33 автомашини та багато іншої техніки. У 1961 р. колгосп зібрав по 20,6 ц зернових з га на всій площі. На сто гектарів сільськогосподарських угідь тут вироблено по 190 ц молока, 26 ц м'яса і 3 кг шерсті. Доходи колгоспу уже в 1955 р. становили 1,4 млн. крб., тоді як у попередні роки в два рази менше 0,6 млн. крб. Набагато зріс неподільний фонд: у 1961 р. він становив 2074 тис. крб. За останні роки в колгоспі збудовано близько 200 нових будинків для колгоспів, 10 корівників, 3 свинарники, оплата трудодня зросла більше як у 10 разів⁸⁶.

Значних успіхів у піднесенні економіки добилися колгоспники сільськогосподарської артілі ім. Дзержинського, Скалатського району, Тернопільської області. У 1955 р. колгосп очолив комуніст-тридцятитисячник І. Р. Рева. Сам Іван Романович за професією і освітою гірничий технік. На шахті ім. Орджонікідзе тресту «Ленінруда» (Криворіжжя) його не раз обирали головою рудкому профспілки. Коли ж Комуністична партія кинула клич — допомогти селу, Іван Рева одним з перших виявив бажання поїхати на село. Приїхавши у село, Іван Романович побачив незавидну картину: один гектар орної землі давав у 1955 р. 400 крб. доходів. У занедбаному стані було тваринництво. Колгосп не розраховував з колгоспниками по трудоднях навіть за 1954 р. І ось тоді Іван Романович, спираючись на допомогу парторганізації, на актив колгоспників, докладав багато зусиль, щоб посилити виробничо-технічну базу, підняти культуру землеробства і тваринництва, підвищити матеріальну заінтересованість колгоспників і тим самим активізувати їх трудову участь у розвитку громадського господарства. Поступово господарство почало зростати. У 1958 р. при реорганізації МТС колгосп уже зміг закупити сільськогосподарської техніки на 480 тис. крб. і розрахуватися за неї протягом двох років. В 1959 р. колгосп об'єднався з економічно слабою артіллю ім. Енгельса і все ж зміг витратити ще 1250 тис. крб. на купівлю всіх виробничих приміщень колишньої Гримайлівської МТС. Зараз у колгоспі 19 тракторів, 7 комбайнів, 12 автомашин. Колгосп сам ремонтує свою техніку в добре обладнаних майстернях. Після 1955 р. в колгоспі збудовано два свинарники, три корівники, два кормоцехи, пташник, вівчарник, дві водонапірні башти, підведено воду до всіх тваринницьких ферм, а для великої рогатої худоби обладнано автопоїлки, електрифіковано всі виробничі приміщення. Про зміцнення громадського господарства колгоспу красномовно свідчать виробничі

⁸¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 64, од. зб. 64, арк. 1—2.

⁸² Там же, од. зб. 151, арк. 192, 193.

⁸³ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, од. зб. 19, арк. 17.

⁸⁴ Архів Інституту історії АН УРСР, спр. 609, арк. 2, 3.

⁸⁵ Там же, арк. 1.

⁸⁶ Там же, арк. 4—9.

показники. Якщо в 1955 р. урожайність зернових становила всього 11 ц з га, колгосп продав державі лише 2800 ц хліба, 670 ц молока і 230 ц м'яса, то в 1961 р. там було зібрано з кожного га по 29 ц зернових і продано державі 13 тис. ц хліба, 7500 ц молока і 1670 ц м'яса. За високі показники роботи, особливо по урожайності зернових колгосп з 1957 р.— постійний учасник Всесоюзної Виставки досягнень народного господарства. В 1958 р. голова колгоспу І. Р. Рева за успіхи в розвитку громадського господарства колгоспу був нагороджений орденом «Знак Пошани». Незрівняно зросла оплата праці колгоспників. За перші 4 місяці 1962 р. колгоспники одержали авансом на трудовень по 60 коп., а механізатори по 70 коп. За рішенням загальних зборів артілі, починаючи з 1962 р., колгоспникам надається оплачувана місячна відпустка, при умові, якщо вони виробили мінімум трудовнів. Заможними і культурними стають усі три села, що їх об'єднує колгосп. Тут є школа-інтернат, школа десятирічка, дві 4-річні школи, медпункт, клуб. Села радіофіковані. В цьому році буде завершено електрифікацію їх⁸⁷.

Не можна не згадати про досягнення колгоспу «Україна», Скалатського району, Тернопільської області, головою якого з 1955 р. працює тридцятитисячник, комуніст П. Г. Макаров. Артіль «Україна» займала останнє місце в районі по всіх показниках. Досить сказати, що в 1954 р. урожай зернових з одного га становив усього 9,6 ц. На сто га сільськогосподарських угідь колгосп виробив тоді по 62 ц молока і 3,4 ц м'яса. Річний дохід становив 560 тис. крб. У 1961 р. на тій самій землі і з тими ж людьми колгосп виростив урожай зернових по 23,6 ц, а разом з кукурудзою — по 26,7 ц. На сто га сільськогосподарських угідь у тому році було вироблено по 362 ц молока і 92,5 ц м'яса. Продано державі 5612 ц хліба, 3800 ц молока, 1112 ц м'яса, 47 тис. ц цукрових буряків. Річний прибуток колгоспу досяг 306,8 тис. крб. і зріс, отже, майже в 5,5 раза. За досягнення в розвитку громадського господарства Радянський уряд у 1958 р. нагородив голову колгоспу П. Макарова орденом Трудового Червоного Прапора. Ордені і медалі СРСР одержали також 9 колгоспників. Піднесенню сільського господарства цієї артілі сприяло здійснення правління колгоспу під керівництвом партійної організації цілого ряду заходів. Сама партійна організація після 1955 р. значно зросла. В її лави прийшли кращі люди з колгоспного активу — М. Башкевич, яка тривалий час працювала дояркою, а тепер — бригадиром по відгодівлі великої рогатої худоби, Є. Сесюк — бригадир рілничої бригади та ін. З 15 комуністів 13 — безпосередньо працюють на відповідальних ділянках колгоспного виробництва. За останні роки в колгоспі зміцніла виробничо-технічна база, поліпшилось використання техніки, підвищився рівень механізації усіх робіт. Обсяг роботи з допомогою тракторів з часу реорганізації МТС збільшився у колгоспі приблизно в два з половиною рази, вирощування цукрових буряків і кукурудзи проводиться з мінімальними затратами праці, а картоплі — зовсім без затрат ручної праці. В результаті цього набагато знизилась собівартість сільськогосподарської продукції. Якщо в 1958 р. один центнер цукрових буряків коштував 12 крб. 60 коп., то в 1961 р. лише 66 коп., а в бригаді, яку очолює М. Голояд, — лише 43 коп. Важливу роль у піднесенні громадського господарства колгоспу «Україна» відіграло посилення матеріальної заінтересованості колгоспників у результатах своєї праці. Якщо в 1954 р. колгоспникам артілі було нараховано на трудовень лише по 0,7 кг зерна і 2 крб. 30 коп. грішми, то в 1961 р. колгоспники одержали на трудовень по 2,1 кг зерна і 83 коп. Починаючи з 1956 р., у колгоспі запроваджується грошове авансування по трудовнях, подається матеріальна допомога літнім колгоспникам. Артіль допомогла 83 колгоспникам збудувати житлові будинки, а 4 найкращим виробничикам збудувала будинки повністю за свій рахунок. Усе це сприяло зростанню трудової активності колгоспників. У 1961 р. з 456 працездатних колгоспників артілі не виробили встановленого мінімуму трудовнів лише два чоловіка, а в 1954 р. — 50%⁸⁸.

Позитивні результати роботи тридцятитисячників були б значно більшими, якби в окремих областях керівні органи не допустили помилок у підборі і роботі з ними. Деякі міськими і райкоми КП України не зовсім серйозно підійшли до відбору тридцятитисячників. Внаслідок цього на посади голів окремих колгоспів потрапили люди, які не мали достатніх знань, організаційних здібностей та інших якостей, потрібних для керівника. Так, Ізмаїльський міськом КП України, Одеської області, рекомендував як тридцятитисячника тов. Якубицю. Його було обрано головою колгоспу «Шлях до комунізму», Килійського району. Незважаючи на допомогу з боку райкому партії, тов. Якубиця не зрозумів свого призначення, порушував статут сільськогосподарської артілі. За це він був звільнений з посади голови колгоспу і притягнений до суворой партійної відповідальності. Бюро Одеського обласного комітету КП України і своєму рішенні (20 листопада 1956 р.) звернуло увагу секретарів Ізмаїльського міському, Ільчівського, Ленінського райкомів м. Одеси, Одеського, Новоіванівського Бородинського райкомів КП України на допущені помилки при доборі тридцятити-

⁸⁷ Архів Інституту історії АН УРСР, спр. 609, арк. 10—16.

⁸⁸ Там же, арк. 17—24.

сячників⁸⁹. Окремі обкоми і райкоми КП України не здійснювали дійового контролю за роботою тридцятитисячників, мало допомагали їм. Внаслідок цього була великою плінністю цих кадрів. Нерідко райкоми партії звільняли тридцятитисячників, поверхово аналізуючи причини відставання очолюваних ними колгоспів. Зокрема, так зробив Потіївський райком КП України, Житомирської області. З 11 тридцятитисячників, направлених в район у 1955 р., залишилось працювати на третій рік лише 6, а 5 було знято з роботи як таких, що не забезпечили керівництво⁹⁰. В перший же рік роботи в Тернопільській області було звільнено з посади голови колгоспу 13 тридцятитисячників, з них 10 таких, що не відповідали своєму призначенню. У Вінницькій області з цієї ж причини було звільнено 8 тридцятитисячників⁹¹. За 1955—1956 рр. у Київській, Чернівецькій, Черкаській, Херсонській та Сумській областях було замінено майже кожного третього тридцятитисячника⁹². Станом на 1 грудня 1957 р. у колгоспах України на третій рік залишилось працювати лише 2700 тридцятитисячників, або 66% їх загальної кількості⁹³. Виявлені недоліки в роботі з тридцятитисячниками були подолані партійними, радянськими та сільськогосподарськими органами України шляхом подання їм більш дійової допомоги в роботі, посилення контролю за їх діяльністю, створення нормальних умов для життя і праці.

Щоб швидше розв'язати проблему керівних кадрів для сільського господарства, грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КП України поставив перед партійними і радянськими органами завдання створити постійний резерв людей для висування на керівну роботу в колгоспи шляхом збільшення планів перепідготовки керівних кадрів, створення для них постійно діючих курсів при вузах і технікумах⁹⁴. У 1958 р. резерви для висування на керівну роботу в колгоспи було створено в кожній області. Наприклад, на Тернопільщині в такий резерв входило 65 чоловік, у тому числі два секретарі і п'ять інструкторів райкомів КП України, один заступник голови районної Ради депутатів трудящих виконкому, решта — в основному агрономи, зоотехніки та ветпрацівники, 18 чоловік з цього резерву в 1958 р. очолили колгоспи⁹⁵.

Дальшому зміцненню сільськогосподарських артілей керівними кадрами сприяла також реорганізація МТС (1958 р.). В усіх областях при РТС були організовані курси та семінари, на яких підвищували свої технічні знання всі голови колгоспів, агрономи, бригадири рілльничих бригад. Реорганізація МТС разом з тим дала можливість частину спеціалістів та керівних працівників, що вивільнилися, направити безпосередньо в колгоспи. До артілей нашої республіки було переведено з МТС 262 тис. керівних працівників і спеціалістів, з них 228 очолили колгоспи⁹⁶. Підбиваючи підсумки роботи Комуністичної партії на селі за п'ять років, М. С. Хрущов у доповіді на грудневому (1958 р.) Пленумі ЦК КПРС говорив: «В наполегливій боротьбі за круте піднесення сільського господарства партія виростила у районах, у колгоспах і радгоспах численні добре підготовлені і збагачені досвідом кадри партійних, радянських і господарських працівників, які ясно розуміють і люблять свою справу. На ці кадри цілком можна покластися у вирішенні нових відповідальних завдань по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції»⁹⁷.

Після 1958 р. партійні, радянські і сільськогосподарські органи продовжували роботу по зміцненню керівних кадрів колгоспів. На Україні палко підтримали патріотичку ініціативу Валентини Гаганової. Вже на грудень 1961 р. понад 300 кращих людей колгоспного села — спеціалісти, партійні і радянські працівники — виявили бажання перейти на роботу у відстаючі колгоспи. Особливо багато таких людей виявилось у Полтавській, Станіславській (нині Івано-Франківській) Миколаївській, Одеській, Черкаській і Херсонській областях⁹⁸.

Безумовно, питання підготовки кадрів для колгоспного села, в тому числі і підготовки кадрів голів колгоспів, не можна вважати розв'язаним. У багатьох працівників сільського господарства нашої країни, як відзначав М. С. Хрущов у розмові з американським видавцем Г. Коулсом, ще не вистачає економічних знань і організаційних навичок ведення великого господарства. Значною мірою це пояснюється нега-

⁸⁹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 64, од. зб. 64, арк. 4.

⁹⁰ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, од. зб. 19, арк. 17.

⁹¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 64, од. зб. 6, арк. 42.

⁹² Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 27, од. зб. 18, арк. 68.

⁹³ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 12, од. зб. 19, арк. 17.

⁹⁴ Там же, оп. 28, од. зб. 58, арк. 348.

⁹⁵ Поточний архів Тернопільського облуправління сільського господарства. Відділ кадрів. Річні звіти по області за 1957 р.

⁹⁶ Архів МСГ УРСР, ф. 1, оп. 28, од. зб. 63, арк. 52, 53.

⁹⁷ «Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза 15—19 декабря 1958 г. Стенографический отчет», М., 1958, стор. 88.

⁹⁸ М. В. Підгорний. Завдання працівників сільського господарства України по виконанню рішень XXII з'їзду КПРС про дальше піднесення сільського господарства, газ. «Радянська Україна», 22 грудня 1961 р.

тивними наслідками культу особи Сталіна. Невірне розуміння завдань сільського господарства і керівництва ним викликало, зокрема, і велику затримку у підготовці кадрів для колгоспного села. М. С. Хрущов говорив, що «ми після проведення колективізації занадто довго затримались на тому стані, коли не приділялось належної уваги створенню кадрів для керівництва колгоспами: в масі це були селяни, які росли і виховувались в умовах відсталих одноосібних господарств. Питання обліку, організації, продуктивності праці, затрат праці на одиницю виробленої продукції довгий час лишались поза полем зору цих селян. За все це ми і розплачуємося сьогодні»⁹⁹.

Величезне значення для могутнього піднесення сільськогосподарського виробництва в нашій країні мають нова Програма партії і рішення XXII з'їзду КПРС. Березневий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС, керуючись цими рішеннями, накреслив конкретні заходи, спрямовані на досягнення високого рівня виробництва продуктів харчування в країні. У рішенні пленуму, доповіді на ньому М. С. Хрущова «Сучасний етап комуністичного будівництва і завдання партії по поліпшенню керівництва сільським господарством», а також у Зверненні ЦК КПРС підкреслюється, що дальший могутній розвиток сільського господарства — справа усієї партії, всього радянського народу. У створенні достатку сільськогосподарської продукції величезну допомогу колгоспному селу повинна подати соціалістична промисловість, робітничий клас нашої країни. ЦК КПРС закликав усіх робітників, інженерів, техніків, конструкторів, керівників промислових підприємств, працівників раднаргоспів посилити матеріально-технічну допомогу сільському господарству, прискорити випуск нових, більш досконалих і високопродуктивних сільськогосподарських машин і знарядь, швидше вводити в дію нові потужності по виробництву сільськогосподарських машин, устаткування, мінеральних добрив і будівельних матеріалів, своєчасно виконувати замовлення сільського господарства.

У розв'язанні завдань по створенню достатку сільськогосподарських продуктів у країні Комуністична партія великого значення надає зміцненню керівних кадрів колгоспів. Вона вимагає від них не тільки знання сільського господарства, а й уміння розв'язувати організаційно-економічні питання сільськогосподарського виробництва. Березневий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС зобов'язав партійні органи посилити роботу по відбору, підготовці і вихованню керівних кадрів для колгоспів. Тепер у сільському господарстві нашої країни працює понад 500 тис. спеціалістів, у тому числі 279 тис. у колгоспах, радгоспах і ремонтно-технічних станціях. У середньому на колгосп і радгосп припадає п'ять спеціалістів з вищою і середньою сільськогосподарською освітою¹⁰⁰. Це велика сила соціалістичного сільського господарства. Проте ще багато спеціалістів сільського господарства працює в установах, не зв'язаних з сільськогосподарським виробництвом. Тому ЦК КПРС звернувся до цих спеціалістів із закликом виявити почуття високого обов'язку перед народом, піти на роботу безпосередньо на виробництво в колгоспи і радгоспи, в бригади і на ферми, віддати свої знання і практичний досвід для піднесення сільського господарства.

На заклик Комуністичної партії відгукнулося багато спеціалістів сільського господарства та робітничої молоді різних професій. Одними з перших були комсомольці орденоносного Києва: токар С. Зануда, слюсар І. Грибенко, мулярь П. Усенко та інженер В. Лавринович¹⁰¹. Виявили бажання поїхати на роботу в колгоспи інженер Харківського проектно-технологічного інституту машинобудування комсомолець М. Романов, агроном В. Заварза, який працював до того шліфувальником на харківському моторобудівному заводі та багато інших робітників і спеціалістів Харкова¹⁰². Заяви від добровольців надходили і наступні комсомольські організації з усіх міст і робітничих центрів України. Автори багатьох з них уже успішно працюють у колгоспах і радгоспах України та на цінних землях. Посланці робітничого класу з честю виправдовують довір'я партії і народу.

Допомога соціалістичної держави колгоспному селу кадрами є однією з найважливіших форм зміцнення союзу робітничого класу і селянства — непорушної основи могутності радянського суспільства. Відрадження Комуністичною партією на село в 1955 р. тридцятитисячників і наступні мобілізації працівників з міст і промислових центрів для роботи в колгоспах сприяли дальшому зміцненню пролетарського керівництва селом, збагаченню трудівників села досвідом політичної, організаційної і виробничої діяльності робітничого класу, зміцненню і розвитку колгоспів.

⁹⁹ М. С. Хрущов. Розмова з американським видавцем Г. Коулсом, газ. «Радянська Україна», 28 квітня 1962 р.

¹⁰⁰ «Про підвищення ролі агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів сільського господарства в розвитку колгоспного і радгоспного виробництва. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 квітня 1962 року», газ. «Радянська Україна», 19 квітня 1962 р.

¹⁰¹ Журн. «Механізація сільського господарства», 1962, № 4, стор. 1.

¹⁰² Газ. «Радянська Україна», 25 березня 1962 р.

Ю. В. БАБКО

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ КОМУНІСТІВ УКРАЇНИ ЗА ЗМІЦНЕННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ СРСР

(1933—1937 рр.)

Боротьба радянського народу за виконання другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства відбувалася в складній міжнародній обстановці. Готуючись до нової світової війни, імперіалісти мріяли розв'язати суперечності, що розділяли капіталістичний світ, за рахунок СРСР, знищити радянський соціалістичний лад. В цих умовах Комуністична партія, послідовно здійснюючи ленінську політику мирного співіснування, вживала енергійних заходів для зміцнення оборонної могутності СРСР. Комуністи України, як і інших союзних республік, були в авангарді боротьби радянських людей за розвиток оборонної промисловості, спорудження воєнних об'єктів. Приділялась також серйозна увага зростанню бойової і політичної підготовки військових частин, розташованих на території України, здійснювалась масова підготовка населення до оборони країни. Безпосереднє керівництво цією діяльністю здійснювала Комісія Оборони РНК і ЦК КП(б)У, до складу якої в різні роки з 1933 по 1937 рр. входили С. В. Косіор, Ю. М. Коцюбинський, П. П. Любченко, М. О. Скрипник, В. І. Порайко, В. Я. Чубар, І. С. Шелехес, Й. Е. Якір та ін.

Успішний розвиток в роки перших двох п'ятирічок в СРСР передової соціалістичної промисловості сприяв створенню потужної бази воєнного виробництва. Так, на основі тракторної промисловості в СРСР вироста танкова промисловість. Велике оборонне значення мало створення заводів, що виробляли літаки й мотори до них, стрілецьку зброю і артилерійські системи, кораблі для військово-морського флоту. Розвиток хімічної промисловості дав можливість водночас із задоволенням потреб народного господарства забезпечити армію в достатній кількості вибуховими речовинами, засобами хімічної оборони, хімічним обладнанням, майном тощо. Виробничі потужності багатьох воєнних заводів постійно розширялися і зазнавали докорінної реконструкції, широким фронтом йшло будівництво нових оборонних заводів. Питаннями вдосконалення і створення нових зразків військової техніки постійно займалися під керівництвом ЦК ВКП(б) вчені.

Зростання оборонної промисловості і постійне технічне вдосконалення зброї сприяло тому, що радянські війська рік у рік нараховували технічну могутність, оснащувалися найновішими зразками озброєння і бойової техніки. Військові бойові частини, розташовані на території України, систематично оснащувалися новими високоякісними бойовими літаками, артилерійськими системами, танками вітчизняного виробництва, автоматичними гвинтівками, ручними кулеметами спеціального призначення, війська зв'язку дедалі поповнювалися досконалішими радіостанціями, телефонами, апаратами, необхідними для організації керівництва військами¹⁰³.

Важливе місце в оборонній роботі займало зміцнення західних кордонів, вздовж яких у 1933—1937 рр. розгорнулося будівництво Київського, Новоград-Волинського, Коростенського та інших укріплених районів. ЦК КП(б)У і обкоми партії подавали систематичну допомогу будівельним організаціям робочою силою та матеріалами. З цією метою за рішенням ЦК КП(б)У і РНК УРСР у Київській і Вінницькій областях було проведено місячник вивезення будівельних матеріалів¹⁰⁴. У 1936 р. Вінницький обком КП(б)У для роботи на оборонних об'єктах направив 150 партійних і радянських працівників, велику кількість робітників, транспортних засобів, а також подавав допомогу в налагодженні масово-політичної роботи і медичного обслуговування будівельників¹⁰⁵. Багато уваги і енергії спорудженню укріплених районів віддавав член Комісії Оборони РНК УРСР і ЦК КП(б)У Й. Е. Якір. Військова Рада Наркомату Оборони СРСР не раз відзначала, що завдяки особистому керівництву Й. Е. Якіра будівництвом, створення укріплених районів проходить успішно¹⁰⁶.

Комуністична партія України систематично займалася будівництвом нових залізниць і шосейних шляхів, що мали воєнно-стратегічне значення, спорудженням бомбо- і газосховищ, пунктів медичної допомоги, зміцненням протиповітряної оборони, створенням резервів стратегічних матеріалів і продуктів харчування. У 1935 р. ЦК ВКП(б) з метою дальшого зміцнення обороноздатності СРСР прийняв постанову

¹⁰³ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 25899, оп. 34, спр. 102, арк. 360.

¹⁰⁴ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 145, од. зб. 15, арк. 26.

¹⁰⁵ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 21, од. зб. 4581, арк. 151.

¹⁰⁶ «Военно-исторический журнал», 1962, № 5, стор. 40.

Накреслені і здійснені заходи допомогли командуванню округу створити нормальні умови для навчання бійців і командирів у літній період. В липні 1936 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У обговорило інформацію командування 30-ї дивізії про хід бойової підготовки і майбутніх маневрів і зборів, а також інформацію командування 41-ї дивізії про хід бойової підготовки¹¹². Прийняті обкомом КП(б)У рішення були спрямовані на подальше підвищення боєздатності військ дивізій.

У зв'язку з запровадженням в роки другої п'ятирічки загальної обов'язкової початкової освіти партійні організації України брали найактивнішу участь у ліквідації неписьменності як серед червоноармійців, так і молоді, яка призивалася у Червону Армію. Питання ліквідації малописьменності і неписьменності серед призовників постійно були в центрі уваги обласних, міських, районних і первинних партійних організацій. Так, у травні 1936 р. на засіданні бюро Ново-Ушицького райкому КП(б)У, Вінницької області, після обговорення питання про підготовку до призову в ряди Червоної Армії допризовників 1914 р. народження було затверджено календарний план підготовки молоді до призову. У цьому плані передбачалося повністю ліквідувати неписьменність і малописьменність серед допризовників протягом двох-трьох місяців¹¹³. У травні 1936 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У обговорило питання про ліквідацію неписьменності і малописьменності серед допризовників 1914—1915 рр. народження. У рішенні бюро вказувалося, що в деяких районах ліквідація неписьменності і малописьменності серед допризовників 1914—1915 рр. народження поставлена незадовільно. В області з 30,6 тис. неписьмених допризовників охоплено навчанням лише 19,2 тис. Бюро звернуло увагу партійних, радянських і профспілкових організацій на велике політичне значення навчання допризовників і поставило вимогу не пізніше 1 серпня 1936 р. закінчити ліквідацію неписьменності і малописьменності серед допризовників¹¹⁴.

На підприємствах, у колгоспах, МТС і радгоспах партійні організації широко розгорнули масову роботу під лозунгом: «Дамо Червоній Армії віддану партію, військово-технічно підготовлену, письменну і здорову молодь». Для призовників організовувалися школи і гуртки по ліквідації неписьменності і малописьменності. Органи народної освіти для проведення занять виділяли студентів, вчителів, культармійців. Все це сприяло тому, що Червона Армія стала одержувати більш підготовлене поповнення. Якщо в 1935 р. у Київській, Чернігівській, Вінницькій і Одеській областях серед призваних у Червону Армію з середньою і незакінченою середньою освітою було 20%, то в 1936 р. — 25%; з освітою за 4—7 класів відповідно 43 і 59%; малописьмених 37 і 16%. З вищою освітою у 1936 р. було призвано в армію на 55% більше, ніж у 1935 р.¹¹⁵

Вияткову увагу партійна організація України приділяла політичному вихованню радянських воїнів. На партійно-політичну роботу в армію направлялися теоретично підготовлені комуністи, виділялися кращі пропагандисти і агітатори для читання лекцій і проведення бесід у військових частинах, регулярно проводилися наради з ідеологічних питань. Політичні органи Червоної Армії підтримували найтісніший зв'язок з місцевими партійними органами, на засіданнях комітетів яких часто обговорювалися питання політичної підготовки воїнів. У січні 1933 р. ЦК КП(б)У, обговоривши доповідь начальника Політичного управління Українського військового округу Г. Д. Хаханьяна про партійно-масову роботу в авіачастинах округу, відзначив зростлу боєздатність авіачасти, зміцнення військової дисципліни воїнів, поліпшення якості бойового і політичного навчання, підвищення політичної кваліфікації командного складу. ЦК КП(б)У запропонував обкомам прикріпити до авіачасти, розташованих на території відповідних областей, по одному члену бюро обкому і по 3—5 досвідчених працівників. Культпропу ЦК КП(б)У пропонувалося виділити пропагандистські групи для роботи в авіачастинах¹¹⁶.

Політичні органи Збройних Сил, одержуючи повсякденну допомогу з боку територіальних партійних організацій, всемірно поліпшували масово-політичну та ідеологічну роботу серед особового складу. В усіх частинах округу регулярно проводилися планові політичні заняття, читались лекції з найважливіших питань зовнішньої і внутрішньої політики Комуністичної партії. В 1934/35 навчальному році в Українському військовому окрузі було 2,7 тис. партійних і комсомольських шкіл, в яких бійці і командири оволодівали основами політичних знань, теорією марксизму-ленінізму¹¹⁷. Проведені восени 1934 р. інспекторські перевірки марксистсько-ленінської підготовки показали, що особовий склад частин округу в більшості засвоїв рішення XVII з'їзду ВКП(б), основні рішення Комуністичної партії і Радянського

¹¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 265, арк. 237.

¹¹³ Там же, од. зб. 252, арк. 8.

¹¹⁴ Там же, од. зб. 265, арк. 80.

¹¹⁵ Журн. «Більшовик України», 1937, № 2, стор. 57.

¹¹⁶ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 102, арк. 52—53.

¹¹⁷ Газ. «Красная Армия», 26 лютого 1935 р.

уряду в питаннях соціалістичного будівництва, добре орієнтувався в найважливіших міжнародних подіях¹¹⁸.

Партійні організації і політичні органи Червоної Армії проводили велику культурно-освітню роботу серед воїнів, використовуючи для цього ленінські кутки, клуби, гуртки художньої самодіяльності, бібліотеки. Діяльність цих установ була спрямована на виховання воїнів у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Велику виховну роботу проводили Будинки Червоної Армії, які були створені з допомогою Центрального Комітету КП(б) України в Одесі, Миколаєві, Житомирі, Дніпропетровську та інших містах. У Києві знаходився Український Будинок Червоної Армії. В Будинках Червоної Армії регулярно організовувалися лекції про внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії, проводилися читацькі конференції, працювали гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми і влаштовувалися слухання найважливіших радіопередач. Великою популярністю серед воїнів користувався Полтавський Будинок Червоної Армії, який з допомогою місцевої партійної організації проводив різноманітні і змістовні культурно-масові заходи. Тут регулярно організовувалися лекції, тематичні вечори, диспути. Частими гостями воїнів були активні учасники боротьби за перемогу Радянської влади на Україні. В роботі гуртків художньої самодіяльності брали участь не тільки воїни, а й члени їх сімей. Полтавський Будинок Червоної Армії подавав велику допомогу командирам і політпрацівникам місцевого гарнізону в бойовій і політичній підготовці воїнів¹¹⁹.

Яскравою демонстрацією культурного зростання воїнів була III олімпіада червоноармійської художньої самодіяльності частин Київського військового округу (вересень 1935 р.). Олімпіаді передували корпусні і гарнізонні огляди художньої самодіяльності, в яких взяло участь понад 700 колективів, що об'єднували 16,5 тис. учасників. З цієї кількості для участі в окружній олімпіаді було відібрано 33 самодіяльних колективи, в яких налічувалось близько 2 тис. бійців, командирів і членів їх сімей. Олімпіада показала, що в округу не було жодної частини, жодного підрозділу, де б не було художніх колективів, груп або окремих виконавців. Особливо добре була поставлена художня самодіяльність у Київській військовій школі ім. М. І. Калініна, 95-й Молдавській дивізії, 1-му Кінному корпусі Червоного козацтва, 44-й, 45-й, 46-й Сиваських червонопрапорних дивізіях та в інших частинах і підрозділах.

Партійні організації України приділяли серйозну увагу поліпшенню побутових умов червоноармійців і командирів Червоної Армії. У квітні 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про поліпшення побутових умов комскладу Київського гарнізону, у серпні 1935 р.— про розміщення військово-господарської академії в Харкові і про відпуск 100 тис. крб. з резервного фонду РНК УРСР на ремонт приміщень для командного складу штабу Харківського військового округу та ін. У постанові ЦК КП(б)У про заходи по поліпшенню матеріально-побутових умов начальницького складу по лінії Наркомосу і Наркомату охорони здоров'я (22 квітня 1933 р.) вказувалось на необхідність організації двох будинків відпочинку, а також передбачалося збільшення для командного складу місць у нічних санаторіях і будинках відпочинку, виділення спеціальних стаціонарних лікувальних відділень для обслуговування воїнів. ЦК КП(б)У звертав увагу на посилення побутового обслуговування дітей командного складу Червоної Армії. Наркомосу пропонувалось охопити дошкільними установами всіх дітей командирів і політпрацівників, послити для них будівництво культурно-освітніх установ, забезпечити їх гарячими сніданками в школах, закінчити організацію інтернатів у Харкові, Києві і Одесі. Виділялось також для дітей командирів та політпрацівників 500 місць в українських здравницях.

Ступінь бойової і політичної підготовки бійців і командирів перевірявся на маневрах і тактичних заняттях військ. Серйозною перевіркою бойової і політичної підготовки бійців і командирів, засвоєння воїнами тактики ведення сучасного бою були маневри Київського військового округу (вересень 1935 р.). У їх підготовці проведеної безпосередню участь брали члени Комісії Оборони РНК УРСР і ЦК КП(б)У С. В. Косіор, П. П. Любченко, П. П. Постишев, Й. Е. Якір, а також визначні воєначальники Червоної Армії С. М. Будьонний, К. Е. Ворошилов, Я. Б. Гамарні І. Н. Дубовий, А. І. Єгоров, М. Н. Тухачевський та ін. До участі у маневрах були залучені частини і з'єднання стрілецьких, мотомеханізованих військ, кіннота, авіації та інші роди військ, які застосували найновішу військову техніку, оперативні і тактичні новинки. В маневрах взяло участь 3 тис. різних бойових машин і танків 600 літаків, 300 гармат, 65 тис. військ¹²⁰. На маневрах Київського військового округу вперше в нашій країні було викинуто недалеко від Києва, в районі Броварів, великі авіадесант. Ця операція була проведена чітко й організовано. В точно визначену годину літаки благополучно доставили до місця призначення велику кількість обрєсних парашутистів і артилерійські батареї. Перший досвід викидання великого авіадесанту був пізніше використаний військами інших військових округів

¹¹⁸ Журн. «Большовик України», 1934, № 10—11, стор. 40.

¹¹⁹ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 23, арк. 18.

¹²⁰ «КПСС и строительство Вооруженных Сил СССР», М., 1959, стор. 345.

знайшов практичне застосування в роки Великої Вітчизняної війни. Війська округу, проявивши на маневрах організованість, дисциплінованість і витривалість, закріпили здобуті знання, показали, що вони володіють і правильно використовують найновішу зброю. Підбиваючи підсумки маневрів, командуючий Київським військовим округом Й. Е. Якір говорив: «Всі роди зброї показали прекрасні зразки роботи і винятково сумлінну підготовку. Маневри відбулися в атмосфері виняткового піднесення бійців і командирів, які були охоплені єдиним прагненням продемонструвати, яка велика їх готовність і вміння обороняти свою радянську батьківщину»¹²¹. Водночас у ході маневрів були виявлені і серйозні недоліки в бойовій підготовці військ. Насамперед, війська виявилися слабо підготовленими до ведення бою в складних умовах; штаби не завжди вдало здійснювали організацію взаємодії різних родів військ, а деякі командири невміло керували органами управління і тилу. Ці недоліки пояснювалися тим, що війська під час навчання орієнтувалися на легку перемогу над задалегідь «слабим» противником, не завжди привчалися переборювати труднощі, іноді допускалися спрощення й умовності, які негативно впливали на бойову підготовку частин¹²².

Велику роботу провели партійні організації України при проведенні організаційної реконструкції армії. У 1935 р. в армії почався перехід до кадрової системи комплектування військ. Тоді в СРСР територіальні дивізії становили 74% загальної кількості дивізій, а кадрові — тільки 20%. У період, коли нависла загроза світової війни і проходило озброєння армії новою бойовою технікою, для освоєння якої уже було недосить короткочасного навчання у територіальних формуваннях, настійно ставилась вимога переходу від змішаної системи комплектування армії до кадрової. Виконуючи рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, партійні організації подавали систематичну допомогу командуванню Київського й Харківського військових округів у переведенні військ на кадрову систему комплектування. Трудящим широко роз'яснювався зміст нового принципу будівництва збройних сил, подавалась конкретна допомога військовим органам у формуванні нових кадрових частин. З активною участю партійних організацій на Україні у листопаді 1936 р. були сформовані 87-а, 97-а, 45-а стрілецькі дивізії, 4-а окрема танкова бригада, 9-ий мото-інженерний батальйон та ін.¹²³ Партійні організації України посиляли у новостворені військові частини на партійно-політичну роботу досвідчених комуністів, сприяли мобілізації трудової молоді в кадрові частини, разом з радянськими органами виділяли кошти і матеріали для будівництва нових казарм, полігонів, стрільбищ, культурно-освітніх установ. На початку 1936 р. у стрілецьких частинах 77% становили кадрові дивізії, 23% — територіальні¹²⁴, а на початку 1938 р. було завершено перехід від змішаної системи комплектування армії до кадрової. Бойова могутність Радянських Збройних Сил значно зросла.

У 1933—1937 рр. дальший розвиток дістало шефство заводів, фабрик, колгоспів, радгоспів і громадських організацій над військовими частинами. Посиленню цієї роботи сприяла скликана з ініціативи ЦК КП(б)У в жовтні 1932 р. Всеукраїнська нарада по військово-шефській роботі, на якій було вивчено та узагальнено досвід шефської роботи і намічено конкретні заходи до дальшого розгортання шефства. На нараді виступив секретар ЦК КП(б)У і заступник Голови РНК УРСР П. П. Любченко, який вказав на основні завдання шефської роботи.

Особлива увага в шефській роботі приділялась поданню конкретної допомоги воїнам в оволодінні новою технікою. З цією метою колективами підприємств організовувалися вечори техніки, влаштовувалися консультації, виділялися кваліфіковані спеціалісти, які керували технічними гуртками в підшефних частинах, допомагали бійцям вивчати нову техніку. У 1933 р., наприклад, у навчальному комбінаті Харківського тракторного заводу 100 бійців підвищували свою кваліфікацію водіїв, механіків, токарів, слюсарів. Колектив Миколаївського суднобудівного заводу для підшефної частини збудував спеціальні майстерні. Організовані групи висококваліфікованих спеціалістів заводу регулярно проводили технічні консультації серед воїнів.

Військові частини в свою чергу подавали значну допомогу підприємствам в організації оборонної роботи. Силами воїнів на підприємствах, у колгоспах, радгоспах і установах організовувалися військові гуртки, виділялись керівники, подавалась допомога в придбанні учбової зброї, приладів, організовувалися стрілецькі, тактичні заняття, змагання, проводилися бесіди на військові і політичні теми. Так, у 1933 р. воїни підшефних частин, керуючи оборонними гуртками в Одеській друкарні, навчили військовій справі 500 робітників. На заводі ім. Січневого повстання Одеською

¹²¹ Газ. «Комуніст», 23 вересня 1935 р.

¹²² «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. I, М., 1960, стор. 96.

¹²³ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 43, арк. 452.

¹²⁴ Газ. «Комуніст», 17 січня 1936 р.

піхотною школою було підготовлено два випуски кулеметників, 300 воїнів систематично проводили бесіди на військові теми. У Полтавському районі частинами Чапайвської стрілецької дивізії для керівництва оборонними гуртками був виділений 51 керівник. У гуртках навчалось 1450 чоловік¹²⁵. Пропаганда військових знань сприяла мобілізаційній готовності трудящих, поповненню Збройних Сил молодими патріотами, які до призову в армію навчилися стріляти, оволоділи рядом військових спеціальностей. У 1936 р. тільки з Чернігівської, Вінницької і Одеської областей вступило в Червону Армію 30 тис. призовників, які оволоділи стрілецьким спортом, і 5 тис. — парашутним¹²⁶.

Важливе місце у шефстві відводилося масово-політичній і культурно-освітній роботі. Виробничими колективами і військовими частинами проводилися спільні урочисті збори, присвячені найважливішим міжнародним і революційним святам, влаштовувалися вечори відпочинку червоноармійців і героїв праці, екскурсії, відбувався обмін агітбригадами, до складу яких входили старі більшовики, активні учасники громадянської війни і прославлені командири Червоної Армії. Широко практикувалося взаємне культурно-художнє обслуговування робітників і червоноармійців, проводилися спільні культпоходи в кіно, театри.

У 1933—1937 рр. ще більше зміцнилося шефство комсомолу України над захисниками Батьківщини. Щоб повніше охопити шефством військові частини у грудні 1932 р. ЦК ЛКСМУ і ВУРПС затвердили список, яким окремі комсомольські і профспілкові організації закріплювалися шефами над авіачастинами. Комсомольські організації Київської області, м. Первомайська, Штерівської ГРЕС, Будионівського рудоуправління закріплювалися шефами над 5-ю авіабригадою, комсомольські і профспілкові організації Харківської області — над 20-ю авіабригадою, Одеської області — над 8-ю школою пілотів і т. д.¹²⁷ Крім того, комсомольська організація України організувала збір коштів на спорудження нових літаків. Було збудовано дві ескадрильї. Комсомол очолив рух молоді за вивчення авіаційної справи, за підготовку резервів для Військово-Повітряних Сил. На Україні функціонувала розгалужена сітка шкіл, куток і гуртків, в яких тисячі комсомольців навчалися авіасправи, готувалися до вступу у військово-повітряні училища. Щороку за путівками комсомолу у підшефні військові училища посилалося багато молодих патріотів. У 1933 р. у військово-морські училища, у військово-повітряні та прикордонні війська було послано багато комсомольців. З випускників цих училищ вирости спеціалісти військової справи, які досконало володіли бойовою технікою. Військово-шефська робота, що набула в роки другої п'ятирічки масового характеру, сприяла зростанню бойової могутності Червоної Армії, зміцненню нерозривних зв'язків між армією і народом, перетворювала завдання зміцнення обороноздатності країни у всенародну справу.

Водночас з посиленням бойової могутності Червоної Армії в 1933—1937 рр. зростили і зміцнювались масові оборонні добровільні громадські організації — Тсоавіахім і Червоний Хрест. Керовані Комуністичною партією України, ці організації виховували трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, високої пильності і постійної готовності до захисту Батьківщини, пропагували військові знання серед широких мас населення. Уся діяльність тсоавіахімівських організацій проходила під безпосереднім керівництвом партійних організацій України, які постійно спрямовували їх роботу, визначали головні завдання, що стояли перед ними, зміцнювали їх досвідченими кадрами. У різні роки другої п'ятирічки на чолі Центральної Ради Тсоавіахіму УРСР стояли активні борці за зміцнення оборони країни М. С. Богданов і Н. В. Попов. Прикладом повсякденного піклування про діяльність Тсоавіахіму може бути постанова ЦК КП(б)У про роботу української організації Тсоавіахіму (31 серпня 1933 р.), в якій викривались серйозні недоліки в роботі оборонних товариств. Вказавши, що робота Тсоавіахіму має «виняткове значення в підготовці широких мас до справи обороноздатності країни», Центральный Комітет КП(б)У зобов'язав обкоми і райкоми партії подавати повсякденну допомогу тсоавіахімівським організаціям, пожвавити діяльність осередків, зміцнити Тсоавіахім випробуваними кадрами. ЦК КП(б)У рекомендував провести переєстрацію всіх членів і дострокові перевибори низових і районних організацій Тсоавіахіму. Обкомам, міськкомам, райкомам і первинним партійним організаціям було запропоновано регулярно заслуховувати на своїх засіданнях звіти про роботу тсоавіахімівських організацій¹²⁸. Ця постанова відіграла важливу роль у поліпшенні роботи оборонного товариства. Партійні, комсомольські і профспілкові організації більше подавали конкретної допомоги Тсоавіахіму, що сприяло поліпшенню масової оборонної роботи. При переєстрації і перевиборах органів Тсоавіахіму було орга

¹²⁵ Газ. «Красная Армия», 24 лютого 1935 р.

¹²⁶ Газ. «Комуніст», 15 вересня 1936 р.

¹²⁷ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 102, арк. 44.

¹²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 184, арк. 198—200.

нізовано багато нових осередків, залучено до товариства тисячі трудящих і створено чимало військових гуртків. Значно зміцніла і виросла сітка військово-навчальних пунктів¹²⁹.

Тсоавіахімівські організації проводили велику роботу по підготовці нового поповнення для Червоної Армії. Для цього на території України утворювались військово-навчальні пункти і багато таборів в яких десятки тисяч допризовників пройшли за встановленою програмою військовою підготовку. За період з 1933 по 1936 рр. Тсоавіахім України підготував для вступу у Червону Армію багато допризовників. Це була велика допомога Збройним Силам СРСР.

Для тих, хто пройшов службу в армії і повинен був удосконалювати військові знання, а також для багатотисячного загону членів Тсоавіахіму товариства створювали різноманітні школи, гуртки, клуби. У вільний від роботи час сотні тисяч трудящих наполегливо оволодівали військовою справою. Одним з яскравих показників масового потягу трудящих до військового знань був авіаційний спорт, який набув широкого розповсюдження в ті роки. Постійно піклуючись про розвиток авіації, Комуністична партія України спрямовувала увагу Тсоавіахіму на масове залучення молоді до вивчення авіаційної справи і створювала необхідні умови для його розвитку. У 1933 р. за рішенням ЦК КП(б)У в Харкові було відкрито перший на Україні аероклуб, потім кількість аероклубів рік у рік зростала. В роки другої п'ятирічки молоді патріоти з великим бажанням вивчали авіаційну справу. В аероклубах з них було підготовлено багато пілотів і льотчиків-інструкторів¹³⁰. У 1935 р. близько 250 тис. трудящих України зробили стрибки з парашутних вишок. Парашутизм став одним з найпопулярніших і найулюбленіших занять молоді. Серйозних успіхів добились тсоавіахімівські організації у розвитку авіамоделельного і планерного спорту. В 1935 р. на Україні працювали планерні станції, планерні і авіамоделельні гуртки. Тоді ж на Все-союзному зльоті авіамоделістів українські спортсмени встановили 14 всесоюзних і два світові рекорди і зайняли перше командне місце в Радянському Союзі. Не меншу популярність тоді ж завоював і стрілецький спорт. У 1934—1935 рр. Тсоавіахім України підготував сотні тисяч прекрасних стрільців, готових у будь-яку хвилину стати на захист соціалістичної Батьківщини.

Важливе значення у підвищенні обороноздатності країни мала підготовка трудящих мас до протиповітряної і протихімічної оборони (ППХО). В розвитку цього виду військової підготовки трудящих серйозну роль відіграла постанова ЦК КП(б)У про політичне забезпечення протиповітряної оборони (17 червня 1933 р.), в якій вказувалося на необхідність зміцнення протиповітряної оборони. ЦК КП(б)У зобов'язав обласні, міські і районні комітети партії зосередити увагу на дальшому посиленні протиповітряного захисту¹³¹. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У, тсоавіахімівські організації розгорнули масову роз'яснювальну роботу серед трудящих про навісну загрозу війни, про її характер, про цілі і завдання зміцнення оборони країни. З цією метою регулярно проводилися бесіди, доповіді, організовувалися оборонні кутки і вітрини, проводилися вечори запитань і відповідей. На підприємствах, у колгоспах, установах, при домоуправліннях створювалися групи самозахисту, протипожежні і дегазаційні відділення, команди ППХО і т. д. У 1935 р. значних успіхів у підготовці населення до протиповітряної і протихімічної оборони добились Полтавська, Запорізька, Кременчуцька та інші організації Тсоавіахіму. Прикладом добре поставленої оборонної роботи була група самозахисту будинкоуправління № 48 м. Полтави. Всі 30 членів цієї групи успішно здали норми на значок «Готов к ПВХО» і «Готов к санитарной обороне», регулярно відвідували заняття, під час яких було проведено 20 бойових тривог. Члени групи мали власні протигази і 115 протигазів розповсюдили серед жителів будинкоуправління, охопили членством Тсоавіахіму всіх домашніх господарок. Всього в республіці до початку 1937 р. мільйони трудящих здали норми «Готов к ПВХО»¹³².

Велике значення для дальшого поліпшення роботи тсоавіахімівських організацій відіграла прийнята у серпні 1935 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постанова про роботу Тсоавіахіму, в якій відзначались великі досягнення в роботі Тсоавіахіму і водночас вказувалося на недоліки, зокрема на те, що товариство не справлялося з організаційним охопленням своїх членів, розпоршувало увагу на велику кількість усіляких заходів. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР запропонували Тсоавіахіму підвищити активність членів організації. Їх військово-технічний рівень, ще більше розгорнути масову і гурткову оборонну роботу. Тсоавіахім з централізованого органу перебудувався в союз товариств, в якому союзно-республіканським організаціям надавалася певна самостійність у вирішенні ряду питань. Тоді ж були намічені широкі заходи по зміцненню матеріально-фінансової бази Тсоавіахіму. ЦК ВКП(б) і РНК

¹²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 185, арк. 171.

¹³⁰ Там же, од. зб. 3017, арк. 7.

¹³¹ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 105, арк. 225.

¹³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 3017, арк. 1.

Г. Г. ЗИБІНА

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ АГРЕСИВНОГО ВОЄННОГО БЛОКУ НА БЛИЗЬКОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ

(1950—1954 рр.)

Одним з найважливіших, всесвітньо-історичних процесів сучасної епохи є розпад колоніальної системи імперіалізму. Характерною особливістю цього процесу є посилення національно-визвольного руху колоніальних та напівколоніальних народів усього світу. Дуже інтенсивно проходить процес визволення від колоніального гніту народів Сходу. Навіть апологети імперіалізму не можуть не визнати величезних історичних зрушень на Сході. Водночас вони всіляко перекручують смисл цих перетворень, іноді навіть намагаючись представити імперіалізм у ролі «ініціатора розпаду колоніальної системи. Так, прем'єр-міністр Англії Г. Макміллан твердив, що «Англія — єдина колоніальна держава, яка добровільно поставила своєю метою дати повну незалежність усім районам імперії, оскільки вони здатні керувати своїми власними справами»^{141—214}.

Насправді імперіалісти ніколи не мирилися і ніколи не примиряться з розпадом колоніальної системи, тому що вона забезпечує їм можливість жорстокої, безмірної експлуатації сотень мільйонів людей, приносить монополістам максимальні прибутки. Імперіалісти вдаються до різноманітних засобів, щоб затримати повний крах колоніальної системи. Розуміючи, що досягти цього старими методами вже неможливо, вони намагаються відродити колоніалізм та встановити своє політичне панування у нових формах, більш гнучких та замаскованих. Як вказував М. С. Хрущов, вони «вже рідше застосовують такі грубі форми насильства, як посылки своїх військ у колоніальні країни, та інші акти грубого втручання в справи поневолених країн. Вони роблять тепер усе це більш делікатно: підкупають людей, власть імущих, насаджують «хороші уряди», створюють агресивні блоки...»²¹⁵.

Втрачаючи одну позицію за другою, зокрема на Далекому Сході, імперіалістичні держави намагаються силою зупинити могутній потік національно-визвольної боротьби народів світу, звертаючи особливу увагу на держави Близького та Середнього Сходу, де також розгортається полум'я національно-визвольної боротьби. Імперіалісти ставлять собі за мету будь-що втримати цей важливий стратегічний район у своїх руках та перетворити його на плацдарм боротьби проти соціалістичних країн та національно-визвольного руху на Сході. Для досягнення цих цілей імперіалістичні держави повинні були об'єднати свої зусилля та створити певну основу для співробітництва, якою і стала спільна декларація Англії, Франції та США (25 травня 1950 р.) про гарантії статус-кво на Близькому Сході²¹⁶. Документи підписали в Лондоні міністри закордонних справ трьох держав навіть без попередньої консультації з представниками урядів та народів країн Близького і Середнього Сходу. Декларація свідчила про те, що Англія, Франція і США вирішили увіковічити своє панування в цьому районі земної кулі²¹⁷. 21 червня 1950 р. у відповідь на тристоронню декларацію Єгипет, Сирія, Ліван, Саудовська Аравія, Йемен, Ірак та Йорданія спільно заявили, що вони «не допустять ніякої дії, яка завдала б шкоди їх суверенітету»²¹⁸.

В період другої світової війни і до проголошення доктрини Трумена (березень 1947 р.) США були схильні дивитися на Середній Схід переважно як на англійську сферу впливу. Присутність Англії, особливо в арабській зоні, заважала Вашингтону вести вільно справи безпосередньо з місцевими урядами та народами²¹⁹.

Відразу ж після прийняття тристоронньої декларації правлячі кола західних держав почали втягувати країни Близького та Середнього Сходу у воєнний агресивний блок. 2 жовтня 1950 р. Туреччина, яка більше за інших була зв'язана з США²²⁰, одержала запрошення від Ради НАТО взяти участь у воєнному плануванні цієї організації. Однак питання про вступ Туреччини до НАТО не було вирішене відразу, тому що Англія, яка здавна виношувала плани створення близькосхідної організації під своїм контролем, рідше виступила проти цього, побоюючись посилення впливу США на Близькому та Середньому Сході. Однак страх імперіалістів перед

^{141—214} Газ. «The Times», 27 липня 1957 р.

²¹⁵ М. С. Хрущов. Промова на четвертій сесії Верховної Ради СРСР четвертого скликання, К., 1956, стор. 16.

²¹⁶ «Diplomacy in the Near and Middle East», New York, v. II, 1956, стор. 308—309.

²¹⁷ «Конференція народів Азії и Африки, Каир, 26 декабря 1957 — 1 января 1958 г.», М., 1958, стор. 59.

²¹⁸ «Политика США на Арабском Востоке», М., 1961, стор. 27.

²¹⁹ Журн. «Atlantic», December, 1956, стор. 27.

²²⁰ Див. А. Миллер. Пути развития Турции, журн. «Коммунист», 1959, № 3.

зростанням національно-визвольного руху народів Сходу сприяв позитивному вирішенню питання про вступ Туреччини до НАТО. 21 вересня 1951 р. Туреччина була прийнята до Північноатлантичного блоку²²¹. Отже, за задумом імперіалістів Туреччина повинна була стати ядром воєнних союзів на Близькому та Середньому Сході, виявившись прив'язаною до коліснички воєнополітичної організації західних держав.

Одним з перших варіантів створення агресивного союзу на Близькому та Середньому Сході був проект так званого «середньосхідного командування», який запропонували Англія, Франція, США та Туреччина державам Близького Сходу. Ініціатори створення середньосхідного командування передбачали підлеглість збройних сил країн Близького та Середнього Сходу так званому союзному командуванню, розміщення на території цих країн іноземних збройних сил, подання країнами цього району військових баз, комунікацій, портів та інших споруд у розпорядження згаданого командування, встановлення зв'язку цього командування з організацією Атлантичного блоку²²². Пропонуючи план воєнної організації «середньосхідного командування», західні держави та Туреччина переслідували свої конкретні цілі. Англія та Франція сподівались з допомогою американського імперіалізму зберегти свої володіння на Близькому Сході. В свою чергу Сполучені Штати, діючи спільно з англійськими та французькими імперіалістами, прагнули там розширити свої позиції. Туреччина розраховувала з допомогою американців відновити свою минулу велич у цьому районі²²³. Всі чотири держави згуртувала в цій справі єдина спільна мета — придушити національно-визвольний рух народів Близького та Середнього Сходу, закріпити залежність країн цього району від імперіалістичних держав.

Нота Англії, Франції, Туреччини та США (13 жовтня 1951 р.)²²⁴, в якій були викладені основні положення організації «середньосхідного командування», була направлена, насамперед, Єгипту. В ноті вказувалося, що оборона Єгипту може бути гарантована тільки ефективною організацією оборони всього Середнього Сходу та прилеглих районів. До складу союзного командування Середнього Сходу пропонувалося включити, крім безпосередньо зацікавлених країн, Англію, Францію та США. Запрошення прийняти участь у середньосхідному командуванні були надіслані також Австралії, Новій Зеландії та Південно-Африканському Союзу, які «висловили свою зацікавленість в обороні цього району та принципово погодилися співробітничати в такій організації»²²⁵. Єгипет був запрошений стати засновником середньосхідного командування на рівній основі з іншими засновниками.

Англія обіцяла переглянути свою позицію щодо договору 1936 р. і вивести з Єгипту «такі свої війська, які не передбачені для розміщення союзним середньосхідним командуванням», якщо Єгипет погодиться з пропозиціями чотирьох. Насправді це означало, що навіть за згоди Єгипту взяти участь у середньосхідному командуванні, англійська окупація Суєца не припинялась, а лише замінялась англо-франко-американською окупацією. Це ж саме стосувалося й інших держав Близького Сходу. У ноті вказувалося, що Єгипет та інші країни Близького Сходу мають передати у розпорядження середньосхідного командування «всі військові бази, аеродроми, порти, комунікації та засоби зв'язку»²²⁶.

Єгипет не тільки відкинув план чотирьох, а й добився 15 жовтня 1951 р. анулювання англо-єгипетського договору 1936 р. Тоді американо-франко-англійські імперіалісти вдалися до деякого маскування своїх агресивних планів. В ноті Єгипту, Сирії, Лівану, Іраку, Саудовської Аравії, Йемену, Йорданії та Ізраїлю²²⁷ (10 листопада 1951 р.) було проголошено, що «функції середньосхідного командування будуть покладати в тому, щоб розвивати здатність кожної держави відігравати належну роль у захисті всього району від агресії ззовні»²²⁸. Одверто намагаючись обманути народи арабських країн, автори ноти заявляли, що «середньосхідне командування не втручатиметься у проблеми і суперечки, які виникатимуть в межах цього району». На обман була розрахована і заява про те, що «першочерговим завданням середньосхідного командування буде в основному планування та подання країнам Середнього Сходу за їх проханням допомоги у формі поради та навчання». Реакційна суть пропозиції ноти полягала в тому, що Верховний Союзний командуючий на Середньому Сході мав командувати збройними силами, переданими в його розпорядження, і розробляти плани операцій усіх збройних сил, розміщених у цьому районі²²⁹. Це свідчило про

²²¹ J. C. Hurewitz. Middle dilemmas, New York, 1953, стор. 205—206.

²²² Газ. «Правда», 25 листопада 1951 р.

²²³ «Политика США на Ближнем и Среднем Востоке», М., 1960, стор. 19.

²²⁴ «Diplomacy in the Near and Middle East», v. II, стор. 329—330.

²²⁵ Там же.

²²⁶ Там же, стор. 330.

²²⁷ Газ. «Известия», 25 листопада 1951 р.

²²⁸ «Diplomacy in the Near and Middle East», v. II, стор. 331—332.

²²⁹ Там же.

порушення суверенітету країн Близького і Середнього Сходу, оскільки імперіалістичні держави, безсумнівно, забезпечили б собі провідне місце в командуванні.

Важлива роль у реалізації плану «середньосхідного командування» відводилась Туреччині, яка мала перекопати арабські країни погодитися прийняти цей проект²³⁰. Однак в усіх країнах арабського Сходу план укладання угоди про середньосхідне командування зустрів серйозний опір громадськості. Цей проект арабські газети вірно оцінили як «проект спільної окупації, а не боротьби»²³¹.

Величезну підтримку народам Близького та Середнього Сходу у їх боротьбі проти воєнних блоків подав Радянський Союз. У нотах уряду Єгипту, Сирії, Лівану, Іраку, Саудовської Аравії, Йемену та Ізраїлю (22 листопада 1951 р.) Радянський уряд підкреслював, що план створення середньосхідного командування немає нічого спільного з інтересами збереження миру та безпеки на Близькому та Середньому Сході, а також з національними інтересами держав цього району. Радянський уряд також вказував, що дане командування означає «по суті окупацію країн Близького та Середнього Сходу військами іноземних держав», розраховану на те, щоб забезпечити цим державам можливість постійно втручатися у внутрішні справи країн Близького та Середнього Сходу і позбавити їх національної незалежності»²³².

Після провалу спроб втягнути арабські країни у середньосхідне командування імперіалісти Англії та США переглянули свої плани створення воєнно-політичного союзу на Близькому та Середньому Сході. Англійські імперіалісти висунули план так званої «середньосхідної оборонної організації» без держав Середнього Сходу²³³. В цю організацію мали увійти Англія, Франція, США, Туреччина, Австралія, Південно-Африканський Союз та Нова Зеландія. Країн Близького Сходу (крім Туреччини) Англія пропонувала не включати до організації. Отже, найбільші хижаки імперіалізму мали виступати у ролі захисників країн Близького та Середнього Сходу.

Негативна позиція Англії щодо участі арабських країн у «середньосхідній оборонній організації» пояснювалась не тільки тим, що ці країни не бажали брати участь у будь-яких союзах з західними державами, а й побоюванням англійців, що США використають тісний контакт з арабськими країнами для посилення своїх позицій. Навпаки, залучення до числа учасників англійських домініонів давало можливість Англії зайняти керівне становище в цій організації, протистояти розширенню впливу США на Близькому та Середньому Сході.

Протягом 1952—1953 рр. було висунуто ще кілька нових проектів «оборонних» організацій з різними назвами, що по суті нічим не відрізнялись від плану «середньосхідного командування». Їх метою була підготовка війни проти Радянського Союзу, Китаю та інших соціалістичних країн.

Район Близького і Середнього Сходу викликає такий великий інтерес серед імперіалістів завдяки своїм природнім багатствам та зручному стратегічному положенню. Цей район може служити як сполучною ланкою, так і перепоною між океанами і континентами. При створенні тут сильної оборонної системи воєнні блоки НАТО та СЕАТО були б міцно зв'язані між собою. Через Близький та Середній Схід проходять наземні, повітряні та морські шляхи, що сполучають Європу, Азію та Америку. Тут також знаходиться і Суецький канал, що зв'язує Середземне море з Червоним — найкоротший водний шлях із Західної Європи до Індійського океану. Якби Суецький канал закрився для судноплавства країни-учасниць НАТО і СЕАТО, то внаслідок збільшення відстані для забезпечення перевозок цим країнам довелось би подвоїти кількість суден²³⁴. Видне місце відводиться цьому району в антирадянських планах імперіалістичних держав, тому що «воєнні бази Середнього Сходу знаходяться ближче до основних радянських промислових центрів у Баку, вздовж Дінця, на Уралі та в Південному Сибіру, ніж територія будь-якої іншої некомуністичної держави»²³⁵.

Після другої світової війни Близький та Середній Схід став першокласним поставником нафти на світовий ринок. Близько двох третин розвіданих нафтових родовищ світу знаходиться в цьому районі, чотири п'яті потреби Західної Європи у нафті задовольняється тут²³⁶. Нафта видобувається переважно в Кувейті, Саудовській Аравії, Іраці та Ірані. На ці країни в 1958 р. припадало більше 91% нафти, що видобувалась на Близькому та Середньому Сході²³⁷. Дешева нафта Близького та Середнього Сходу дає величезні прибутки, і тому втрата контролю над нею так хвилює монополістів.

²³⁰ Журн. «Новое время», 1951, № 48, стор. 13.

²³¹ Л. Н. В а т о л и н а. Борьба народов Ближнего Востока за мир, М., 1952, стор. 9.

²³² Газ. «Правда», 27 листопада 1951 р.

²³³ Газ. «Правда», 13 серпня 1952 р.

²³⁴ Журн. «Foreign affairs», January-March, 1956.

²³⁵ Там же.

²³⁶ Журн. «Foreign affairs», July, 1957.

²³⁷ Газ. «Petroleum times», 10 квітня 1959 р., стор. 223.

Після того як провалилась спроба втягти арабські країни у прямий військовий союз з Заходом, був розпочатий обхідний маневр, розрахований на те, щоб обманути арабські народи і під виглядом утворення регіональних пактів, нібито без участі Англії та США, втягнути арабські країни в імперіалістичні агресивні блоки поодинокі. З 11 до 28 травня 1953 р. державний секретар США Джон Фостер Даллес у супроводі керівника управління закордонних операцій Гарольда Стассена відвідав більшість країн Близького та Середнього Сходу²³⁸. Внаслідок цієї поїздки Даллес приїшов до висновку, що імперіалістичні держави повинні створювати видимість, ніби то країни Близького та Середнього Сходу самі пропонують ідеї організації своєї «оборони», а західні держави не мають до цього ніякого відношення. У виступі по радіо 1 липня 1953 р. Даллес сформулював нову політичну лінію США щодо країн Близького та Середнього Сходу. У цьому виступі містився натяк на можливість утворення нового союзу країн Близького Сходу. Але державний секретар намагався старанно замаскувати причетність США до його створення, улаючи, що це «дітище» самих країн Близького Сходу. Зокрема, Даллес заявив: «Середньосхідна оборонна організація — це скоріше справа майбутнього, а не безпосередня можливість». Він облудно твердив, що багато арабських держав так зайняті чварам з Ізраїлем або з Англією та Францією, що мало звертають увагу на загрозу «радянського комунізму», а країни, які знаходяться ближче до Радянського Союзу, висловлюють велику занепокоєність. Виходячи з цієї наскрізь фальшивої передумови, він робить висновок про прагнення ряду країн цього району «до створення системи колективної безпеки»²³⁹, розуміючи під цією системою агресивний антирадянський блок. Очікуючи, поки такий «оборонний» союз буде укладений, США, на думку Даллеса, мали допомагати озброювати ці країни.

Агресивні плани американського імперіалізму на Близькому та Середньому Сході добре розкриває розмова державного секретаря США з кореспондентом Ед. Маурером у вересні 1953 р.:

— Що б ви подумали, — спитав Даллес, — якби середньосхідна оборона вільного світу була організована безпосередньо на кордоні з Радянським Союзом? (Він провів пальцем по глобусу від Туреччини через Іран та Афганістан до Пакистану).

— Чи будуть задоволені цим країни, які ввійдуть в систему такої оборони? спитав кореспондент.

— Там видно буде, — мовив державний секретар²⁴⁰.

У січні 1954 р. Туреччина з благословення США, за висловом Маурера, запропонувала Пакистану укласти договір про дружбу та співробітництво. Після цього Сполучені Штати негайно включили Пакистан до довгого списку країн, яким постачають зброю для «оборони від комуністичної загрози».

Отже, почав здійснюватись новий американський план організації воєнного блоку на Близькому та Середньому Сході по частинах на так званій регіональній основі. 19 лютого 1954 р. турецький та пакистанський уряди опублікували комюніке, в якому сповіщали про рішення підписати пакт «про дружне співробітництво», а 2 квітня в Карачі відповідна угода була укладена при підтримці США²⁴¹. У преамбулі до угоди багато її голосливо говорилось про те, нібито вона відповідає інтересам усіх держав Близького та Середнього Сходу і служить справі миру та безпеки у цьому районі. Статті угоди передбачали консультації двох урядів у міжнародних питаннях, співробітництво Туреччини і Пакистану в економічній, технічній і культурній галузях. Агресивний характер угоди особливо проявився в статті четвертій про консультації та співробітництво у воєнній галузі з таких питань: «а) обмін інформацією з метою отримати взаємну вигоду від технічного досвіду та прогресу; б) прагнення задовольнити, наскільки можливо, потреби сторін у виробництві зброї та боєприпасів; в) визначення та визначення шляхів та ступеня співробітництва, яке може бути здійснено між ними у відповідності з статтею 51 статуту Організації Об'єднаних Націй у випадку нічим не викликаного нападу на них ззовні»²⁴².

Під зовнішньо «миролюбними» формулюваннями останнього пункту приховувалась агресивна антирадянська спрямованість пакту. Про це, зокрема, свідчить зашквареність у цьому Вашингтона. Так, впливова газета «Нью-Йорк Таймс» писала, що пакт «фактично служить привідом для Америки подавати військову допомогу Пакистану і буде мати своєю метою перетворення останнього на базу Сполучених Штатів»²⁴³. 19 травня 1954 р. США і Пакистан підписали угоду про «взаємне забезпечення безпеки», згідно з якою економічна «допомога» Пакистану була збільшена в 5 разів порівняно з 1953 р.²⁴⁴

²³⁸ «Diplomacy in the Near and Middle East», v. II, стор. 337.

²³⁹ Там же.

²⁴⁰ Газ. «Kolliers», 25 червня 1954 р.

²⁴¹ «Diplomacy in the Near and Middle East», v. II, стор. 345—346.

²⁴² Там же, стор. 345.

²⁴³ Журн. «Новое время», 1954, № 7, стор. 11.

²⁴⁴ «The Department of state Bulletin», 14 червня 1954 р., стор. 912.

Турецько-пакистанський пакт 1954 р. передбачав можливість приєднання до нього інших країн Близького і Середнього Сходу. Двері пакту залишилися відчиненими для всіх, хто добровільно бажав би сунути голову в імперіалістичну петлю. З приводу цього англійський журнал «Спектейтор» писав, що воєнний пакт між Туреччиною і Пакистаном, який спирається на американське озброєння і посередньо зв'язаний з НАТО, як ядро нового типу союзу значною мірою «був би підслений приєднанням Іраку та Персії, двох країн, які безпосередньо перетинають шлях Росії на Середній Схід»²⁴⁵. Укладенням турецько-пакистанського пакту починалося широке застосування нової тактики в політиці США та Англії на Близькому та Середньому Сході. Західні держави стали старанно маскувати свої імперіалістичні плани, всіляко підкреслювали свою удавану «безкорисливість» і «добрі наміри» в цьому районі. Це було необхідно для них тому, що народи Близького та Середнього Сходу протягом віків на власному гіркому досвіді переконалися, чого варта відверта великодержавна політика імперіалістичних урядів.

Весною 1954 р. імперіалісти посилили натиск на арабські країни, пробуючи підключити їх до турецько-пакистанського блоку. Першим кроком у цьому відношенні було укладення 21 квітня 1954 р. в Багдаді Сполученими Штатами угоди з Іраком про подачу останньому американської воєнної допомоги²⁴⁶. За цим договором США одержали право мати в Іраку військову місію та інспектувати іракські війська.

Громадськість Іраку з обуренням зустріла підписання угоди. По всій країні прокотилася хвиля протесту. 1 квітня 1954 р. газета «Нью-Йорк Таймс» писала, що, хоч прийняття Іраком американської допомоги було «відрадным фактом, проте приєднання цієї країни до пакистано-турецького пакту заважають деякі перепони і, можливо, самою важливою з них є іракська громадська думка». Зовнішня політика іракського уряду зазнавала різкої критики навіть у слухняному іракському парламенті. Так, депутат Абд ар-Раззак аль-Хамуд заявив: «Урядові було добре відомо, що Америка не подасть допомоги Іраку чи будь-якій іншій країні безплатно. Платою за допомогу має бути надання США права використовувати територію нашої країни як воєнної бази»²⁴⁷. Проти участі Іраку у воєнних приготуваннях імперіалістичних держав, за політику нейтралітету подали свій голос майже всі політичні партії країни²⁴⁸. В той тяжкий для Іраку час знову мужньо прозвучав голос іракських комуністів, які переконливо викривали імперіалістичні плани створення воєнних угруповань на Близькому та Середньому Сході, націлених проти єдності арабських народів, проти боротьби арабських народів за національну незалежність²⁴⁹. З вимогою «Геть воєнні блоки!» народ згуртувався в єдиному Національному фронті, якого до того часу не знала історія Іраку²⁵⁰. Програму Національного фронту Іраку, яка містила відмову від участі у воєнних блоках та від американської «допомоги», підтримували організація прихильників миру, жіноча та молодіжна демократичні організації, профспілки.

Уряд Фаділя аль-Джамалі був змушений подати у відставку. Новий уряд Аршада аль-Умарі посилив репресії проти демократичних організацій та опозиційних партій, але не наслідився приєднатися до пакистано-турецького пакту і був розпущений королем Іраку Фейсалом II. Призначені на 9 червня 1954 р. нові вибори парламенту знову продемонстрували єдність іракського народу, і вперше за весь післявоєнний період проанглійська партія Конституційний союз одержала в палаті депутатів менше половини місць. До влади була закликає «сильна людина» Нурі Саїд, який став на чолі уряду Іраку. Парламент був розпущений, і нові вибори терміново призначені на 12 вересня²⁵¹.

Для того щоб зламати одвертий опір широких народних мас Іраку і приєднати його до агресивного блоку імперіалістичних країн на Близькому та Середньому Сході, необхідно було в 1955 р. встановити поліцейський режим Нурі Саїда — «тирана самого класичного і традиційного типу»²⁵². Проте ніякі засоби не могли зламати волю іракського народу, який мужньо продовжував боротьбу за національну незалежність.

Отже, близько трьох років (1951—1954) витратили великі імперіалістичні держави для того, щоб покласти початок воєнному агресивному блоку на Близькому та Середньому Сході, змусити Туреччину і Пакистан укласти відповідний пакт. Проте в той період їм не вдалося об'єднати всі країни Близького і Середнього Сходу у воєнно-політичному союзі під своєю егідою, спрямованому проти національно-визвольного руху арабських народів та Радянського Союзу.

²⁴⁵ Журн. «Spectator», 6 серпня 1954 р.

²⁴⁶ «United Nations», twenty series, v. 222, стор. 257.

²⁴⁷ «Арабы в борьбе за независимость», М., 1957, стор. 397.

²⁴⁸ Журн. «Новое время», 1954, № 22, стор. 5.

²⁴⁹ «Allies for freedom», London, 1954, стор. 86—87.

²⁵⁰ Га и б Ф а р м а н. Ирак в годы черного режима, М., 1958, стор. 50.

²⁵¹ «The Middle East in World Affairs», New York, 1956, стор. 259.

²⁵² Caractacus. Revolution in Iraq, London, 1959, стор. 46.

Замітки

ДЕЯКІ ФОРМИ ЗВ'ЯЗКІВ ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ З РАДЯНСЬКИМ ТИЛОМ

Висока організованість, сила і розмах партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни були результатом дійового керівництва ним з боку Комуністичної партії і найтіснішого зв'язку партизанів з населенням, що перебувало на тимчасово окупованій ворогом території, і з трудівниками радянського тилу. В даній статті, яка не претендує на вичерпне висвітлення теми, розглядаються лише основні види зв'язку партизанів України з радянським тилом та їх роль у розвитку партизанського руху.

На першому етапі партизанської боротьби через відсутність потрібної кількості відповідних технічних засобів керівні органи підтримували зв'язок з партизанськими загонами України з допомогою посильних. Зв'язкові ЦК КП(б)У і політичних органів Червоної Армії направлялися через лінію фронту в підпільні партійні обласні організації, а через них зв'язувалися з партизанськими загонами. Цей зв'язок, природно, був неоперативним, оскільки партизанські загони діяли на значній відстані від лінії фронту, і, щоб перейти через неї, зв'язківці повинні були долати величезні труднощі, що звичайно забирало багато часу.

На початку 1942 р. партизанські загони встановили радіозв'язок з радянським тилом. І однією з перших звісток з великої землі по радіо була привітальна телеграма секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, надіслана чернігівським партизанам у січні того ж року. У звіті про роботу Чернігівського підпільного обласного комітету КП(б)У В. Яременко писав, що ця радіограма була прочитана в усіх ротах і взводах. В усіх стінних газетах, бойових листках був вмщений текст радіограми. Партизани, відповідаючи на радіограму Микити Сергійовича, клялися ще більше бити німецьких окупантів. Цей день був справжнім святом у загоні. В землянках грали патефони, партизани співали, раділи, говорячи, що тепер їм допоможуть усім, що кочне необхідне.

Та, проте, дійовий радіозв'язок з радянським тилом було налагоджено лише з утворенням Українського штабу партизанського руху. Встановлення такого зв'язку створило найсприятливіші умови для взаємодії партизанських з'єднань, координації їх дій з діями Радянської Армії, для оперативного керівництва партизанським рухом на Україні з боку ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Центрального і Українського штабів партизанського руху, а також значною мірою активізувало діяльність партизанів. По радіо партизанські загони одержували завдання про розвідування тих або інших даних та руйнування ворожих військових об'єктів. У свою чергу вони надсилали на велику землю цінні відомості про економічний і політичний стан противника, про заходи, що їх здійснював ворог на тимчасово окупованій території, тощо.

Командири партизанських загонів і з'єднань високо оцінювали роль радіозв'язку в розвитку партизанського руху на Україні. Так, С. А. Ковпак підкреслював «У Великій Вітчизняній війні партизанський рух відзначався високою організованістю. Ми не були самотніми, ми повсякчас відчували підтримку нашої партії і народу. Ми, командири партизанських з'єднань, могли здійснювати бойову взаємодію партизанських загонів і з'єднань. Все це стало можливим завдяки радіозв'язку»¹. Такі саму оцінку радіозв'язку дали О. Ф. Федоров², М. І. Наумов³ та ін.

Враховуючи величезне значення зв'язку в сучасних війнах, особливо в парти

¹ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 62, оп. 1 од. зб. 1, арк. 246.

² Там же, арк. 247.

³ М. І. Наумов. Хинельские походы, М., 1954, стор. 371.

занській боротьбі, Комуністична партія і Радянський уряд виняткову увагу приділили технічному налагодженню двостороннього радіозв'язку з партійним підпіллям і партизанськими загонами, з одного боку, і ЦК КП(б)У і УШПР — з другого. Партизанські загони забезпечувалися матеріально-технічними засобами радіозв'язку, одержували велику практичну допомогу в ремонтванні радіоапаратури як у радянському тилу, так і безпосередньо на тимчасово окупованій ворогом території.

Багато зусиль партія і уряд доклали до того, щоб забезпечити партизанські загони радіоапаратурою, яка відповідала б умовам роботи в тилу ворога. Ще в 1941 р. уряд спеціальним рішенням доручив одному з заводів нашої республіки випустити радіостанції для партизанських загонів України⁴. В тісній співдружності з Уральським науково-дослідним інститутом завод сконструював і виготовив першу серію радіостанцій для українських партизанів⁵.

У червні 1942 р. група співробітників Українського штабу партизанського руху вивчила техніко-економічні показники роботи радіостанцій, які були на озброєнні Радянської Армії (конструкцію, вагу, габарити, потужність, джерела електроживлення тощо), з тим, щоб підприємства врахували їх при виробництві радіостанцій для партизанів.

1 вересня 1942 р. Центральний Комітет партії запропонував одному з заводів Уралу в найкоротший строк сконструювати і випустити спеціальні радіостанції для партизанів України, а також попередньо розв'язати питання про джерело електроживлення для цих радіостанцій. Колектив заводу в п'ятиденний строк виготовив і провів випробування експериментальних зразків радії, а 12 листопада того самого року завдання було достроково виконано⁶. В зв'язку з тим, що батарейне живлення в умовах боротьби в тилу ворога себе не виправдало, генератори, випущені заводом, дуже вдало розв'язали проблему живлення радіостанцій для партизанів.

Водночас колектив другого уральського заводу розробив нову конструкцію портативних і економічних радіостанцій для партизанських загонів України з урахуванням побажань радистів, які вже працювали в тилу ворога, і зауважень співробітників Українського штабу партизанського руху, що вивчали техніко-економічні показники роботи радіостанцій, які були на озброєнні в Радянській Армії. Виготовляти радіостанції доводилось у винятково важких умовах. Не було потрібної виробничої бази, не вистачало електроенергії, а тому багато операцій виконувалося вручну. В результаті трудових зусиль колективів цих та інших заводів партизани України одержали радіостанції, які відповідали умовам роботи в тилу ворога. Вони були легкими і досить портативними, мали високі техніко-економічні показники.

В міру розгортання партизанської боротьби на Україні зростав і зміцнювався радіозв'язок з радянським тилом. Так, якщо в січні 1943 р. ліній зв'язку партизанських загонів з Українським штабом було 40, то в жовтні того ж року — 125, а в квітні 1944 р. — 138⁷. Кількість радіостанцій, які мали партизани України в жовтні 1942 р., на 1 квітня 1943 р. збільшилась майже в 9 разів, а з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. — у 13. Відповідно зростала кількість радіограм, що приймалися і передавалися в радянській тил партизанськими загонами України. Так, у порівнянні з жовтнем 1942 р. вони в січні 1943 р. становили 218%, березні — 687%, липні того ж року — 922% і т. д.

Крім радіостанцій, для партизанських загонів було виготовлено серію радіовузлів, які створили умови для проведення бойових і диверсійних дій партизанів на значній відстані від штабу з'єднання (до 300 км). Так, наприклад, коли чернігівське з'єднання партизанських загонів під командуванням О. Ф. Федорова виконувало бойове завдання в районі залізничного вузла Ковель, а живий зв'язок між штабом з'єднання і окремими загонами був майже неможливим, неоціненну роль відіграв радіовузол з'єднання. Величезне значення мали радіовузли і тоді, коли з'єднання партизанських загонів діяли в Карпатах, а також у період активної взаємодії партизанів з Радянською Армією.

Отже, завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду, героїчній праці робітників та інженерів заводів Наркомату електропромисловості СРСР, а також ряду радіо- і кіномайстерень та інших підприємств партизани України були забезпечені засобами радіозв'язку⁸.

Чималу роботу провели партійні і комсомольські організації на чолі з Центральним Комітетом партії по забезпеченню партизанських загонів радистами і радіоспеціалістами. Радисти, підготовлені і направлені радянським тилом до партизанів України, успішно виконали поставлені перед ними завдання по налагодженню безперервного і надійного радіозв'язку з партизанськими загонами. Про великий обсяг

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 6, од. зб. 61, арк. 7.

⁵ Там же, арк. 7—8.

⁶ Там же, оп. 16, од. зб. 7, арк. 99.

⁷ Там же, оп. 6, од. зб. 1, арк. 19.

⁸ Там же, арк. 87, 88.

роботи, яку проводили радисти в тилу ворога, свідчать такі факти. Радисти О. С. Хабло і П. В. Бурій, що одні з перших розгорнули діяльність на окупованій противником території, за період з вересня 1941 р. по початок серпня 1944 р. прийняли і відправили близько 1000 радіограм, причому зв'язок здійснювався ними на відстані 400—1200 км⁹. Радистка М. В. Вовчик-Блакитна, що прибула в з'єднання О. М. Сабурова в лютому 1942 р., за час до 7 серпня 1944 р. прийняла і передала понад 1000 радіограм на відстань 800—1000 км.

В 1943 р. з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрушова в радянському тилу почалось виробництво радіомовних приймачів для партизанів України¹⁰. Радіомовлення з радянського тилу мало величезний вплив на піднесення морально-політичного стану партизанів України, а також усіх радянських людей, що перебували на тимчасово окупованій ворогом території, сприяло мобілізації народу на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

Дуже важливу роль у розвитку партизанського руху відіграла також авіація. Вона була головним засобом транспортування в партизанські загони боєприпасів, зброї, медикаментів, літератури, кадрів для партизанських загонів, а також вивезення в радянський тил тяжко поранених партизанів.

За період Великої Вітчизняної війни льотчики цивільної авіації зробили близько двох тисяч вильотів до партизанів України, причому, якщо на червень 1942 р. припадало менше десяти, то в червні і липні 1943 р. щомісяця рееструвалося понад двісті літаковильотів¹¹. За період з червня 1942 р. по липень 1943 р. у тил ворога було перевезено для партизанських загонів 1532 т вантажів, тисячі партизанів і спеціалістів, вивезено в радянський тил 2250 поранених і хворих партизанів та членів їх сімей¹².

За доблесть і мужність, за високу майстерність, проявлені при обслуговуванні партизанів України, багато льотчиків цивільної та військової авіації були удостоєні високої урядової нагороди. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно Г. О. Тарану, П. Ф. Єромасову, В. К. Тараненку та ін. Герой Радянського Союзу Г. О. Таран здійснив понад двісті нічних польотів у глибокий тил ворога, під час яких доставляв партизанам боєприпаси і вивозив поранених (він вивіз понад 1500 чоловік). У серпні 1943 р., в період боїв на Курсько-Белгородському напрямку, Г. О. Таран будучи командиром ескадрильї, одержав завдання — терміново перевезти три партизанських загони в район Полтава—Ніжин—Миргород. Протягом двох ночей ескадрильї, вміло обходячи пункти протиповітряної оборони ворога, без втрат доставила в зазначені райони 250 партизанів, а також зброю і боєприпаси. Швидко, оперативне перевезення партизанів у райони комунікацій ворога сприяло успішному виконанню завдань командування Воронежського фронту по зруйнуванню залізничної колії і мостів¹³.

Перебування літаків радянського тилу в партизанських загонах мало також і велике морально-політичне значення. Народні месники впевнювалися в тому, що Батьківщина знає, пам'ятає і дає про них, а це зміцнювало їх сили в боротьбі проти загарбників, мобілізувало сотні нових людей на боротьбу проти ворога. Про це, зокрема, писалось у рукописному журналі «Народный мститель», який видавався з'єднанням партизанських загонів Ровенської області під командуванням І. Ф. Федорова¹⁴.

Поява кожного радянського літака в тилу ворога була святом для народних месників і населення, відзначалося у звіті з'єднання партизанських загонів під командуванням В. А. Бегми, і водночас вона, як кислота, розїдала, розкладала ворожі формування. Скинення літаками вантажу для партизанів справило величезне враження на мирних жителів навколишніх сіл. При появі літаків жителі с. Дубровське, яке налічувало більше 400 дворів, вибігали на посадочну площадку, аплодуючи радянським льотчикам¹⁵. Радянські льотчики не залишалися в боргу перед народними месниками. Долаючи всі перешкоди, вони самовіддано виконували свій військовий обов'язок. Перевозячи 23 травня 1943 р. групу під командуванням В. Я. Яремчука, командир літака Ткаченко потрапив у зону зенітного вогню противника. Діставши тяжке поранення в голову, він сам вивіз літак з вогню і, лише почувачи, що втрачає свідомість, передав управління другому пілоту, пояснивши, як довести до бази

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 6, од. зб. 1, арк. 295—296.

¹⁰ Там же, оп. 12, од. зб. 22, арк. 181.

¹¹ Там же, оп. 1, од. зб. 1, арк. 135.

¹² І. Слин'ко. Партизани України — могутня сила в розгромі німецько-фашистських загарбників, журн. «Пропагандист і агітатор», К., 1945, № 10, стор. 40.

¹³ Архів виставки «Партизани України в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками».

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 68, оп. 1, од. зб. 23, арк. 143—144.

¹⁵ Там же, од. зб. 1, арк. 246.

і посадити пошкоджений літак, що мав 49 пробіт. Ткаченко вмер, але літак благополучно повернувся на базу¹⁶.

Командування 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака писало: «Вантаж одержано, просимо передати організаторам викидання і льотчикам нашу подяку. З їх допомогою ще 1018 гітлерівців простягнули ноги в болотах»¹⁷. А 14 травня 1944 р., характеризуючи відмінну роботу льотного складу, командування дивізії просило оголосити подяку екіпажам тт. Бірюкова, Тараненка, П. Михайлова, В. Михайлова і нагородити їх медалями «Партизану Вітчизняної війни» за швидку доставку боєприпасів і своєчасну евакуацію поранених.

Крім радіозв'язку і авіазв'язку, було організовано двосторонній поштовий зв'язок партизанів України з радянським тилом. У жовтні 1942 р. на посадочну площадку партизанського з'єднання О. М. Сабурова в районі с. Смеліж вперше приземлювався радянський літак. Відтоді почався постійний поштовий зв'язок радянського тилу з найбільшими партизанськими з'єднаннями України¹⁸. Про широкий розмах і значення поштового зв'язку свідчить той факт, що лише за період з 23 березня по 31 грудня 1943 р. було доставлено з радянського тилу в партизанські загони України близько 45 тис. листів, а відправлено партизанами на Велику землю понад 21 тис.¹⁹ «Де б ви не були, товариші, ми з вами всім серцем і душею. Для вас кудя зброю московська молодь, для вас трудиться Москва»²⁰, — писали комсомольці Москви партизанам України. «Ми тут в радянському тилу, а ви в тилу ворога — робимо одну справу, наближаємо час розгрому ненависного ворога»²¹, — говорилося в листі колгоспників-полтавчан землякам, які боролися в партизанських загонах у тилу ворога проти німецько-фашистських поневолювачів. «Нас розділяють тисячі кілометрів. Але ми єдині. У нас одне прагнення, одне завдання: вигнати і знищити фашистських бандитів, які розорюють нашу рідну землю», — писали партизани загону ім. Леніна під командуванням Л. Я. Іванова молоді Челябінська.

Виявом морально-політичної єдності і дружби народів СРСР були ті тепло і радість, якими зустрічав радянський тил делегації партизанів України, а також трудове піднесення, викликане перебуванням народних месників на підприємствах країни.

Восени 1943 р. до Камарлінського району, Вірменської РСР, приїхала делегація народних месників України. Вона побувала в 48 колгоспах республіки і всюди викликала величезний ентузіазм. На честь партизанів, повідомляла газета «Правда України», було зібрано 5400 вагонів сільськогосподарських продуктів і внесено у фонд оборони 7 млн. крб.²²

Коли група українських партизанів, що лікувались у санаторії ім. Воровського, відвідали один з заводів міста, робітники стали на почесну варту, що тривала десять днів. «У ці дні ми беремо на себе зобов'язання працювати ще краще, ще більш продуктивно, давати надпланово бойову продукцію Радянській Армії»²³, — писали учасники зборів інструментального цеху цього заводу, скликаних з нагоди перебування на заводі делегації українських партизанів. Зустрічі народних месників України з трудящими радянського тилу, їх розповіді про рабський «новий порядок» фашистів, про хоробрість партизанів у бою, про їх відданість соціалістичній Батьківщині зміцнювали ненависть до ворога і викликали бажання допомагати фронтові своєю самовідданою працею.

Одним з проявів піклування радянського тилу про партизанів України, їх всебічної підтримки було відрахування коштів у фонд допомоги партизанам, збирання для них подарунків. 9 грудня 1942 р. радіостанція «Радянська Україна» передала повідомлення про те, що комсомольці Казані організували збирання коштів у фонд допомоги партизанам України за рахунок відрахування свого одноденного заробітку. Незабаром цей почин підхопили всі трудящі міста Казані, в результаті чого було зібрано близько мільйона карбованців. Героїзм партизанів викликав у радянських людей величезне трудове піднесення. Вони говорили, що тепер працювати тільки за себе недосить, необхідно трудитися і за товаришів, які борються проти ворога в рядах Радянської Армії та партизанських загонах.

В суворі дні 1942 р., коли вся громадськість нашої країни відзначала 25-річчя з дня встановлення Радянської влади на Україні, з патріотичного почину робітників Харківського заводу «Серп і Молот», евакуйованого на Схід, радянські люди почали збирати кошти на танкову колону «За Радянську Україну».

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 2, арк. 137.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, од. зб. 13, арк. 435.

¹⁸ Там же, оп. 12, од. зб. 1, арк. 9.

¹⁹ Там же, арк. 37.

²⁰ Архів ЦК ЛКСМУ, ф. 103, спр. 104, арк. 37—38.

²¹ Газ. «Комуніст», 28 січня 1942 р.

²² Газ. «Правда України», 17 грудня 1943 р.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 11, од. зб. 18, арк. 177.

Партизани України, незважаючи на шалений терор німецьких загарбників, не відстань що відділяла їх від радянського тилу, жили одними думками і почуттями з усією Батьківщиною. «Не лише зброєю хочемо ми бити окупантів, ми хочемо разом з усіма трудящими Радянського Союзу брати участь у виробництві танків і літаків хочемо і своїми власними заощадженнями допомагати фронтові»²⁴, — говорили партизани. Партизани разом з радянськими людьми, що перебували на тимчасово окупованій ворогом території Ровенської і Сумської областей, зібрали і передали на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» 412 тис. крб. грішми і 131 тис. крб. облігаціями. Згодом українські партизани неодноразово збирали кошти на будівництво танкових колон і літаків. Так, лише на колону «Народний месник» з'єднання партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака внесло 405,5 тис. крб. та на 28,3 тис. крб. облігацій²⁵.

Зв'язок партизанів України з радянським тилом був джерелом високого бойового духу і моральної стійкості партизанів, джерелом їх бойових подвигів.

Ш. Є. РЕЗНІКОВА

ДИЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПО НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЛІ

Питанням націоналізації землі, зокрема на Україні, присвячено багато досліджень. Серед них — праці П. М. Першина, З. П. Шульги, М. А. Рубача та ін. Проте діяльність Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі в історичній літературі майже не висвітлена. Відомо, що, націоналізуючи землю, Радянська влада спиралась на широкі маси трудового селянства. Для її проведення при Наркомземі України у квітні 1920 р. було створено Всеукраїнську центральну комісію по націоналізації землі, яка діяла до 1924 р. В постанові Наркомзему і промислового бюро Вищої Ради народного господарства України (ВРНГ) 18 квітня 1920 р. відзначалося, що створювана при Наркомземі України під головуванням народного комісара або його заступника Всеукраїнська центральна комісія має об'єднати і погодити всі заходи по націоналізації землі для промислових, науково-дослідних і господарських цілей та для безпосереднього керівництва місцевими комісіями по націоналізації²⁶.

Згідно з законом про землю комісія мала виробити основні положення по націоналізації землі на Україні, визначити кількість земель, необхідних для окремих галузей промисловості, науково-дослідних і зразкових культурних господарств, організувати губернські та повітові комісії і затверджувати предствників, яких місцеві організації призначали до їх складу, розробляти докладні інструкції для місцевих комісій, розглядати та затверджувати складені місцевими комісіями акти націоналізації землі для підприємства (цукрового та горілчаного заводів, радгоспів тощо).

Велику увагу організації Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі приділяв Д. З. Мануїльський, який у 1920—1921 рр. був народним комісаром землеробства України. Головою цієї комісії був призначений член колегії Наркомзему Б. К. Вікторов, а його заступником — Д. М. Каплан. Головою промислового бюро тоді був В. Я. Чубар.

У 1920 р. Наркомзем і Промбюро ВРНГ України прийняли рішення: замість повітових і губернських комісій по націоналізації землі створити районні, які працювали б під безпосереднім керівництвом і за інструкцією Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі при Наркомземі. Районні комісії здійснювали націоналізацію земельних площ для промислових і наукових установ, усі заходи по землеустрою націоналізованого фонду району (на основі декретів і постанов Раднаркому України та інших центральних органів Радянської влади), остаточний землеустрій у районі і зв'язані з цим заходи, тобто обмін земельних площ, вирівнювання меж, усунення череззужжя, далекоземелля і т. п., різні заходи, необхідні для поліпшення державного і селянського землеустрою. Районні комісії в даній місцевості були вищим органом по землеустрою. На початку 1921 р. на Україні їх налічувалось 37²⁷.

Ще до революції Україна була великим районом цукрової промисловості. Її відновлення в післяреволюційний період мало велике державне значення. Необхідно також було внести ясність у розподіл землі в районах бурякосіяння. У грудні 1920 р. Раднарком УРСР доручив Наркомзему вжити всіх заходів по закінченню націоналізації землі для цукрової промисловості, враховуючи при цьому інтереси незаможного селянства. Виявляючи глибоке розуміння потреб трудящого селянства,

²⁴ Газ. «Советская Украина», 16 січня 1943 р.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 1, од. зб. 10 арк. 39.

²⁶ Див. «Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФСР», № 7, 11—21 квітня 1920 р., Харків, 1920, стор. 181.

²⁷ З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації на Україні, К., 1960, стор. 25.

Радянська влада передала йому в районах бурякосіяння 96% нестудової землі. В Подільській губернії, наприклад, у користуванні держави залишилось 4,7% всієї землі, а в Київській — 5,1%²⁸. Отже, насамперед задовольнилися потреби селянства, а загальна земельна площа, що залишилась у розпорядженні цукрової промисловості, становила лише 20%²⁹. В результаті націоналізації землі близько 60% усіх безземельних і малоземельних селянських господарств, збільшили землекористування. У 30% господарств розміри землекористування майже не змінилися. Від куркульських господарств, що становили 10% селянських дворів, лишки землі були відрізані і теж передані безземельним і малоземельним селянським господарствам³⁰.

Упорядкуванням землекористування Всеукраїнська центральна комісія по націоналізації землі не могла водночас охопити весь район розміщення цукрових заводів. Це пояснювалось, по-перше, недостатньою кількістю спеціалістів по націоналізації і, по-друге, зовнішніми причинами — наступом Врангеля, а пізніше війною з Польщею. Тому в 1920 р. Всеукраїнська центральна комісія по націоналізації землі працювала тільки на Лівобережній Україні і безпосередньо впливала на районні комісії. Це дало можливість на початку 1921 р. затвердити проекти націоналізації землі для більшості цукрових заводів і вже тоді почати їх реалізацію.

В інших умовах проходила робота по націоналізації землі на Правобережній Україні. Тут усією роботою керувало Правобережне бюро, що знаходилося в Києві. 27 квітня 1921 р. на засіданні бюро Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі на Правобережжі зазначалось, що головою Правобережного бюро призначається Ашуп-Льзен, а заступником його — П. Й. Попов³¹. Правобережне бюро визнавалось автономною організацією. Всі акти по націоналізації, які не викликали будь-якого заперечення, затверджувались бюро і надсилались для здійснення, а також передавались до Всеукраїнської центральної комісії на її остаточну санкцію. Правобережне бюро мало свої відділи для керівництва на місцях. Губернії, розташовані в Правобережній Україні, були віддалені від Всеукраїнської центральної комісії, що утруднювало безпосереднє керівництво з її боку. Вторгнення білополяків змусило тимчасово припинити роботу по націоналізації землі. Після визволення Правобережної України було організовано кілька районних комісій, які не мали постійного зв'язку з центром, пішли по невірному шляху, зайнявшись тимчасовим відведенням землі для поточних потреб сільського господарства цукрових заводів.

У березні 1921 р. з'їзд працівників по націоналізації землі схвалив роботу Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі на Лівобережжі і запропонував застосувати такі ж самі методи на Правобережжі. Партійні та профспілкові організації приділяли серйозну увагу умовам, що створились на Правобережжі. У рішенні V конференції ЦК(б)У вказувалось: «Зважаючи на тяжкий стан землеробства на Україні, конференція закликає всіх членів партії енергійно підтримувати роботу земельних органів як у центрі, так і на місцях»³². ЦК КП(б)У спеціально мобілізував і направив 32 відповідальних працівники для роботи в районних комісіях по націоналізації землі на Правобережній Україні³³. Партійні працівники, які направлялися на село, одержували особисті посвідчення, де вказувалась мета їх поїздки. Так, у виданому 30 жовтня 1921 р. посвідченні на ім'я А. Ф. Липського говорилось, що він відряджений ЦК КП(б)У у розпорядження Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі і призначається на Правобережжя. Далі вказувалось, що він направляється у Київ в розпорядження Правобережного бюро...³⁴. З метою успішного проведення націоналізації землі на Правобережжі IV Всеукраїнський з'їзд робітників цукрової промисловості мобілізував на вимогу Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі 40 делегатів з'їзду (15 комуністів і 25 безпартійних) спеціально для роботи в комісіях по націоналізації землі³⁵.

У своїй роботі районні комісії по націоналізації землі керувались інструкцією Наркомзему України. У зв'язку з тим, що в районі діяльності тієї або іншої комісії було кілька заводів, члени комісії заздалегідь повідомляли заводи та відповідні виконкомки про своє прибуття. Це робилось для того, щоб адміністрація заводу мала змогу повідомити зацікавлене місцеве населення про необхідність своєчасно подати заяву, а також обрати уповноважених від селянських громад, які взяли б участь у

²⁸ «Революция и землеустройство», Харьков, 1924, стор. 3.

²⁹ «Підсумки аграрної революції на Україні», Харків, 1923, стор. 5.

³⁰ Див. «Соціалістичне будівництво в сільському господарстві», Харків, 1928, стор. 3.

³¹ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. р-4227, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

³² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 88.

³³ Газ. «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), 2 червня 1921 р.

³⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 744, оп. 1, спр. 21, арк. 419.

³⁵ Там же, арк. 690.

розгляді питання про виділення земель для заводів. При визначенні націоналізованого земельного фонду для кожного заводу районні комісії виходили з наявних посівних площ, на яких протягом чотирьох років (1913—1916 рр.) сіяли цукрові буряки і які становили одне ціле бурякове господарство. Земельні ділянки або окремі угіддя, що ними користувались заводи у 1913—1916 рр. і які були закріплені актами, але не були в нерозривному зв'язку з заводським господарством, не включались в акти націоналізації.

Рішення районних комісій вважались остаточними і могли бути скасовані лише особливою постановою Наркомзему і Промбюро ВРНГ. У зв'язку з тим, що іноді в межах одного заводу націоналізувалось у середньому близько 15 тис. дес. землі,³⁶ весь націоналізований фонд поділявся на дві частини. Одну з них передавали для задоволення потреб при заводському господарстві, другу — в користування селян при умові збереження посіву цукрових буряків. Такий практичний захід сприяв кращій сівозміні і поступовому вдосконаленню всього господарства. Так, за рішенням 3-ї Харківської районної комісії по націоналізації землі (12 червня 1920 р.) пропонувалось передати громадянам сіл Мирного і Мурафи в постійне користування більше 480 дес. орної землі з зобов'язанням щорічно засівати одну шосту частину загальної площі землі цукровими буряками і доставляти їх на Наталівський державний цукровий завод³⁷. Сільські громади, розташовані в районах цукрових заводів, після націоналізації землі для підприємств одержували звичайно на їдця більше землі, ніж було у них раніше. В середньому кількість землі на їдця збільшилась у ході націоналізації на 0,30 дес.

Селяни схвально ставилися до націоналізації землі. У жовтні 1920 р. Всеукраїнська центральна комісія по націоналізації землі, розглянувши поданий акт, протоколи, доповіді і особисті пояснення членів 2-ї районної комісії Харківської губернії про відведення земель для Мезенівського державного цукрового заводу, відзначила: «Із доданих до акту протоколів як загальних зборів усіх зацікавлених в націоналізації землі для Мезенівського заводу сіл, так і спеціальних зборів у кожній окремій сільській громаді можна встановити, що вся робота по визначенню землевлаштування заводського фонду проведена комісією з необхідною цілковитістю і при безпосередній участі найбільш заінтересованого селянства. Результатом саме такої постановки роботи... є відзначене всіма працівниками комісії більш свідоме, спокійне і добросусідське ставлення селянства до заводу і націоналізації землі»³⁸. Селян навчали правильної бурякової сівозміни, раціональної форми землевлаштування, що мало певне значення для переходу в майбутньому до нових форм виробництва.

Районні комісії відводили землі не тільки для цукрових заводів та для інших промислових підприємств, а також для радгоспів, розташованих у районі цукрових заводів, шкіл, лікарень, наукових установ. І при націоналізації землі для радгоспів Всеукраїнська центральна комісія керувалась тим, щоб населення навколишніх сіл не потерпіло. Так, 5 січня 1923 р. на засіданні Правобережного бюро Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі було розглянуто проект націоналізації землі, поданий 15-ою районною комісією для Ілляшівського радгоспу, Літінського повіту, Подільської губернії. Всього придатної землі в районі радгоспу було 795 дес. Для радгоспу запроєктували 299 дес. В с. Ілляшівці до націоналізації на їдця припадало по 0,67 дес., а після націоналізації — 1,01 дес., тобто вдвоє більше³⁹. Не завжди, звичайно, прагнення збільшити землекористування селян у таких селах давало повний ефект. Так, у рішенні 2-ої Харківської районної комісії (21 липня 1921 р.) повідомлялось про забезпечення земельним фондом Гречаніківського горілчаного заводу в розмірі 1600 дес. Через малоземелля у с. Гречаніківці припадало близько 0,30 дес. землі на їдця, що було вдвоє нижче районної норми. Після проведеного комісією землевпорядкування розміри землі на їдця збільшились до 0,35 дес.⁴⁰

Всеукраїнська центральна комісія займалась також питанням організації націоналізації лісів на Україні. 3 квітня 1920 р. Раднарком затвердив закон про ліси України. За цим законом усі ліси становили державний лісний фонд, з якого в користування трудового населення в особі громад і трудових об'єднань, якщо це не порушувало інтересів державного лісного господарства, надавались лісні ділянки, що належали раніше селянам.

У березні 1923 р. голова Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі повідомляв у колегію Наркомзему, що потрібно в поточному році провести роботи по націоналізації радгоспів на площі 100 тис. дес. і державного лісного фонду на площі 600 тис. дес. землі. Для цього необхідно мати 45 районних комісій⁴¹.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 10, арк. 124.

³⁸ Там же, арк. 70.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 44, арк. 35.

⁴⁰ Там же, ф. 27, оп. 1, спр. 134, арк. 14.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 110, арк. 63.

ЦК КП(б)У цій ділянці роботи надавав великого значення, посилаючи навіть членів Всеукраїнської центральної комісії для організації робіт по націоналізації лісів. Так, у січні 1923 р. був виданий мандат заступнику голови Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі і начальнику управління землевлаштування Д. І. Каплану в тому, що він відряджається у Київ для організації робіт по націоналізації лісів на Правобережжі. З такою ж метою було відряджено члена комісії В. Б. Фре-
меля⁴².

Значна робота по націоналізації землі проводилась в Донбасі. В цей район Наркомзем України призначив особливу комісію по націоналізації землі для промислових підприємств. Передбачалося націоналізувати в районі Донбасу 200 тис. дес. землі. В рахунок цієї потреби з самого початку було націоналізовано 49 тис. дес. землі, а решту розподілено між селянами. Складність націоналізації землі для потреб промисловості Донбасу полягала у вилученні фактично вже розподілених серед селян 160 тис. дес. землі. Рудники і заводи концентрувались не в усіх районах губернії, до того ж не було обґрунтованих відомостей про реальні потреби та господарські можливості окремих галузей промисловості. Особлива комісія, розв'язуючи це складне і важливе державне питання, докладала всіх зусиль, щоб якомога легше для селян провести націоналізацію землі для промисловості Донбасу.

Одним із завдань Всеукраїнської центральної комісії була боротьба з пережитками середньовіччя — далекоземеллям і черезсмужжям. Без їх усунення неможливо було відновити і розвинути сільське господарство. Наприклад, до революції селянські землі с. Володівців, Ямпільського повіту, Подільської губернії, були розташовані на 21 шматку різноманітних форм і розміру та оточені поміщицькими землями. У 1923 р. після проведеного районними комісіями землевпорядкування всі землі с. Володівців сконцентрувались у двох суцільних масивах по обидва боки села. Це створило можливість на кожному з масивів запровадити багатопільну сівозміну⁴³. В багатьох місцях земельні ділянки націоналізованого фонду вклинялись у землі селян, створюючи черезсмужжя, далекоземелля. Прагнучи усунути ці недоліки, Наркомзем запропонував обмін земельного фонду цукрових заводів на надільні землі. Такий обмін задовольняв інтереси і держави, і сільських громад. Так, 22 травня 1923 р., на засіданні Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі розглядалася заява незможних селян с. Губіна, Самгородоцької волості, Бердичівського округу, про зміну проекту націоналізації землі по Юзефо-Миколаївському цукровому заводу у зв'язку з тим, що створилося черезсмужжя і вклинювання земель у заводські. Всеукраїнська центральна комісія постановила включити у призаводське господарство ділянку колишньої надільної землі с. Губіна на північ від заводського господарства площею близько 45 дес., а селянам передати таку саму кількість землі з південної частини заводського господарства⁴⁴. Комісія відхилила клопотання сільських громад, які не були обґрунтовані і не відповідали інтересам цукрової промисловості. З 680 скарг тільки третина була визнана вірною і задоволена⁴⁵.

На нараді Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі районні комісії доповідали, що селяни по-різному ставились до робіт по націоналізації. Бідні села навколо Наталівського заводу сприймали їх схвально, села, в яких було багато куркулів, наприклад, при Павло-Ольгінському заводі, — вкрай недружелюбно. Багаті Слобідська і Любівська громади не погоджувались на обмін, хоча земля їм давалась не гіршої якості, ближче до села і майже в подвійній кількості. Вони зайняли позицію: «нашого не займай, а нам приріж»⁴⁶. У таких випадках обмін проводився без згоди на те громади.

На засіданні Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі слухали також протести з боку цукрових заводів. Так, Кагарлицький цукровий завод протестував з приводу рішення Правобережного бюро про відведення селам Новоселки 200 дес. і Черняхівці 58 дес. землі з Гороховацького заводського господарства. Однак Всеукраїнська центральна комісія 3 травня 1923 р. відмовила у перегляді цього питання. При цьому враховувалося відносно малоземелля вказаних сіл, а також ізольованість Гороховацького масиву⁴⁷.

Отже, у своїй діяльності Всеукраїнська центральна комісія по націоналізації землі керувалась аграрними законами Радянської влади, які захищали, насамперед, інтереси трудового селянства.

У 1924 р. при розгляді на колегії Наркомзему України питання про ліквідацію Всеукраїнської центральної комісії та її місцевих органів відзначалась позитивна і успішна робота по націоналізації землі, проведена у надзвичайно важких умовах.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 109, арк. 29, 30.

⁴³ Див. «Революция и землеустройство», стор. 15; додаток, малюнок 4.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 101, арк. 78.

⁴⁵ Див. «Революция и землеустройство», стор. 8—9.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 1, арк. 63.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 744, оп. 1, спр. 101, арк. 52.

Наркомзем констатував, що основна робота комісії закінчена і її необхідно реорганізувати у відділ по землевлаштуванню державних земель і обмеженню лісів при управлінні землевлаштування і меліорації. Водночас пропонувалось розформувати Правобережне бюро у Києві, у губерніях організувати губернські бюро. Організації і практична діяльність Всеукраїнської центральної комісії по націоналізації землі означали, що і по лінії організаційних форм здійснення націоналізації землі на Україні мало специфіку, викликану місцевими умовами. В цьому одна з особливостей здійснення націоналізації землі на Україні.

О. В. ІВАНОВА

БОРОТЬБА СЕЛЯН ВОЛИНИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ДЕКРЕТУ ПРО ЗЕМЛЮ

Перші місяці після перемоги Великого Жовтня в центрах Росії відзначалися бурхливим піднесенням аграрного руху на Україні. Ленінський декрет про землю, складений на основі 242 місцевих селянських наказів і прийнятий II з'їздом Рад, вперше в історії узаконив негайну ліквідацію поміщицької власності без будь-якого викупу. Поміщицькі церковні землі разом з присадибними будівлями, всім живим і мертвим інвентарем переходили, як відзначалося в Декреті, «в розпорядження Рад селянських депутатів аж до Установчих зборів»⁴⁸. З цього випливало здійснення революційних настанов Комуністичної партії про передачу вирішення земельного питання на місцях самому селянству в особі створених ним демократичних організацій, комітетів і Рад. Широко роз'яснив це питання В. І. Ленін 5 листопада 1917 р. у статті «Відповідь на запитання селян»: «Волосні земельні комітети повинні зараз же брати всі поміщицькі землі в своє розпорядження, на найсуворіший облік... Всі розпорядження волосних земельних комітетів, прийняті за згодою повітових Рад селянських депутатів, є з а к о н о м і повинні бути безумовно й негайно проведені в життя... Рада Народних Комісарів закликає селян самим брати всю владу на місцях в свої руки»⁴⁹.

Отже, вимогу революційного вирішення аграрного питання В. І. Ленін пов'язував з необхідністю розгортання в країні боротьби за перехід влади до рук робітників і селян. Роз'яснення агітаторами-більшовиками ленінських настанов про землю на Волині, де було найбагатше землеволодіння дворян-поміщиків⁵⁰ і біднота та батраки становили переважну більшість селянського населення, викликало гарячі відгуки і сприяло широкому розгортанню революційної боротьби на селі.

Революційному вирішенню селянами аграрного питання на Волині чинила запеклий опір Центральна рада. Реакційність і класова упередженість аграрної політики Центральної ради саме в тому й полягала, що вона заперечувала необхідність безпосередньої участі трудового селянства у вирішенні найбільшого для нього питання про землю. Щоб ввести селянські маси в оману, Центральна рада оголошувала поміщицькі землі народною власністю і віддавала їх під захист губернських і повітових земельних комітетів, діяльність яких була спрямована проти інтересів трудящих.

Революційне селянство Волині, як і інших районів України, натхненне перемогою соціалістичної революції, піднялося на непримиренну боротьбу з поміщиками і куркульством за здійснення ленінського декрету про землю. Виступами селян керували більшовицькі організації та окремі агітатори-більшовики, серед яких було багато солдатів-фронтовиків. Здійснюючи настанови ленінського декрету «Про землю», селяни боролися за зміну складу волосних земельних комітетів, а там, де такої можливості не було, справу розв'язували сільські комітети, створені самими селянами.

Проти сільських і тих волосних комітетів, що діяли в інтересах селянства, особливою силою ополчилися націоналісти та інші вороги революції. Органи Центральної ради оголошували такі комітети незаконними і забороняли їх діяльність 19 грудня 1917 р. Волинський губернський комісар видав спеціальне розпорядження спрямоване проти сільських комітетів, в якому він писав: «...діючими на території Української народної республіки законами не передбачено організації сільських зе

⁴⁸ «Декреты Советской власти», т. 1, М., 1957, стор. 17.

⁴⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 258, 259.

⁵⁰ За ленінським декретом про землю у Волинській губернії підлягало конфіскації 1 760 000 дес. дворянської землі, в Київській — 1 376 000 дес., в Подільській — 1 123 000 дес. У кожній з шести останніх українських губерній кількість дворянської землі, що підлягала конфіскації, становила менше 1 млн. дес. (Див. М. А. Рубачук, Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956, стор. 30).

мельних комітетів, тому діяльність усіх такого роду комітетів повинна бути парализована і припинена в корені без найменшого зволікання⁵¹.

Всупереч цим наказам боротьба селян за землю з новим піднесенням охопила всі повіти Волинської губернії. 28 жовтня 1917 р. з'їзд селян Старо-Костянтинівського повіту прийняв рішення про передачу всієї землі, лісів, ставків і млинів, що були в повіті, селянам. Поміщикам було запропоновано віддати реманент земельним комітетам і негайно здати встановлену кількість продуктів для потреб армії. З'їзд ухвалив передати поміщицькі економії в розпорядження сільських комітетів і вказав, що будь-яка справа в даному разі повинна проводитись організовано і що Установчим зборам доведеться лише розподілити за встановленим ними законом землі між селянами, які обробляють її самостійно, без найманої праці.

Старо-Костянтинівський повітовий земельний комітет, діючи в умовах загострення боротьби селян з поміщиками, не наважився скасувати рішення селянського з'їзду про конфіскацію поміщицьких земель. Він визнав необов'язковою передачу поміщиками живого реманенту сільським комітетам. На розсуд повітового комітету поміщики мали право користуватися реманентом для потреб економії і виїздів⁵². Комітет видав постанову про недоторканість особи і житла не тільки поміщиків, а й їх службовців⁵³.

Трудове селянство Старо-Костянтинівського повіту не зважало на цю постанову повітового комітету. При підтримці революційних солдатів в усьому повіті розгорнулася боротьба за проведення в життя рішення повітового селянського з'їзду від 28 жовтня. Місцеві власті Центральної ради не мали сил, щоб протидіяти боротьбі селян. 25 листопада 1917 р. повітовий комісар Старо-Костянтинівського повіту повідомляв губернському комісару про те, що в повіті «більшовицькі лозунги знаходять сприятливий ґрунт серед солдатів і темних сил», і просив прислати в повіт військовий загін з кількох тисяч чоловік для охорони поміщицьких маєтків⁵⁴.

Незважаючи на контрреволюційні заходи властей Центральної ради, боротьба селян за землю дедалі набувала широкого розмаху. Велику допомогу селянам, як і раніше, подавали солдати-фронтовики. Так, у селах Люлинцях і Буглові, Кременецького повіту, селяни разом з солдатами 10-ї окремої батареї захопили маєток поміщика Олійника⁵⁵.

В повідомленні Кременецького повітового комісара губернському комісарові (28 листопада) вказувалося, що заворушення в повіті дедалі більше зростають, перекидаючись з однієї волості до іншої. Для придушення селянських виступів комісар вимагав прислати в повіт надійну збройну силу⁵⁶.

Боротьба селян за здійснення ленінського декрету про землю на Волині досягла найвищого піднесення у грудні 1917 р. і січні 1918 р., коли в багатьох повітах були створені військово-революційні комітети, які розгромали свою роботу серед селянства. В той час селяни ще тісніше об'єднали свою боротьбу за землю з боротьбою проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, ще рішучіше боролися за встановлення Радянської влади. Оскільки Центральна рада посилала проти селян військову силу, селяни при підтримці революційних солдатів з новою силою громили поміщицькі маєтки. До грудня 1917 р. на Волині було розгромлено величезну кількість поміщицьких маєтків. У західних прифронтових повітах селяни розгромили понад 50% маєтків, а в східних повітах — 25%⁵⁷. Сільські і волосні комітети, які керували боротьбою селян за землю, підкорялися не повітовим комітетам, а Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів або ревкомам. Начальник Дубнівської повітової міліції у своєму звіті за 1917 р. зазначив, що місцеве населення при підтримці солдатів 101-ої піхотної дивізії розгромило 26 великих поміщицьких маєтків, не рахуючи дрібних, і що селяни Дубнівського повіту не визнавали ніякої влади, крім влади народної, тобто Радянської⁵⁸. Про масове захоплення селянами поміщицьких земель надходили повідомлення з багатьох волостей Житомирського повіту. Як і в інших, у цьому повіті селяни захоплювали не тільки землі поміщиків, а й так звані секвестровані землі якими в свій час володіли німецькі колоністи, що за розпорядженням царського уряду були вислані з прифронтових районів. Так, 2 січня 1918 р. в колонії Андріїві, Житомирського повіту, сільський комітет взяв у своє розпорядження 30-те відділення секвестрованих земель. Секвестровані землі були за-

⁵¹ «Борьба трудящихся Волини за власть Советов. Сборник документов и материалов». Житомир, 1957, стор. 99.

⁵² Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 2274, оп. 2, спр. 72, арк. 292.

⁵³ Там же.

⁵⁴ «Борьба трудящихся Волини за власть Советов», стор. 86.

⁵⁵ Там же, стор. 87.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956, стор. 184.

⁵⁸ ЖОДА, ф. 2399, спр. 9, оп. 1, арк. 110.

хоплені селянами в с. Каляїнци, Житомирського повіту, та в інших місцях⁵⁹. Як повідомляв 6 січня 1918 р. інструктор Житомирського повітового земельного комітету, селяни Краснопольської волості заявили, що не визнають влади повітового комітету, і не допустили цього інструктора до проведення обліку поміщицьких земель у волості, що 10 січня 1918 р. селяни, підтримані солдатами, прогнали голову волосного комітету, призначеного органами Центральної ради, і на його місце обрали свого представника⁶⁰, органи Центральної ради були «безсилі боротися з цілими полками»⁶¹.

За повідомленнями з повітів на ім'я губернського комісара, захоплення селянами поміщицьких маєтків супроводжувалось розгоном місцевих органів буржуазної влади, земельних комітетів і волосних земських управ. 13 січня 1918 р. селяни Бугринської волості, Острозького повіту, розігнали волосну управу та обрали свій волосний комітет⁶². 17 січня в Острозькому повіті селяни почали похід проти волосних земських управ. Здебільшого селянами керували солдати, які прибули з фронту по демобілізації⁶³. Наступного дня Острозький повітовий комісар одержав повідомлення з Антопольської волості про те, що озброєні солдати поширювали серед населення «дух більшовизму», не визнавали органів Тимчасового уряду і Центральної ради, оголошували незаконними волосні управи та комітети і що в кожному селі діяв сільський комітет, який виконував функції волосного комітету⁶⁴.

Подібно до цього волинське селянство не визнавало і засуджувало державні органи Центральної ради, як ворожі народові, і проголошувало визнання лише Радянської влади в багатьох інших місцях. Особливо яскравим проявом свідомого визнання селянством Радянської влади як влади «єдино придатної» для трудового народу були рішення селянського з'їзду Луцького повіту.

Луцький повітовий селянський з'їзд, скликаний з ініціативи місцевих більшовиків почав свою роботу 26 січня 1918 р.⁶⁵. Численні оратори, які виступали на з'їзді, вказували на те, що Радянська влада «забезпечує «потреби бідняцького класу, лише одна придатна як захисниця трудового народу»⁶⁶. В резолюції, прийнятій з'їздом, сказано: «Перший Луцький селянський з'їзд гаряче вітає владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»⁶⁷.

З'їзд рішуче висловився проти Центральної Ради. В рішенні з'їзду сказано: «Центральна рада, як орган, що захищає клас буржуазії і поміщиків і явно суперечить інтересам трудового селянства, повинна бути розігнана, і ні в якому разі до влади на Україні не допустимо її, а будемо нещадно з нею боротися до остаточного її повалення і встановлення Радянської влади, ...всякі спроби контрреволюційної буржуазної ради повстати проти Радянської влади зустрінуть непримиренну боротьбу і рішучу відсіч трудового українського народу... Ми, представники батраків і найбільш бідних селян усього Луцького повіту, урочисто заявляємо, що будемо вести нещадну боротьбу з заклятими нашими ворогами — поміщиками, фабрикантами і всіма контрреволюційними елементами, а також з угодовцями-прихвостнями буржуазії, які противляться проведенню соціалізму в життя»⁶⁸.

З'їзд визнав за необхідне «скрізь організувати Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, яким повинна належати вся повнота влади у розв'язанні місцевих питань, а загальне керівництво їх діяльністю повинно бути покладене на вищі органи Рад»⁶⁹.

Для практичного вирішення аграрного питання на основі ленінського декрету про землю з'їзд обрав селянську секцію Виконавчого комітету Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів Луцького повіту в складі 35 чоловік. З аграрного питання з'їзд прийняв рішення: «Просити Виконавчий комітет селянських депутатів приступити до негайного і для всіх селян рівного поділу всіх поміщицьких маєтків, які є в Луцькому повіті»⁷⁰.

Ще до встановлення Радянської влади частина поміщиків у повітах Волинської губернії почала під загрозою революційних виступів селянства продавати з торгів належні їм худобу і реманент. Перший Луцький повітовий селянський з'їзд прийняв

⁵⁹ «Борьба трудящихся Волини за власть Советов», стор. 106.

⁶⁰ Там же, стор. 107.

⁶¹ Там же, стор. 112.

⁶² «До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917—1920 рр.», Ровно, 1957, стор. 23.

⁶³ Там же.

⁶⁴ ЖОДА, ф. 376/с, спр. 9, арк. 15.

⁶⁵ Газ. «Известия Военно-революционного комитета Юго-Западного фронта»

17 лютого 1918 р.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же.

рішення про припинення цих торгів. У постанові з'їзду з цього приводу сказано: «Ми, найбільш селяни і батраки Луцького повіту, одногосно вирішили видавати весь мертвий і живий реманент безкоштовно для цілих сіл по пред'явленню посвідчень від Рад»⁷¹. На підставі цього було ухвалено «негайно припинити торги»⁷².

Отже, революційне вирішення селянством Волині аграрного питання на основі ленінського декрету про землю поєднувалося з боротьбою проти органів державної влади, створених за буржуазного ладу.

Д. А. ОГАРІН

ІІ З'ЇЗД 7-ОЇ АРМІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ

В умовах запеклої боротьби за владу Рад 20 листопада 1917 р. при безпосередньому керівництві й участі комісара 7-ої армії І. П. Васяніна в Проскуріві створюється Військово-революційний комітет 7-ої Армії Південно-Західного фронту. Армійський комітет, який існував до того, було розпущено. Тоді ж Військово-революційний комітет ухвалив скликати ІІ з'їзд революційних сил 7-ої Армії. Місцем для скликання з'їзду було обрано Кам'янець-Подільський тому, що тут в ніч з 28 на 29 жовтня керівництво гарнізоном міста перейшло до Військово-революційного комітету 3-го Кавказького армійського корпусу. Пізніше, 1 листопада, з допомогою революційних сил військових частин у місті встановлюється Радянська влада. Природно, встановлення в Кам'янці-Подільському Радянської влади гарантувало армійському з'їзду спокійну обстановку для роботи. Для підготовки з'їзду в Кам'янець-Подільський з Проскурова прибув голова організаційної комісії Ю. О. Краснов. Значну допомогу в підготовці з'їзду подавав організаційній комісії також Військово-революційний комітет 3-го Кавказького армійського корпусу.

ІІ з'їзд 7-ої Армії відбувся 1—5 грудня 1917 р. у приміщенні Народного будинку⁷³. На з'їзді були присутні 750 делегатів, з них 500 більшовиків і співчуваючих. У його роботі взяв участь представник ЦК РСДРП(б), комісар Південно-Західного фронту Н. Н. Кузьмін. Мені теж випала честь бути делегатом від солдатських мас 3-го Кавказького армійського корпусу. До президії з'їзду було обрано більшовиків Віллера, Ю. О. Краснова і представників інших партій (лівих есерів та ін.). З'їзд обговорив такі питання: поточний момент і завдання армії, про ставлення армії до Центральної ради, про командуючого армією, про обрання Військово-революційного комітету армії.

На з'їзді з привітаннями виступили представники Петроградського гарнізону Карасьов та Ісаков, Балтійського флоту — Рассказов та ін⁷⁴. У своїх виступах вони розповідали про перемогу Жовтневої революції, встановлення влади Рад, про перші декрети Радянського уряду і закликали делегатів з'їзду і всіх солдатів встановити в 7-й армії Радянську владу і захищати її всіма засобами. З відповіддю на привітання від імені присутніх виступив Ю. О. Краснов, який просив делегатів Петрограда передати Всеросійському Центральному Виконавчому Комітету, що 7-ма армія приєднується до Радянської влади і завжди стоятиме на охороні Рад.

З доповіддю про поточний момент виступив комісар армії І. П. Васянін. У дебатах по доповіді взяло участь багато делегатів-більшовиків, зокрема Пирейко, Макавін, Дубінін та ін. Усі вони говорили, що солдати, військові частини і робітники, які послали їх, визнали Владу Рад як єдину владу трудового народу і захищатимуть її зі зброєю в руках. Деякі есери і меншовики намагалися довести, що більшовики ніби незаконно захопили владу, що влада Рад є недовгочасною та ін. Проте таких промовців не слухали. Переконались, що вплинути на делегатів не вдається, есери і меншовики змушені були примиритися з своєю поразкою.

Про взаємовідносини з Українською Центральною радою доповів на з'їзді т. Віллер, який викрив зрадницькі дії буржуазних українських націоналістів і закликав революційні сили вести з ними рішучу боротьбу, міцно захищати владу Рад. У прийнятій резолюції говорилося: «Визнаючи, що влада на Україні на місцях належить Українським Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, що вищим крайовим органом на Україні є Центральний Виконавчий Комітет і Народний Секретаріат, обрані Всеукраїнським з'їздом Рад». Далі вказувалося, що Центральна рада є буржуазним і контрреволюційним урядом, що вона всіляко намагається ліквідувати владу Народних комісарів і з цією метою вчинила розгон і арест Київської Ради

⁷¹ Газ. «Известия Военно-революционного комитета», Юго-Западного фронта, 17 лютого 1918 р.

⁷² Там же.

⁷³ Газ. «Известия ВРК 7-ой армии», 6 грудня 1917 р.

⁷⁴ Журн. «Красный архив», 1937, № 6, стор. 48; газ. «Известия ВРК 7-ой армии», 10 грудня 1917 р.

робітничих, солдатських депутатів, насильно роззброїла неукраїнські народні війська, не визнала демократизації армії. Маючи на увазі, що 7-ма армія охороняє кордони України, з'їзд поставив вимогу перед Центральною радою негайно повернути зброю роззброєним російським частинам, прислати на позиції українські війська, які обманним шляхом було відведено в тил для боротьби з революцією, а також відкрити призначених Центральною радою комісарів і замінити їх народними комісарами і військово-революційними комітетами, які стійко захищатимуть інтереси українського народу і працюватимуть у тісному контакті з російським Військово-революційним комітетом і Народним Комісаріатом. З'їзд висловив упевненість, що Центральна рада не допустить пролиття братської крові і припинить репресії проти революційних сил українського народу. Якщо ж Центральна рада продовжуватиме репресії, то за армією залишається право виділити достатні сили для визволення трудового народу від її гніту⁷⁵.

4 грудня з'їзд прийняв резолюцію на доповідь про поточний момент, в якій говорилося, що повалену буржуазно-коаліційну владу, яка проводила злочинно-угодовську політику, що привела країну до господарської і економічної розрухи, до здачі позицій, завойованих Лютневою революцією, і яка викликала громадянську війну, вважати безповоротно ліквідованою. Далі вказувалося, що єдиним джерелом державної влади є Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, поповнений представниками армії і флоту, а єдиною владою на місцях — Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів — і в армії — революційні комітети.

З'їзд визнав єдиноправомочною владу Народних Комісарів, обраних Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів і відповідальних перед Центральним Виконавчим Комітетом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Далі з'їзд вітав кроки Радянського Уряду на шляху до здійснення прагнень революційного народу, якими є: а) декрет про перехід землі до селянства; б) розпочати урядом і Верховним головнокомандуванням переговори про укладення перемир'я на всіх фронтах; в) рішуча боротьба за демократичний мир. З'їзд також вітав здійснену демократизацію громадських, військових відомств, скасування всіх чинів, орденів, установлення виборності службових осіб, проведення робітничого контролю в державному масштабі над виробництвом і розподілом, рішучу боротьбу з спекуляцією і господарською розрухою, націоналізацію всіх банків і великої промисловості, як-от: нафтової, кам'яновугільної, цукрової і т. д. З'їзд 7-ої армії заявив, що для здійснення цих заходів революційна армія подасть цілковиту підтримку робітничому і селянському урядові і будь-які протидії контрреволюціонерів зустрінуть рішучу відсіч. Ця резолюція, висунута більшовиками, була прийнята майже одностайно (лише троє утрималися)⁷⁶.

Про контрреволюційну діяльність армійського комітету, обраного ще I армійським з'їздом, розповів Вілдер. 3 грудня 1917 р. було прийнято відповідну постанову, в якій говорилось, що колишній Арком, обраний солдатською масою і зобов'язаний бути її представником, не бажав підтримувати зв'язок з усіма виборцями, а був лише агентом уряду Терещенка і Керенського, що, не маючи над собою контролю, протягом півроку вводив в оману солдатські маси про справжнє становище у країні, сприяв зміцненню буржуазного уряду, брав активну участь у придушенні народної революції, розгони Рад і замаху на залізничну організацію. У зв'язку з цим з'їзд висловив колишньому Аркому 7-ої армії глибоке обурення і виніс подяку армійському Військово-революційному комітету 7-ої армії за його енергійну боротьбу з контрреволюційним Аркомом⁷⁷.

З'їзд також розглянув питання про контрреволюційну діяльність командуючого 7-ою армією генерал-лейтенанта Циховича. З'їзд засудив дії Циховича як контрреволюційні і усунув його з посади командуючого. Командуючим 7-ою армією було обрано співчуваючого більшовикам поручика Триандофілова. На останньому засіданні з'їзд затвердив організацію армійського Військово-революційного комітету 7-ої армії і обрав його склад з 35 чоловік. Очолив комітет Ленговський⁷⁸. Комісаром армії було обрано І. П. Васяніна, помічниками — Ю. О. Краснова і т. Акімакіна.

П. М. ЛОЛАДЗЕ-СЕЛІВАНОВ,
колишній помічник комісара 3-го Кавказького армійського корпусу.

⁷⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР, ф. 2021, оп. С. П., арк. 150.

⁷⁶ Газ. «Известия ВРК 7-ой армии», 15 грудня, 1917 р.

⁷⁷ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 1475, оп. 1, од. зб. 81, арк. 1.

⁷⁸ Газ. «Известия ВРК 7-ой армии», 17 грудня 1917 р.

БІЛЬШОВИЗАЦІЯ ФАБЗАВКОМІВ УКРАЇНИ В 1917 р.

Революційна творчість пролетаріату нашої країни породила небачений раніше в історії міжнародного робітничого руху тип масової робітничої організації — фабрично-заводські комітети. Керовані Комуністичною партією, вони відіграли важливу роль у підготовці і здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції, в завоюванні і зміцненні диктатури пролетаріату. Зрозуміло, що питання про виникнення і діяльність фабзавкомів у Росії, в тому числі й на Україні, не могло пройти повз увагу дослідників. Воно порушувалося в дисертаціях, особливо в тих, де висвітлювалась історія профспілкового руху, а також у монографіях та статтях, присвячених історії Жовтневої революції на Україні, діяльності більшовицьких організацій, розвитку робітничого і професійного руху, боротьбі за робітничий контроль над виробництвом тощо. Ці дослідження правильно й більш-менш повно, хоч і по-різному, висвітлюють історію виникнення і діяльність фабрично-заводських комітетів на Україні. Проте ряд важливих питань з історії фабзавкомів потребує додаткового дослідження.

Слід відзначити, що в більшості праць проводиться думка, що історія фабрично-заводських комітетів починається лише після Лютневої революції⁷⁹, в інших, — на жаль, без необхідної аргументації вказується, що фабзавкоми, які виникли у 1917 р., мали попередників — ради (комітети) старост, цехових уповноважених та інших виборних робітничих організацій, що діяли напередодні і в період революції 1905—1907 рр. і навіть після неї⁸⁰. Певно, що точка зору тих дослідників, які вважають, що робітничий клас, створюючи фабрично-заводські комітети у 1917 р., широко використовував досвід діяльності інститутів, старост, виборних, цехових уповноважених, особливо в період революції 1905—1907 рр., є найбільш правильною.

Інститут фабричних старост був введений після закону царського уряду у 1903 р. з метою «зміцнення поліцейської опіки над робітничим класом»⁸¹. Проте цей маневр царизму викрили більшовики. У статті «Ера реформ» В. І. Ленін піддав нищівній критиці закон про фабричних старост⁸². І з'їзд РСДРП закликав партійні організації «брати участь у виборах фабричних старост згідно з новим законом і вести агітацію при таких виборах для проведення найбільш надійних представників робітників і для викриття тактики властей і капіталістів при цих виборах»⁸³. Завдяки наполегливій роз'яснювальній роботі більшовиків, робітники в полум'ї революції 1905—1907 рр. поламали рамки, в які царський уряд намагався втиснути інститут фабричних старост, фактично створили новий тип масової робітничої організації, яка під керівництвом більшовиків поряд з Радами робітничих депутатів відіграла велику роль в революційній боротьбі російського пролетаріату у 1905—1907 рр. Після поразки революції зберегти ради старост вдалося лише робітникам деяких заводів, зокрема на Україні на Миколаївському суднобудівному заводі «Наваль». Нерідко керівництво в рада старост здійснювали більшовики. Один з керівників революційної боротьби в Миколаєві В. Я. Щицевалов згадує, що в 1915—1916 рр. рада старост на заводі «Наваль» складалася переважно з більшовиків^{83а}. На більшості ж підприємств ці робітничі організації під різними приводами були розпущені місцевими органами влади. Проте робітники наполегливо добивалися їх відновлення — це було досить поширеною вимогою страйкуючих робітників у період з 1907 р. по 1917 р.⁸⁴

Перемога Лютневої революції викликала величезну хвилю творчості робітничого класу. З нечуваною швидкістю вся країна вкрилася густою сіткою масових робітни-

⁷⁹ А. Г. Егорова. Профсоюзы и фабзавкомы в борьбе за победу Октября, М., 1960; «Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции», М., 1957; Н. Ф. Шумихин. Борьба Коммунистической партии за фабзавкомы и профсоюзы на Украине в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917—январь 1918 гг.). Автореферат диссертации, К., 1957; И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1918 — март 1919 гг.), Харьков, 1958, та ін.

⁸⁰ А. М. Панкратова. Фабзавкомы в России в борьбе за социалистическую фабрику, М., 1923; Р. О. Парфенов. Борьба профсплоков Украины за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні», К., 1957, та ін.

⁸¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», т. I. К., 1954, стор. 51.

⁸² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 452—458.

⁸³ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 51.

^{83а} Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1917, оп. 24, од. зб. 495, арк. 1—6.

⁸⁴ Див. «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Сборник документов и материалов», К., 1959, стор. 209, 213, 228—230, 239, 286 та ін.; Центральний державний історичний архів Української РСР у Києві (далі — ЦДІА УРСР у Києві), ф. 304, оп. I, спр. 1654, арк. 178.

чих організацій, зокрема фабрично-заводських комітетів. У багатьох дослідження це пояснюється лише тією титанічною роботою, що її тоді, у 1917 р., проводили сере робітничих мас більшовики, а також прикладом героїчного пролетаріату Петросграда. Безперечно, це відіграло величезну, вирішальну роль у створенні фабзавкомів як і інших масових робітничих організацій. Проте пояснювати бурхливі темпи виникнення фабрично-заводських комітетів тільки цим було б помилково. В. І. Ленін писав: «В лютому 1917 року маси створили Ради, раніш навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити цей лозунг»⁸⁵. Це ж можна сказати і про створення фабрично-заводських комітетів, які в 1917 р. виникли майже одночасно з Радами. Так, найбільш раннім документом, який свідчить про виникнення фабзавкомів у Петрограді, є протокол засідання завкому кабельного заводу, датований 1 березня 1917 р.⁸⁶ Через кілька днів після перемоги Лютневої революції фабрично-заводські комітети починають виникати і на Україні. Вже 4 березня почав діяти завком на Миколаївському суднобудівному заводі «Наваль», 5 березня — на Київському заводі «Арсенал», 10 березня — на харківських заводах ВЕК і Шиманського та на багатьох підприємствах Катеринослава⁸⁷. Протягом березня — квітня фабрично-заводські комітети створюються на всіх великих, середніх та більш-менш значних за кількістю робітників підприємствах України. Особливо швидко закінчили процес створення фабзавкомів металісти і гірники. На початку березня завкоми існували майже на всіх металургійних заводах і йшла їх організація на рудниках Маріупольського гірничого округу⁸⁸. 27 березня інженери Павлівського і Луганського гірничих округів повідомили гірниче управління Півдня Росії, що влада на всіх рудниках фактично перейшла до рудничних комітетів⁸⁹. На початку квітня працювала рада старост у Маріуполі, до складу якої входили представники робітничих організацій ряду підприємств міста⁹⁰. У квітні завкоми (рудкоми) були створені на всіх підприємствах Бахмутського гірничого округу та в інших районах Донбасу⁹¹. У березні — квітні масовим було виникнення фабрично-заводських комітетів на підприємствах, що були під наглядом фабричного інспектора Київської губернії⁹². Про бурхливі темпи їх створення на Україні свідчить і той факт, що в ряді промислових центрів уже в березні — квітні відбувалися конференції фабзавкомів. Так, у березні відбулася перша конференція фабзавкомів Катеринослава, а 12—13 квітня — перша конференція завкомів металобробних підприємств Харкова⁹³.

Блискавична швидкість, з якою виникали фабзавкоми на Україні, як і по всій країні, — яскраве свідчення, що, крім багатогранної діяльності, що її здійснювали в перші дні після Лютневої революції більшовики, і прикладу петроградських робітників, які перші почали створювати нові робітничі організації, величезне значення мали й інші фактори. Це, насамперед, — результат багатогранної, послідовної роботи більшовицької партії по політичному вихованню пролетаріату за весь попередній період. Безперечно, що, створюючи фабзавкоми в 1917 р., робітники широко використовували досвід, набутий у кривавих боях першої російської революції і, зокрема, досвід створення і діяльності таких робітничих організацій, як ради старост, виборні цехові уповноважені тощо. Про використання досвіду революції 1905—1907 рр. при створенні фабрично-заводських комітетів свідчить і той факт, що в перший період після Лютневої революції на підприємствах Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Луганська та інших міст і робітничих сесій фабрично-заводські комітети виникли під назвою комітетів (рад) старост, цехових уповноважених. Перейменування цих організацій у фабрично-заводські комітети проходило поступово. В Одесі, наприклад, воно закінчилося лише наприкінці першої половини 1917 р.⁹⁴. Інколи робітники відновлювали ліквідовані ради старост. Так, конференція 48 Рад робітничих і солдатських депутатів шести районів Донбасу (15—17 березня 1917 р.) закликала Ради «почати негайно широку пропаганду на місцях ідеї організації робітників... і відновлення інститутів фабричних і заводських старост»⁹⁵. Звичайно, фабзавкоми, що виникали після повалення самодержавства, не могли задовольнитись тими положеннями про робітничі організації, які діяли до лютого 1917 р. Відкидаючи їх, робітники перетворювали свої організації в бойові органи влади на підприємствах. Так, рада

⁸⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 66.

⁸⁶ Д. А. Коваленко. Борьба за рабочий контроль над производством, «Исторические записки», т. 61, 1957, стор. 72.

⁸⁷ И. Ш. Черномоз. Назв. праця, стор. 18, 19.

⁸⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 70.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 44, арк. 34.

⁹¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 896, оп. 1, спр. 5, арк. 233.

⁹² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 574, оп. 1, спр. 1986, арк. 142—144, 146.

⁹³ И. Ш. Черномоз. Назв. праця, стор. 21.

⁹⁴ Д. С. Бельфор. З історії профспілок Одеси (Фабзавкоми та профспілки в боротьбі за встановлення Радянської влади), «Праці Одеського держуніверситету м. І. І. Мечникова, серія суспільних наук», вип. 2, 1957, стор. 177.

⁹⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, од. зб. 18, арк. 31.

старост Трубною і електромеханічного заводу в Миколаєві на першому засіданні (9 березня 1917 р.), розглянувши питання про статут ради старост, постановила: «Старий статут ради старост, зважаючи на нові широкі засади, вважати недійсним...»⁹⁶. Отже, ради старост, ради виборних, цехові уповноважені та інші можна і потрібно розглядати як попередників фабрично-заводських комітетів.

Не можна вважати остаточно вирішеним і питання про більшовизацію фабзавкомів на Україні, які і по всій країні, в ряді досліджень використовується для доведення, що більшість фабзавкомів на відміну від Рад і профспілок відразу ж стала більшовицькою. Так, у статті Н. П. Первак вказується, що «у березні 1917 р. фабрично-заводські комітети були створені на багатьох заводах Києва, Катеринослава, Одеси, Херсона, Полтави, Чернігова, на заводах і шахтах Донбасу... Переважна більшість шахткомів і фабзавкомів великих підприємств України перебували під впливом більшовиків і займали чітку класову позицію»⁹⁷. У статті Д. С. Бельфора вказується: «Якщо в профспілках, головним чином в керівних органах профспілок, був переважний вплив угодовських партій, то у фабзавкомах укріпились більшовики. Це пояснюється тим, що фабзавкоми організовували самі робітники, які висували до їх складу більшовиків»⁹⁸. Подібні думки, хоч і менш виразно, проводяться у більшості узагальнюючих праць з історії Жовтневої революції на Україні⁹⁹. Створюється враження, що в 1917 р. перемога більшовиків у фабрично-заводських комітетах була досягнута порівняно легко. Тут дещо затушовується та боротьба, яку довелося вести більшовикам проти угодовців та українських буржуазних націоналістів за завоювання фабзавкомів.

Стверджуючи думку, що основна маса фабзавкомів була відразу ж завойована більшовиками, автори часто посилаються на фабзавкоми Київського заводу «Арсенал», Харківського заводу ВЕК, Брянського заводу в Катеринославі, Луганського паравозобудівного заводу Гартмана та ін. Так, М. Ф. Шуміхін вказує: «Заводські комітети Київського «Арсеналу», Харківського заводу ВЕК..., Брянського заводу в Катеринославі і багатьох інших з перших днів свого існування стали фортецею більшовиків»¹⁰⁰. Наскільки правильним є таке твердження, видно з спогадів активного учасника революційної боротьби у Києві у 1917 р. Ю. Г. Чайковського, який писав, що на зборах, де обирався завком «Арсеналу» у березні 1917 р., розгорнулася запекла боротьба між більшовиками і угодовськими партіями. Внаслідок того, що серед робітників ще жили «демократичні ілюзії», що вони ще покладали надії на Тимчасовий уряд, перемогу на виборах одержали угодовці. До завкому, який складався з 27 чоловік, було обрано лише чотири більшовики Я. Ручко, А. Бабенко, А. Степанов і Я. Соколов. Головою завкому було обрано меншовика. При завкомі була утворена більшовицька фракція. Спираючись на робітничі маси, вона повела послідовну боротьбу проти меншовиків, які намагалися спрямувати діяльність заводського комітету по шляху класового співробітництва з буржуазією¹⁰¹. Про засилля меншовиків у першому складі арсенальського завкому відзначав у 1927 р. член заводського комітету «Арсеналу» у 1917 р. М. К. Лещинський¹⁰². До рук меншовиків і єсерів потрапили також створені на початку березня 1917 р. завкоми інших підприємств Києва¹⁰³. Член КПРС з 1917 р. М. Й. Печень у своїх спогадах розповідає, що завком Київської центральної електростанції був меншовицьким до травня 1917 р. У травні робітники переобрали завком, вигнавши звітні угодовців¹⁰⁴. Таке ж становище було на Харківському заводі ВЕК, де завком (рада старост) було створено 10 березня 1917 р. і до складу якого було обрано досить багато меншовиків. Рішення, що їх ухвалював завком, були половинчатими, невиразними. Після повернення у березні—квітні на завод з заслання більшовицька група робітників під їх впливом подала у завком заяву, в якій вимагала призначити нові перевибори комітету, бо попередній його склад не виконував обов'язків. Перевибори відбулися

⁹⁶ «Трудовая газета», 19 березня 1917 р.

⁹⁷ Н. П. Первак. Революційна боротьба робітників України в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Робітничий рух на Україні в період імперіалізму», К., 1961, стор. 247.

⁹⁸ Д. С. Бельфор. Назв. праця, стор. 177.

⁹⁹ «Історія Української РСР», т. II, К., 1957, стор. 24; М. Сурпуненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1957, стор. 16; У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. К., 1958, стор. 107 та ін.

¹⁰⁰ Н. Ф. Шуміхін. Назв. праця, стор. 7.

¹⁰¹ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції», К., 1957, стор. 94.

¹⁰² «Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції», К., 1957, стор. 81.

¹⁰³ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні...» стор. 83.

¹⁰⁴ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), Колекція спогадів, № 254.

у травні. До нового складу фабзавкому були обрані в основному більшовики¹⁰⁵. На засіддя меншовиків і есерів у завкомі Луганського паровозобудівного заводу Гартмана у першій період після його створення вказують старі більшовики, члени Луганського комітету РСДРП(б) у 1917 р. І. І. Шмиров і З. Ф. Ляпін, а також один з керівників Луганської Ради у 1917 р. О. С. Руденко¹⁰⁶. Згодом завдяки наполегливості Луганського комітету РСДРП(б) та заводських більшовиків В. Євтушенка, П. Вороніна, М. Добринського та ін., завком було переобрано. До нового складу комітету увійшли в основному більшовики, очолив завком І. І. Шмиров¹⁰⁷. Про це ж говориться і в спогадах старого більшовика І. Миколаєнка, написаних ще у 1928 р.¹⁰⁸

До рук угодовських партій потрапила у березні—квітні також переважна більшість завкомів катеринославських заводів. Зокрема, завком Брянського заводу був меншовицьким до травня 1917 р. Меншовики, які пролізли у завком, прагнули спрямувати діяльність заводського і цехових комітетів у «законні» рамки, тобто зробити їх придатками адміністрації. За свідченням старого більшовика О. О. Єгорова-Акермана, який у 1917 р. працював слюсарем на Нижньодніпровському металургійному заводі, перший склад заводського комітету на цьому заводі мав дві третини угодовців і лише третину більшовиків¹⁰⁹. Меншовикам і есерам вдалося також захопити і центральне бюро фабзавкомів Катеринослава¹¹⁰. Проте тут, як і в інших містах України, перевага угодовців у фабзавкомках, була короткочасною. Робітники дуже швидко побачили, що есеро-меншовицькі фабзавкоми не захищають робітничі інтереси і не виконують даних під час виборів обіцянок. На підприємствах Катеринослава у квітні—травні почались «стихийні» перевибори завкомів, причому робітники меншовиків провалювали, а обирали більшовиків¹¹¹. На засіддя в перші дні після Лютневої революції меншовиків і есерів у фабзавкомках Лисичанських содових заводів, зокрема у завкомі заводу «Донсода», вказується у спогадах М. Звонарьова і В. Кулака, написаних ще у 1927 р.¹¹². Аналогічне становище було тоді у завкомках бахмутських заводів¹¹³. В Одесі також було багато завкомів, де засіли люди, які не хотіли і не могли захищати інтереси робітників. 26 квітня 1917 р. загальні збори робітників болтового заводу «Анатра» перебрали всіх членів заводського комітету, бо останні, отримавши від адміністрації прибавку для себе в 25% за годину, зовсім не захищали інтереси робітників¹¹⁴. Есеро-меншовицькою була спочатку і Центральна рада фабзавкомів Одеси (Центральний робітничий комітет), створена (а не обрана) 30 червня 1917 р.¹¹⁵. До неї увійшли по два представники від Одеської Ради, Румчерода і Центрального бюро профспілок Одеси (всі вони тоді були есеро-меншовицькими) і по два представники від Одеського комітету РСДРП (об'єднаний) і комітету есерів¹¹⁶.

Отже, навіть на великих підприємствах України фабрично-заводські комітети відразу після повалення самодержавства потрапили до рук дрібнобуржуазних партій. Більшовикам України довелося вести запеклу боротьбу з угодовцями і докласти багато зусиль, щоб оволодіти цими масовими робітничими організаціями, перетворити їх у справді бойові революційні організації пролетаріату. Більшовики проводили широку масово-роз'яснювальну і виховну роботу серед робітників. Це сприяло тому, що вони переконувалися у зрадничтві угодовських партій і почали рішуче виганяти їх з фабрично-заводських комітетів. Фабзавкоми діяли безпосередньо на підприємствах. Робітники мали змогу дуже швидко помітити всю ту прірву, що була між демагогічними заявами і конкретними ділами дрібнобуржуазних партій. Протягом квітня—травня більшість фабрично-заводських комітетів у великих промислових районах стає надійною опорою більшовиків. Це була величезна історична перемога більшовицьких організацій України, діяльність яких спрямовувалась ленінським ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Леніним. Швидко порівняно з Радами і профспілками більшовицька фабзавкомів — яскраве свідчення величезного авторитету, яким користувалася ленінська партія серед робітничого класу України.

П. В. ЗАМКОВИЙ

¹⁰⁵ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», стор. 210.

¹⁰⁶ Там же, стор. 154, 210.

¹⁰⁷ Там же, стор. 296.

¹⁰⁸ Партійний архів Луганського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 244, арк. 2.

¹⁰⁹ ПА ІП ЦК КП України. Колекція спогадів, № 97, 287, 308.

¹¹⁰ «Борці за Жовтень розповідають. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині», Дніпропетровськ, 1957, стор. 171.

¹¹¹ Там же, стор. 118.

¹¹² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 16, оп. 1, од. зб. 57, акр. 79—87.

¹¹³ Там же, од. зб. 66, арк. 56.

¹¹⁴ Газ. «Крестьянин и рабочий», 29 квітня 1917 р.

¹¹⁵ ДАОО, ф. 3829, оп. 1, спр. 26, арк. 191.

¹¹⁶ Там же, арк. 64.

✓ БОЙОВІ ПРАПОРИ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

(СЕРЕДИНА XVII ст.)

Про прапори, під якими йшла в бій українська армія в роки визвольної війни 1648—1654 рр., досі було відомо лише з нечисленних і дуже поверхових описів окремих мемуаристів. До того ж давався опис лише кількох прапорів: гетьманські корогви з гербом Абданк, зображенням святого Юрія, який пробиває змія¹¹⁷, та деякі інші. Через відсутність повних відомостей про ці козацькі прапори історики, письменники і художники відображали їх у своїх творах за пізнішими матеріалами про клейноди Запорізького війська і лівобережних полків у XVIII ст.¹¹⁸

У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Ленінграді збереглися два документи з автентичними зображеннями і описом 25 прапорів, якими козаки користувались до літа 1651 р. Обидва документи надійшли в бібліотеку в 1805 р. разом з колекцією рукописів і автографів П. П. Дубровського, куди вони потрапили з архівів родини Радзівілів¹¹⁹. Ці документи містять складений кимсь з сучасників опис і малюнки пером прапорів Чернігівського полку¹²⁰ і прапорів, які, мабуть, належали до Київського полку, київського міського самоврядування¹²¹. За формою ці документи нагадують інші аналогічні описи прапорів, поширені в тогочасній воєнно-мемуарній літературі. Наприклад, відомий опис прусських прапорів з-під Грюнвальда, складений польським істориком Я. Длугошем¹²². Під час походу Януша Радзівілла на Київ з ним був голландський маляр і гравер Адам ван Вестерфельд, який залишив відомі малюнки Києва та його історичних пам'яток¹²³. Дуже можливо, що малюнки прапорів скопійовані з його ескізів.

У двох документах, що дійшли до нас, намальовано і описано 12 прапорів Чернігівського полку (прапори № 1—12), а також 12 прапорів, значок, бунчук і древку, які були в 1651 р. в Києві (№ 13—26). На доданих нижче таблицях точно відтворено всі особливості малюнків. Нумерації прапорів в оригіналі нема. В документах пояснення до малюнків досить докладні і дають чимало цінних відомостей про колір прапорів і матеріал, з якого вони були виготовлені. У додатку всі підписи до прапорів з їх описом подані в перекладі з польської на українську мову. З описів видно, що прапори переважно були червоного кольору різних відтінків, а також блакитні, білі й сірі. Майже всі прапори мають дошиті з одного або кількох боків смуги (лиштва) з тканини, рідше з мережива. Форма більшості прапорів нагадує загальноприйнятій в той час зразки. Відомо, що ще в 1593 р. імператор Священної Римської імперії Рудольф II передав у дарунок запорізьким козакам прапор. Наступного року імператорський посол Еріх Лясота привіз на Запоріжжя другий прапор—дарунок імператора¹²⁴. Такі прапори могли мати певний вплив і на форму прапорів, що виготовлялись місцевими ремісниками. Козаки кілька разів отримували прапори від польських королів, при чому інколи в переговорах з поляками вони самі ставили вимогу, щоб їм були видані нові прапори¹²⁵. Прапор (№ 17) з білим орлом на червоному, очевидно, польського походження. Він (а можливо, і деякі інші) міг бути здобутий як трофей в одному з боїв 1648—1649 рр. На окремих прапорах позначився також вплив орнаментики народів Близького Сходу, а прапор з святим Юрієм на коні нагадує тогочасні і пізніші російські прапори¹²⁶. Своєрідним зразком використан-

¹¹⁷ В самому документі і в працях істориків, що ним користувались, йдеться про «архангела Михайла, який наскрізь пробиває змія». Це, мабуть, помилка, бо у такому вигляді зображали найчастіше не Михайла, а Юрія.

¹¹⁸ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 347; його ж. Прапор Хмельницького, журн. «Неділя», Львів, 1911, № 6; газ. «Рада», 1911, № 23.

¹¹⁹ Т. Н. Копреєва. Обзор польских рукописей Государственной публичной библиотеки, «Труды Государственной публичной библиотеки», т. V (8), Л., 1958, стор. 137, 149.

¹²⁰ Державна публічна бібліотека СРСР. Збірка Дубровського. Авт. 152, док. 18, арк. 51—52.

¹²¹ Там же, док. 17, арк. 43—49, 50.

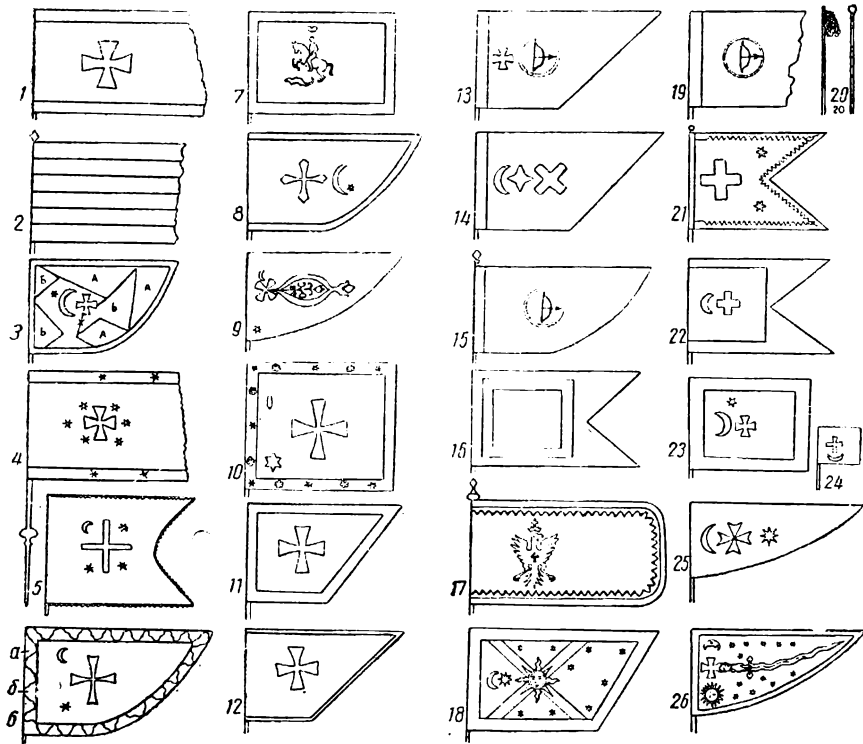
¹²² Нещодавно у Державному науковому видавництві у Варшаві опубліковано текст «Прусських прапорів» Длугоша і кольорові репродукції всіх ілюстрацій.

¹²³ Я. И. Смирнов. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в., «Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе», т. 2, М., 1908.

¹²⁴ «Путевые заметки Эриха Лясоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. Перевод и примечание Ф. Бруна», СПб., 1873, стор. 9, 41.

¹²⁵ S. Okolski. Diarzyns transakcji wojennej między wojskiem korownym i zaporoskim wr. 1637, Kraków, 1854, s. 139.

¹²⁶ В січні 1654 р. російські послы передали Хмельницькому корогву з образами святих Антонія, Феодосія і Варвари (І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 347).

Зразки прапорів

1 — Полотняний, світловишневий. Хрест білий. Зверху і знизу — лазурові лиштва. 2 — Верхній брет¹ сірий, далі білий, потім знову сірий. Прапор полотняний. 3 — А — блакитне поле, Б — біле. Лиштва, хрест і місяць білі. 4 — Сірий полотняний. Лиштва і зірки білі. 5 — Білий. Хрест і кружечки чорні. Лиштовка червона (навколо). 6 — Блакитний. Хрест, зірка і місяць білі. Мереживо червоне (а) і біле (б). 7 — Червоний. Митра, св. Юрій і змія білі. Лиштва навколо також біла. 8 — Білий. Хрест, місяць і зірка червоні. Лиштва червона. 9 — Червоний. Хрест білий. Штучка від намету різнокольорова, зірка зелена. 10 — Червоний. Хрест жовтий. Лиштва блакитна. Квітки червоні, зірки жовті. 11 — Сірий. Біля древка блакитна лиштва, з інших боків — біла. Хрест блакитний. 12 — Блакитний. Хрест і лиштовка білі. 13 — Цеглястий, китайчаний. Жовте кільце і лук з стрілою. Хрестик зелений. Біля древка блакитна лиштва. 14 — Блакитний, китайчаний. Хрест, місяць і зірка жовті. Лиштва біля древка блакитна, полотняна. 15 — Жовтий китайчаний. Коло і лук з стрілою цеглясті. Лиштва біля древка блакитна, полотняна. 16 — На списі. Посередні чорне китайчане дно, навколо біла лиштва. Зовнішня лиштва з хвостами кармазинова. 17 — Чорний китайчаний. Орел і корона білі. Мереживо біле. Сніпок і лиштва коло корови червоні. 18 — Весь прапор китайчаний, цеглястий. Хрест білий. Сонце, проміння, місяць і зірки червоні. Навколо блакитна лиштва. 19 — Блакитний, китайчаний. Коло, лук і стріла жовті. Лиштва блакитна полотняна. 20 — Татарський бунчук. Древо від прапора з срібною кулькою з дзвінком. 21 — Прапор червоний, киндяковий². Хрест, мереживо і зірки білі. Лиштва на дрівці блакитна. 22 — Полотняний білий. Хрест, місяць і лиштва гарасові³ червоні. 23 — Всередині — червоний гарас. Хрест, місяць і зірка білі. Навколо біла полотняна лиштва. 24 — Значок білий. Хрест і місяць чорний. 25 — Прапор бордовий (?). Хрест і місяць цеглясті. Червона зірка. Цей прапор прив'язаний до значка п. [гетьмана]. 26 — Прапор жовтий. Хрест, зірка, сонце місяць чорні, мальовані. Рукав на руді чорний, мальований. Чорна полотняна лиштва біля древка. Навколо — чорна терціанела.

¹ смуга.

² Киндяк — бавовняна тканина. Словник польської мови вважає це слово запозиченням з української. Словник Грінченка цитує його за думою про Самійла Кішку, але не ввів у значенні.

³ Вонняна тканина, найчастіше червона (пор. «гарасівка»).

ня «підручних засобів» є прапор № 9: на червоне полотнище тут нашито «штучку» (прикрасу) від намета східного типу¹²⁷. На багатьох прапорах зустрічаємо сонце, місяць, зірки, що дуже характерно для символіки народного образотворчого і декоративного мистецтва. Прапори № 13, 15 і 19 мають нашите або намальоване зображення лука. Треба гадати, що автор опису і малюнків через недогляд або незнання справи намалював звичайний лук, а не дуже подібну до нього кущу (лук—самостріл з прикладом), що була в XVI—XVIII ст. на гербі міста Києва¹²⁸. Такі прапори могли належати не козакам, а магістратській сторожі або цехам. Дуже цікавий прапор № 26, на якому намальована рука з мечем на фоні неба з сонцем, місяцем та зірками. Ймовірно, більшість прапорів була виготовлена українськими ремісниками, які, з одного боку, користувались загальноприйнятими у феодальній Європі зразками, а з другого, — широко застосовували мотиви, характерні для декоративного мистецтва українського народу.

Цікаво простежити, як довго зберігались у козацькому війську описані тут форми прапорів. На жаль, дальші докладні відомості про їх вигляд маємо лише з XVIII ст. Прапори слобідських полків на початку XVIII ст. мали найчастіше зображення святих Юрія або Михайла, інколи інших святих або двоголового орла. Лише на окремих прапорах зустрічаємо місяць, зірки, хрест, корону¹²⁹. Дуже цікавий відомий прапор Домонтовської сотні з зображенням герба (козак з рушницею)¹³⁰. За своєю формою (прямокутна трапеція) і за наявністю навколо центрального поля («дна») лиштви він нагадує прапори № 7, 11, 12, 18. Прапори Запорізького війська XVIII ст., що зберігалися в Ермітажі у Ленінграді, теж мають багато спільного з прапорами часів Визвольної війни¹³¹. Серед них також є прапори з зображенням святих Юрія та Михайла, але нерідко зустрічається й хрест (такої ж форми, як на прапорах № 1, 10, 11, 12, 25), місяць, зірки, що свідчить про певну стійкість традицій українського декоративного мистецтва і військової символіки козаків. Один з запорізьких прапорів має зображення руки з мечем, хоч намальованої трохи інакше, ніж на прапорі № 26. Новим елементом є картуші в тогочасному стилі, а також наявність написів на прапорах¹³². Проте вони тієї самої форми, що і в 1651 р.

В запеклій боротьбі проти армій феодальної Речі Посполитої козацьке військо вкрило свої військові клейноди нев'яучою славою. Публікація матеріалів про його бойові прапори є певним вкладом у справу вивчення кращих традицій визвольної боротьби волелюбних народів нашої Батьківщини. Вони є цікавими пам'ятками прикладного мистецтва і заслуговують на увагу мистецтвознавців.

Я. С. ІСАЄВИЧ

¹²⁷ Такі намети на Україні виготовляли переважно вірменські ремісники.

¹²⁸ E. Zernicki-Szeliga. Die polnischen Stammwappen, ihre Geschichte und ihre Sagan, Hamburg, 1904, s. 193.

¹²⁹ В. В. Іванов. Прапори слобідських полків, «Ювілейний збірник на пошану академіка Д. И. Багалія», К., 1927, стор. 745—747.

¹³⁰ Журн. «Наше минуле», К., 1918, № 1, стор. 126; журн. «Киевская старина», 1890, т. 4, стор. 153—157.

¹³¹ Микола Макаренко Запорізькі клейноди в Ермітажі, «журн. «Україна», 1924, кн. 3, стор. 25—34. З описаних Макаренком прапорів у Ермітажі залишився лише один. Ще один прапор з цієї колекції зберігається зараз у Львівському державному історичному музеї. Решта прапорів, мабуть, загинула під час війни.

¹³² З деяких прапорів видно, що запорожці здавна вживали назву «прапор» («прапір»). Так, один з прапорів має напис: «Сей прапір ізділан куреня Поповичівського за отамана Грицька Карасіра 1772» (Микола Макаренко. Назв. праця, стор. 28).

НАШ КАЛЕНДАР

А. С. БУБНОВ — НЕВТОМНИЙ БОРЕЦЬ ЗА ЩАСТЯ ТРУДЯЩИХ

Андрій Сергійович Бубнов — видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, професійний революціонер-більшовик, невтомний борець за соціалізм і комунізм. В. І. Ленін говорив про нього як про «досвідченого партійного товариша».

Народився А. С. Бубнов 22 березня (3 квітня) 1884 р.¹ в Іваново-Вознесенську. Загальну освіту він одержав в Іваново-Вознесенському реальному училищі, яке закінчив у 1903 р. Ще в училищі сімнадцятирічний Андрій Бубнов стає на шлях революційної боротьби. У кінці 1903 р. Андрій Сергійович вступив до РСДРП і відразу ж примкнув до більшовиків. Починаючи з 1904 р. він бере активну участь в організації і пропагандистській роботі більшовиків в Іваново-Вознесенську, Москві, Шуї, Тейково та в інших містах і населених пунктах Центрально-промислового району Росії. У 1904 р. він вступив до Московського сільськогосподарського інституту (нині — Тімірязівська сільськогосподарська академія), проте в 1908 р. був виключений за участь у революційному русі. Після цього він продовжував підвищувати свою освіту самостійно, вміло поєднуючи навчання з активною революційною боротьбою.

У період першої російської народної революції 1905—1907 рр. А. С. Бубнов разом з такими видатними більшовиками як М. В. Фрунзе, Ф. П. Афанасьєв, Ф. М. Самойлов та інші працює на різних керівних партійних посадах. Улітку 1905 р. йому було обрано членом Іваново-Вознесенського комітету партії, потім членом бюро Іваново-Вознесенського союзу РСДРП, що об'єднував ряд місцевих партійних організацій. Восени 1905 р. Андрія Бубнова разом з М. В. Фрунзе вперше було заарештовано поліцією і кинуту до в'язниці. У 1906 р., після виходу з в'язниці, його було обрано делегатом на IV (Стокгольмський) з'їзд РСДРП від Іваново-Вознесенської партійної організації. На з'їзді він підтримував усі пропозиції В. І. Леніна та його прихильників. У 1907 р. Іваново-Вознесенська організація послала його на V (Лондонський) з'їзд РСДРП. Тоді ж, після з'їзду, ЦК партії направив А. С. Бубнова на партійну роботу в Москву. У 1908 р. його було обрано членом обласного бюро РСДРП Центрально-промислового району, а також делегатом на V Всеросійську конференцію РСДРП, що відбулась у Парижі. Однак потрапити на конференцію йому не вдалося, бо за кілька днів до від'їзду він був заарештований і знову кинутий до в'язниці.

В кінці 1909 р., вийшовши з тюрми, А. С. Бубнов був призначений агентом ЦК партії і проводив роботу у Центрально-промисловому районі по відновленню розгромлених більшовицьких організацій. У травні 1910 р. його було кооптовано до складу більшовицького «Центру» в Росії. Тоді ж Андрій Сергійович знову був заарештований і висланий на два роки у Нижній Новгород. У 1911 р., після виходу з тюрми, він працює на партійній роботі в Нижньому Новгороді і Сормові. В цьому ж році він був кооптований до складу організаційної комісії по скликанню VI Всеросійської партійної конференції, але перед від'їздом за кордон знову був заарештований. На VI (Празькій) Всеросійській партійній конференції він обирається заочним кандидатом у члени ЦК РСДРП. У 1912 р. разом з іншими товаришами Андрій Сергійович організовує у Нижньому Новгороді видавництво легальної більшовицької газети «Полвольская биль» (вийшло 6 номерів). Після закінчення строку заслання у Нижньому Новгороді він переїжджає до Петербурга, де входить до складу редколегії газети «Правда» і бере активну участь у діяльності думської більшовицької фракції. Тоді ж його було обрано членом виконавчої комісії Петербурзького комітету партії. Згодом А. С. Бубнов знову був заарештований і висланий з Петербурга до Харкова де його застала перша світова війна.

З самого початку війни Андрій Сергійович зайняв послідовну інтернаціоналістську позицію, захищаючи погляди В. І. Леніна з питань війни, миру і революції. Ні початку серпня 1914 р. у зв'язку з випуском харківською більшовицькою організацією

¹ Державний архів Івановської області, ф. 89, спр. 3 (Метрична книга). Досі в усіх історичній літературі і в автобіографії А. С. Бубнова дата народження вказувалася інша: 23 березня і 6 квітня 1883 р.

єю відозви проти війни його знову заарештовують і висилають до Полтави. Згодом він переїжджає до Самари, де разом з В. В. Куйбишевим ввійшов до складу організаційного бюро по скликанню конференції більшовицьких організацій Нижнього Поволжя. Проте конференція скликати не вдалось і в жовтні 1916 р. Андрій Бубнов разом з іншими товаришами був знову заарештований і в лютому 1917 р. був висланий на три роки в Сибір, в Туруханський край. Всього А. С. Бубнов за свою революційну діяльність 13 разів арештовувався царськими властями, просидівши в тюрмах понад чотири роки². Проте ніщо не зламало волі і енергії стійкого, незламного більшовика. У період царського самодержавства він діяв під такими партійними кличками, як «Хімік», «Яков», «Сергій Іванович», «Ретортін» та ін.

З величезною радістю і захопленням зустрів А. С. Бубнов звістку про лютневую революцію 1917 р., яка застала його в далекому Сибіру, на шляху слідування в Туруханський край. Він негайно ж повертається до Москви і включається в активну партійну роботу. Його обирають членом обласного бюро РСДРП Центрально-промислового району, членом виконкому Московської та Іваново-Вознесенської Рад. Андрій Сергійович брав участь у роботі VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції і VI з'їзду РСДРП(б). На VI з'їзді його було обрано членом ЦК РСДРП(б). У серпні 1917 р. ЦК партії направляє А. С. Бубнова в Петроград, де він працює як представник Центрального Комітету в Петроградському комітеті РСДРП(б). Одночасно він був членом виконкому Петроградської Ради і входив як представник ЦК до складу редакції партійної військової газети «Солдатская правда».

Особливо кипучу діяльність розгорнув Андрій Сергійович Бубнов напередодні і в період проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. 10 жовтня 1917 р., на історичному засіданні Центрального Комітету партії, його було обрано до складу Політбюро, а 16 жовтня обирається до складу Військово-революційного партійного центру, створеного для безпосереднього керівництва збройним повстанням. Водночас А. С. Бубнов був членом Петроградського Військово-революційного комітету. Після перемоги Жовтневого збройного повстання А. С. Бубнов на II Всеросійському з'їзді Рад обирається членом ВЦВК, а також входить до складу колегії Наркомату шляхів. У листопаді 1917 р. він відряджується на південь країни (в Ростов-на-Дону), де бере активну участь у боротьбі проти каледінщини. Під час обговорення Брестського миру А. С. Бубнов зайняв помилкову позицію і примкнув до «лівих комуністів», за що був підданий різкій критиці з боку В. І. Леніна³.

Після VII з'їзду РКП(б) А. С. Бубнов переїхав на Україну, де проводив велику роботу по мобілізації трудящих мас на боротьбу проти німецько-австрійських окупантів та внутрішньої контрреволюції. У березні 1918 р. він увійшов до складу Українського Радянського уряду, а після його реорганізації—до складу Бюро по керівництву повстанською боротьбою в тилу окупантів. Водночас Андрій Сергійович брав активну участь у підготовці і проведенні I з'їзду КП(б)У, на якому була створена Комуністична партія України—складова і невід'ємна частина КПРС. На цьому ж з'їзді його було обрано членом ЦК КП(б)У. Він також був членом Всеукраїнського військово-революційного комітету. В період з серпня по жовтень 1918 р. Андрій Бубнов працював у «нейтральній зоні» (Чернігівська і Курська губернії) і займався формуванням частин 1-ї і 2-ї українських повстанських дивізій для визволення України. В жовтні 1918 р. його було направлено на підпільну роботу в Київ. Як досвідчений підпільник і прекрасний конспіратор, він провів величезну роботу по мобілізації трудящих на боротьбу проти німецьких окупантів, гетьманщини і петлюрівської Директорії. Андрій Сергійович був членом Київського підпільного обласного бюро КП(б)У і головою Київської підпільної Ради, а потім начальником підпільного штабу. Деякий час був також редактором щотижневика ЦК КП(б)У «Коммунист». Після розгрому петлюрівської Директорії А. С. Бубнов знову ввійшов до складу Українського Радянського уряду і одночасно був головою Київської Ради робітничих і селянських депутатів. На III з'їзді КП(б)У (початок березня 1919 р.) він був обраний членом ЦК КП(б)У, а на пленумі ЦК—членом Політбюро ЦК КП(б)У. А. С. Бубнов брав участь в роботі VIII з'їзду РКП(б), на якому був обраний кандидатом у члени ЦК.

Після VIII з'їзду А. С. Бубнов призначається членом Реввійськради Українського фронту, в липні 1919 р.—членом Реввійськради 14-ї армії, а в жовтні—членом Реввійськради Козловської ударної групи. Водночас він виконував відповідальні доручення Ради Робітничо-Селянської оборони РРФСР, за що одержав високу оцінку і подяку від В. І. Леніна. 5 червня 1919 р. в телеграмі, адресованій у Харків В. І. Межлауку від А. С. Бубнова, Володимир Ілліч писав: «Дякую за детальні вісті і за енергію, але треба довести справу до кінця. Не покладайтеся ні на кого і залишайтеся особисто, поки не будуть підвезені до місця призначення цілком готові частини, або поки не будуть вліті у фронтові частини»⁴. В кінці 1919 р. А. С. Бубнов направ-

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 263, арк. 3—11.

³ Див. В. І. Ленін і Твори, т. 27, стор. 86.

⁴ В. І. Ленін і н. Военная переписка (1917—1920), М., 1956, стор. 145.

ляється у Москву на господарську роботу. Він працював у Головному управлінні тепличних підприємств і був членом бюро Московського Комітету партії. З 1921 і Андрій Сергійович знову в армії. Його призначають членом Реввійськради Північного Кавказького військового округу, а потім — членом Реввійськради Першої кінної армії. Водночас він був членом Донського обласного комітету і членом Південно-Східного крайового бюро ЦК РКП(б).

В період X з'їзду РКП(б) він з групою делегатів з'їзду брав активну участь у ліквідації Кронштадтського заколоту, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора. В цей період А. С. Бубнов в своїй діяльності знову допустив серйозні помилки. В 1920—1921 рр. він приєднався до групи «демократичного централізму», а в 1923 р.—до троцькістської опозиції. Проте згодом він відмовився від своїх помилкових поглядів і відійшов від опозиції. Вже на XII з'їзді партії він у своїй заяві на ім'я президії з'їзду писав: «Для мене єдність партії—це не пустий звук. Я дав цьому за останні роки не один раз і не один доказ своєю поведінкою не на словах, а на ділі. І, само собою зрозуміло, що тим більше в сучасний момент для мене всяка опозиція є справою шкідливою, а всякі спроби організованої опозиції—справою, безумовно, антипартійною, тобто, злочинною»⁵. У період з 1922 по 1925 р. А. С. Бубнов працював в апараті ЦК партії: спочатку завідуючим відділом агітації і пропаганди потім членом Оргбюро ЦК ВКП(б), а в 1925 р.—секретарем ЦК ВКП(б). З 1924 по 1929 рр. він—начальник Політуправління Червоної Армії. Він був найбільшим помічником М. В. Фрунзе у здійсненні військової реформи 1924 р., у зміцненні воєнної могутності нашої країни. А. С. Бубнов був членом Реввійськради СРСР, на XIII, XIV, XV,—XVII з'їздах ВКП(б)—обирався членом ЦК ВКП(б) і був членом Оргбюро ЦК ВКП(б). З 1929 по 1937 рр. А. С. Бубнов працював Наркомом освіти РРФСР. В той період з його іменем зв'язано вирішення таких важливих завдань культурної революції, як ліквідація неписьменності серед дорослого населення країни, запровадження загального початкового і перехід до обов'язкового семирічного навчання.

А. С. Бубнов був досвідченим партійним літератором і часто виступав під псевдонімами А. Готов, С. Яглов, А. Б. та ін. Йому належить ряд цінних праць з історії Комуністичної партії: «Основные моменты в развитии коммунистической партии в России» (1921 г.), «Основные вопросы истории РКП» (чотири видання за 1924—1926 рр.), «ВКП(б)» (1931 г.) і монографічна стаття «ВКП(б)» у першому виданні «Большой Советской Энциклопедии» (т. 11, стовб. 8—544). Ці праці містять великий конкретно історичний матеріал для вивчення історії Комуністичної партії. Йому також належить ряд праць з військових питань і народної освіти: «1924 год в военном строительстве» (1925 г.), «Боевая подготовка и политическая работа» (1927 г.), «Гражданская война, партия и военное дело» (1928 г.), статті та доповіді про народну освіту та ін. Він був автором ряду праць з економічних і агрономічних питань: «Речные хлебные фрахты» (1915 р.), статті та огляди в Самарському журналі «Земський агроном» та в сільськогосподарських журналах у Харкові і Полтаві та ін.

Андрій Сергійович співробітничав в різних газетах і журналах, входив до складу головної редакції «Истории гражданской войны в СССР» і «Военной Советской Энциклопедии», редагував твори М. Н. Покровського тощо.

А. С. Бубнов—трудолюбивий, дисциплінований, енергійний, вольовий, всебічно розвинений працівник, чуйний товариш—користувався широкою популярністю серед народу. У квітні 1933 р. радянська громадськість широко відзначила 50-річчя з дня народження А. С. Бубнова і 30-річчя його партійної діяльності. На його ім'я надійшли десятки й сотні привітань від партійних, радянських і громадських організацій, установ, підприємств, окремих колективів і товаришів, в яких давалась висока оцінка його революційній, партійній, державній і громадській діяльності. У привітанні Радянського уряду говорилось: «У день 50-річчя Рада Народних Комісарів Союзу РСР шле палкий привіт тов. А. С. Бубнову, одному з найвіданіших представників старої більшовицької гвардії, випробованому в революційних боях з ворогами робітничого класу, найактивнішому борцеві за перемогу соціалістичної культури, за перемогу комунізму»⁶.

В період культу особи Сталіна А. С. Бубнов був безпідставно звинувачений і репресований. 12 січня 1940 р. його життя передчасно обірвалось. Зараз А. С. Бубнов посмертно реабілітований. У 1958 р. видано окремою збіркою його найважливіші статті, промови і доповіді з військових питань (А. С. Бубнов «О Красной Армии», М., 1958 г., 240 с.), а в 1959 р. опубліковано збірник його статей і промов з питань народної освіти (А. С. Бубнов «Статьи и речи о народном образовании», М., 1959, 416 с.).

П. М. КОСТРИБА

⁵ «Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет», М., 1923, стор. 182.

⁶ Газ. «Вісті», 6 квітня 1933 р.

ПОЛУМ'ЯНИЙ БОРЕЦЬ ЗА ЩАСТЯ НАРОДУ

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Н. Є. ВІЛОНОВА)

Професіональному революціонеру-більшовику Никифору Єфремовичу Вілонову, який увійшов в історію Комуністичної партії під ім'ям Михайла Заводського, належить велика заслуга у зміцненні ленінських іскрівських організацій Києва і Катеринослава в 1902—1903 рр., в мобілізації широких мас пролетаріату на боротьбу з царизмом.

Народився Никифор Єфремович Вілонов 9 лютого 1883 р. в сім'ї залізничника. Закінчивши в 1901 р. залізнично-технічне училище, Н. Є. Вілонов почав працювати помічником машиніста в Калузі. У 1902 р. Никифор Єфремович приїхав до Києва за нелегальною літературою для Калузької соціал-демократичної організації. Згодом, влітку того ж року, він переїхав до Києва на постійне проживання. Тут же вступив до Київської соціал-демократичної організації і незабаром став одним з її керівників. Працюючи слюсарем залізничних майстерень Південно-Західної залізниці, Вілонов очолив тут партійну організацію і повністю віддався справі боротьби за торжество ленінської «Искры». Не спиняючись ні перед якими труднощами, він наполегливо опановував марксистсько-ленінську науку, виявляв виняткові здібності організатора і агітатора, розповсюджував серед робітників революційну літературу, антиурядові листівки та відозви. 24 січня 1903 р. Н. Є. Вілонов разом з своїм другом А. А. Романовським поширював прокламацію «Письмо железнодорожного рабочего», в якій викривались знущання царських властей та адміністрації майстерень над робітниками.

По доносу провокатора поліція вчинила обшук спочатку в майстернях, а потім на квартирі Вілонова і Романовського. В майстернях було знайдено 13 примірників прокламації «Письмо железнодорожного рабочего», брошуру «Всходы», в якій описувався побут політичних засланців, на квартирі — три номери «Искры» за 1902 р., азбука для шифрованого листування і записна книжка з різними адресами¹.

Почалось слідство і допити. Н. Є. Вілонов і А. А. Романовський не визнали себе винними ні в збереженні, ні в розповсюдженні нелегальних видань, а заявили, що примірники «Искры» знайшли на подвір'ї залізничних майстерень, а адреси в записній книжці — адреси знайомих. І все ж прокурор Київської судової палати звинуватив Вілонова в революційній діяльності і в належності до Київської соціал-демократичної організації. 26 березня 1903 р. в рапорті міністру юстиції прокурор запропонував ув'язнити Вілонова на 5 місяців в тюрму, а після відбуття покарання — віддати гласному наглядові поліції. Міністерство внутрішніх справ, посиляючись на «неповноліття» підсудного, обмежилось двома роками поліцейського нагляду по місцю проживання його рідних у Калузі².

Вийшовши з Лук'янівської в'язниці, Никифор Вілонов намагався повернутись у залізничні майстерні, але туди його не прийняли. Тоді він перейшов на нелегальне становище і весь віддав революційній роботі в Київській організації РСДРП. В ніч на 19 березня 1903 р. Никифор Єфремович був схоплений жандармами на нелегальній сході представників десяти робітничих гуртків Києва в буд. № 26 на Оболонській вулиці, в квартирі Малінських. Під час обшуку було знайдено дві брошури з печаткою Київського комітету РСДРП, два примірники «Искры», дві прокламації «Учащимся в средних школах» і «Проект программы для занятий в кружках»³. Тоді ж було вчинено обшук квартир і інших учасників сходки, під час якого вилучено велику кількість нелегальної літератури, листівок і прокламацій. В одного з них (Дененберга) було виявлено 63 примірники «Искры». Н. Є. Вілонова, незважаючи на те, що в його квартирі нічого не було знайдено, 23 березня 1903 р. вдруге заарештовано і ув'язнено. В доповідній записці прокурора Київської судової палати міністру юстиції вказувалось, що всі затримані є «представниками-агітаторами гуртків Київської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії»⁴. Згодом Никифора Єфремовича було звільнено з ув'язнення «до остаточного з'ясування справи» і вислано до Катеринослава під нагляд поліції.

Прибувши влітку 1903 р. до Катеринослава, Вілонов включився в активну партійну роботу. Це були дні піднесення робітничого руху в країні, коли, як писав В. І. Ленін, «піднялися десятки тисяч робітників на всьому півдні Росії, піднялися на боротьбу за краще життя, за свободу від поліцейського гніту»⁵. Загальний страйк визрів і в Катеринославі. Н. Є. Вілонов, який входив до складу іскрівського соціал-демократичного комітету під іменем Михайла Заводського, взяв активну участь

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. МЮ, 1905, спр. 69, арк. 16, 16 зв.

² Там же, арк. 17, 15.

³ Там же, спр. 129, арк. 15.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, 1905, спр. 129, арк. 1.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 173.

в його підготовці й проведенні. Разом з В. П. Ногіним, І. Б. Полонським і В. М. Ессе він входив до страйкової комісії від іскрівського соціал-демократичного комітету¹. Знаючи про підготовку загального страйку, царські власті вжили всіх необхідних заходів до його попередження. В ніч з 3 на 4 серпня були проведені масові арешти робітників-активістів. В їх числі був і Н. Є. Вілонов, а також відомий діяч петербурзького «Союзу боротьби» Костянтин Норинський, що перебував у Катеринославі під наглядом поліції². Однак, через відсутність будь-яких компроментуєчих матеріалів Вілонов був звільнений з-під арешту і знову включився в роботу Комітету РСДРП і страйкової комісії.

Н. Є. Вілонов відіграв визначну роль у проведенні загального політичного страйку в серпні 1903 р. (тоді він жив на Чечелівці, в районі Брянського заводу). Перебуваючи весь час серед металістів і залізничників, Никифор Єфремович добре знав обстановку на підприємствах, настрої робітників. Він писав і розповсюджував листівки, часто виступав на численних мітингах і зборах. 7 серпня Н. Є. Вілонов очолив одну з колон демонстрантів. Солдати розігнали демонстрацію. Під час збройної сутички демонстрантів з солдатами було вбито 11 і поранено 30 робітників-металістів, а Вілонова — жорстоко побито.

Страйк 1903 р. став великою школою для робітників. Швидко зростали ряди катеринославської іскрівської організації РСДРП, яка після II з'їзду партії стала більшовицькою. На осінь 1903 р. її ряди зросли в десять разів і налічували 350 членів. «Опозиція («рабочедельцы») розпалась. В кінці серпня в Катеринославі існувала єдина соціал-демократична організація. В цьому була велика заслуга й Н. Є. Вілонова. Тоді, як відзначав В. П. Ногін, в Катеринославській іскрівській організації Вілонов був одним з найсильніших і найактивніших працівників³. Йому також належить велика заслуга в захисті рішень II з'їзду РСДРП. Обурений поведінкою меншовиків, які після II з'їзду розгорнули дезорганізаційну, провокаційну діяльність, Вілонов у листопаді 1903 р. звернувся з листом до В. І. Леніна, в якому засуджував інтригантство меншовиків проти партії, їх похід проти рішень з'їзду. У своєму листі він писав про важливість складу вождів партії, бо, «якщо вони ортодокси, то й напрям партії ортодоксальний, якщо — опортуністи, то і партія така сама». Виходячи з російської дійсності, коли ЦК не міг бути гарантований від провалу, Вілонов висловлювався за перевагу ЦО над ЦК в ідейному керівництві партією, вважаючи водночас, що не можна раз і назавжди вирішувати це питання⁴. Засуджуючи розкольницьку діяльність меншовиків, їх відмову підкоритися рішенням II з'їзду РСДРП, Вілонов запитував: «Навіщо ж тоді влаштовуються з'їзди, коли їх постанови не беруться до уваги, і кожен робить, що йому заманеться, виправдовуючись тим, що з'їзд, мовляв, неправильно ухвалив, ЦК недієздатний і т. д. І це роблять ті, що до з'їзду весь час кричали про централізацію, про партійну дисципліну та ін., а тепер ніби хочуть показати, що дисципліна потрібна тільки простим смертним, а не їм, людям верху»⁵.

В. І. Ленін, погоджуючись з критикою дезорганізаційної діяльності меншовиків, 9(22) грудня 1903 р. писав Н. Є. Вілонову: «Ваша розповідь про те, як відбиваються в комітетах наші чвари, була для мене надзвичайно цікавою. Я, може, навіть надрукую при нагоді Вашого листа. Відповісти на Ваші запитання в одному листі неможливо, тому що докладна розповідь про більшість і меншість зайняла б цілу книгу. Я надрукував тепер окремим листком «лист до редакції «Искры» (Чому я вийшов з редакції?) — там я розповідаю коротко, з-за чого ми розійшлись, і стараюсь показати, як невірно подано справу в № 53 «Искры»... Нічого й казати, що я цілком поділяю Вашу думку про те, як непристойно кричати проти централізму і проти з'їзду з боку людей, які раніше говорили інше і невдоволені тим, що в одному окремому питанні з'їзд зроби не за їх бажанням. Замість того, щоб визнати свою помилку, ці люди тепер дезорганізують партію!.. Міцно тисну Вашу руку і дуже прошу повідомити мене, чи одержали цього листа, чи прочитали мого листа до редакції і №№ 52 і 53 «Искры» і як взагалі тепер у вас справи стоять в комітеті.

З товариським привітом. Ленін»⁶.

Лист Н. Є. Вілонова з невеликими скороченнями був опублікований В. І. Леніним в його післяслові до брошури «Лист до товариша про наші організаційні завдання». Він одержав широкий відгук і став надбанням усієї партії.

Діяльність Н. Є. Вілонова в катеринославській організації була особливо плід-

¹ Див. В. П. Ногін. Воспоминания. «История Екатеринбургской социал-демократической организации 1889—1903 гг.», Екатеринбург, 1923, стор. 365.

² Державний архів Дніпропетровської області, ф. 9, оп. 1, спр. 557.

³ В. П. Ногін. Назв. праця, стор. 363—364.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 112—113.

⁵ Там же, стор. 113—114.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 174, 176.

ною. Катеринославський комітет РСДРП один з перших на Україні повів енергійну боротьбу проти спроб меншовиків захопити керівництво в місцевих партійних організаціях. Обговоривши доповідь про II з'їзд партії (грудень 1903 р.), комітет ухвалив резолюцію, в якій повністю солідаризувався з рішеннями з'їзду. Водночас закликав членів організації захищати рішення з'їзду, боротись проти дезорганізаційних дій меншовиків. Катеринославський комітет проводив широку політичну роботу, розповсюджував нелегальну літературу, подавав велику допомогу партійним організаціям Луганська, Олександрівська, Маріуполя, Павлограда та іншим організаціям Катеринославської губернії, посилаючи туди партійних працівників. Комітет підтримував тісні зв'язки з В. І. Леніним¹.

У кінці 1903 р. Н. Є. Вілонов був заарештований і після шестимісячного тюремного ув'язнення висланий в Єнісейську губернію. На цьому його діяльність в українській більшовицькій організації припинилася. Почалася нова сторінка його боротьби з царизмом в багатьох більшовицьких організаціях Росії в роки першої російської революції 1905—1907 рр. і в період реакції. Історія більшовицьких організацій Києва і Катеринослава, Катеринбурга і Казані, Самари і Уфи, Москви й Златоуста цього періоду береже ім'я робітника-більшовика Н. Є. Вілонова, який виявив наполегливість і безстрашність у боротьбі з царським самодержавством в ім'я торжества пролетарської революції. Никифор Єфремович належить до тих народних героїв, про яких В. І. Ленін у некролозі про Бабушкіна писав: «Це — люди, які не розтратили себе на марні терористичні заходи одиночок, а діяли уперто, неухильно серед пролетарських мас, допомагаючи розвиткові їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності»².

У липні 1904 р. Н. Є. Вілонов тікає з Єнісейської губернії. Східне бюро ЦК партії направляє його спочатку на роботу в Казань, а потім на Урал. Революція 1905—1907 рр. вимагала від нього нових зусиль. Він кілька разів заарештовувався і кожного разу тікав з тюрем і арештантських рот, продовжуючи створювати нелегальні друкарні, бойові робітничі дружини, готуючи повстання пролетаріату. В Миколаївських арештантських ротах після невдалої втечі тюремні наглядачі побили Вілонова до втрати ним свідомості і кинули в брудний, темний карцер, де він плавав у власній крові. Після цього у нього загострився туберкульоз легенів.

У 1908 р. Н. Є. Вілонов виїхав за кордон, на о. Капрі, де брав участь в організації капрійської партійної школи. Коли в школі стався розкол і була створена фракційна група «Вперед», він порвав з фракціонерами і разом з групою слухачів школи виїхав до В. І. Леніна в Париж. Після пленуму ЦК РСДРП (1910 р.) Н. Є. Вілонов був рекомендований більшовиками для кооптації в ЦК. В. І. Ленін ставив Н. Є. Вілонова в ряд кращих представників російського робітничого класу, які кували більшовицьку партію. У листі до О. М. Горького 16 листопада 1909 р. В. І. Ленін писав, що наявність таких передових робітників, як Н. Є. Вілонов, є запорукою того, що робітничий клас викує свою партію. «Викує в усякому разі, викує прекрасну революційну соціал-демократію в Росії, викує швидше, ніж здається, іноді з точки зору триклятого емігрантського становища, викує вірніше, ніж здається якщо судити з деяких зовнішніх проявів і окремих епізодів. Такі люди, як Михайло, тому запорукою»³. Максим Горький називав Н. Є. Вілонова людиною з великої літери, вказував, що в особі Вілонова — одного з найкращих представників нового висхідного класу — поєднується полум'яна революційна пристрасть, гуманізм.

Никифор Єфремович Вілонов безмежно любив В. І. Леніна. «Революційний пролетаріат, — говорив він Максиму Горькому, — повинен жити не злістю, а ненавистю... Коли тюремщики топтали мене ногами, я, звичайно, відчував і біль і образ, але... значно більше — боязнь, що, якби на моєму місці опинився інший товариш, не такий міцний, як я?... Адже вони кожного можуть розтоптати, попадись їм у злу хвилину Ленін, вони і його... Ось де жах! Головний і непростимий злочин класового суспільства в тому, що воно виховало в людях пристрасть до знущання, якусь лють. З насолодою знущаються собачі діти. Це я дуже знаю»⁴.

На початку 1910 р. здоров'я Н. Є. Вілонова різко погіршало і він виїхав на лікування в Швейцарію (в санаторії в м. Давос). В. І. Ленін проявляв виняткову увагу хворому. Про це, зокрема, свідчать листи, які Ілліч писав з Парижа в Давос на ім'я дружини хворого М. М. Золиної. В. І. Ленін безпосередньо займався тим, щоб для хворого була організована необхідна і своєчасна матеріальна допомога, щоб він зміг якомога довше побути в санаторії. «Треба добитися, — писав Володимир Ілліч в одному з своїх листів, — щоб Михайло в усякому разі продовжував лікування і лишався в Давосі до повного видужання»⁵. Тим часом хвороба брала своє

¹ Див. «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 54.

² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 351.

⁴ А. М. Горький. Собрание сочинений, т. 17, стор. 84, 86.

⁵ В. І. Ленін, Сочинения, т. XXVIII, стр. 561.

і 1 травня 1910 р. Н. Є. Вілонов помер. В некролозі, вміщеному в центральному органі більшовицької партії газеті «Соціал-демократ», говорилося: «Слугам насильства безправ'я і свавілля вдалося передчасно вбити одного з найвидатніших, найяскравіших представників передових російських робітників... Хай же пам'ять про цього борця і мученика довго освітлює великий шлях до майбутніх перемог, шлях до великого ідеалу всіх часів — до соціалізму».

Никифор Єфремович Вілонов був одним з видатних партійних працівників, одним з найяскравіших представників передових російських робітників. Його революційна діяльність в рядах Київської і Катеринославської іскрівських соціал-демократичних організацій, серед українського пролетаріату напередодні і в дні II з'їзду РСДРП мала велике значення і символізувала велику дружбу російського і українського пролетаріату.

М. Б. ПЕРЕЛЬМАН

НЕВТОМНИЙ СОЛДАТ РЕВОЛЮЦІЇ

(ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. Ю. ДЯТЛОВА)

Петро Юрійович Дятлов, ім'я якого незаслужено забуте, займає досить значне місце як у міжнародному революційному русі, так і в розвитку радянської культури, зокрема в перших перекладах на українську мову праць В. І. Леніна.

П. Ю. Дятлов народився 1(12) лютого 1883 р. в м. Стародубі, на Чернігівщині, в сім'ї ремісника-маляра. Рано залишившись без батька, він ще хлопчиком зазнав тяжких поневірянь і злиднів. Проте неабиякі здібності, палка любов до книг, до науки сприяли тому, що в 1896 р. йому вдалося вступити до Ніжинської гімназії. У 1901 р., закінчивши з срібною медаллю гімназію, П. Ю. Дятлов поступив на юридичний факультет Московського університету. Ще будучи гімназистом, він брав активну участь у різних молодіжних гуртках, а в Москві активно включився у революційний рух студентства. Юнак жадбно вивчав нелегальну революційну літературу, став одним з членів студентської іскрівської організації. 9 лютого 1902 р. за участь у революційній сходці московських студентів царські жандарми заарештовують Петра Дятлова і кидають до Бутирської в'язниці. У зробленому адміністрацією університету надписі на атестаті зрілості П. Ю. Дятлова говорилося, що за розпорядженням царського міністра освіти він «був виключений з Московського університету без права вступу до інших вищих учбових закладів і з заборонаю будь-якої педагогічної діяльності»¹.

Після виходу з тюрми Петро Юрійович перебував в адміністративному засланні в Курську, Ворожбі, Ніжині, Глухові та інших місцях. Незважаючи на заборону царських властей, йому в 1903 р. вдалося вступити до Петербурзького політехнічного інституту на фінансово-економічний факультет. Тут він знову активно включається в революційну діяльність, входить до однієї з організацій РСДРП, працює в робітничих гуртках, друкує і розповсюджує революційні прокламації, бере участь у студентських і робітничих сходках, за що восени 1904 р. і був виключений з інституту.

Повернувшись з Петербурга на Україну, Петро Дятлов працює в українській дрібнобуржуазній націоналістичній організації РУП (УСДРП). Проте, перебуваючи в лавах РУП'а, він був одним з активних діячів її лівого крила, виступав за тісне співробітництво і об'єднання цієї партії з РСДРП, не раз зазнавав переслідувань з боку царських властей. Уникаючи переслідувань, Петро Юрійович змушений був у грудні 1908 р. емігрувати за кордон. У 1909—1910 рр. він проживав у Цюриху, в 1911—1914 рр.—у Празі і в 1915—1921 рр.—у Відні. Усі ці роки він займався літературно-перекладацькою роботою, давав приватні уроки, брав участь у громадсько-політичному житті, працював над завершенням своєї освіти (закінчив машинобудівний факультет Празького політехнікуму і філософський факультет Віденського університету). П. Ю. Дятлов був людиною великої ерудиції, добре володів кількома іноземними мовами, зокрема чеською, німецькою, французькою та англійською. У Празі, а потім у Відні, він брав участь у діяльності міжнародної марксистської соціал-демократичної групи, яка підтримувала більшовицькі лозунги боротьби проти імперіалістичної війни. За антивоєнну революційну діяльність П. Ю. Дятлов був заарештований австрійською владою і ув'язнений у концентраційному таборі в Етер-Хаб, а потім у Дрозендорфі.

В період 1912—1914 рр., під час перебування в Празі, П. Дятлов відновлює зв'язки з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, які він встановив ще у 1903—1904 рр. у Петербурзі. У заяві до ЦК КП(б)У в 1926 р. П. Ю. Дятлов писав: «Опинившись

¹ «Атестат зрілості» П. Ю. Дятлова, що зберігається в особистому архіві його сина Г. П. Дятлова.

на еміграції з 1908 р. (замість висилки до Архангельська), я і там завжди зносився з тт. Леніним і Крупською (досі маю листи їх), допомагаючи їм організаційно»¹. Як видно з недавньо опублікованих записних адресних книжок ЦК РСДРП періоду 1912—1917 рр., що за вказівкою В. І. Леніна велися Н. К. Крупською, серед багатьох закордонних адрес ЦК РСДРП того часу була і адреса П. Ю. Дятлова. Так, в одній з книжок читаємо: «П. Дятлов. Ржезничка, 14, II поверх, Прага II, Богемія. Для групи, б—к»². Ці та інші дані свідчать про те, що П. Дятлов підтримував тоді тісні зв'язки з більшовиками, передавав їм необхідні адреси, явки, інформації, а також збирав кошти на ленінську «Правду».

Вирішальний вплив на розвиток революційної діяльності П. Ю. Дятлова мала Велика Жовтнева соціалістична революція. Він рішуче і остаточно пориває з українськими соціал-демократами і в 1918 р. у Відні вступає до лав Української секції Комуністичної партії Австрії. П. Ю. Дятлов назавжди зв'язує свою долю з долею партії комуністів, згуртовує навколо себе кращі революційні елементи з середовища українських, російських і польських політичних емігрантів. У 1919 р. Петро Юрійович починає видання українською мовою відомої «Комуністичної бібліотеки», що відіграла велику роль у розвитку революційного руху на західноукраїнських землях, в діяльності молоді Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ). Цікаво відзначити, що першою в «Комуністичній бібліотеці» вийшла геніальна праця В. І. Леніна «Держава і революція» в перекладі на українську мову, зробленому П. Ю. Дятловим³ другою — коротка біографія В. І. Леніна,⁴ четвертою — Програма РКП(б)⁵, п'ятою — «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Леніна з портретом і короткою біографією Володимира Ілліча⁶.

П. Ю. Дятлов виступав тоді як один з перших перекладачів ленінських праць на українську мову, їх полум'яний пропагандист. Зроблені ним переклади друкувались і поширювались не лише серед західноукраїнських робітників і селян, а й серед численних мас українських робітників-емігрантів у США і Канаді. Так, у виданій українською федерацією компартії Америки в 1919 р. у Нью-Йорку ленінській праці «Держава і революція» вміщено додаток — статтю П. Дятлова «Володимир Ілліч Ульянов (Н. Ленін)», в якій автор подає коротку біографічну довідку про великого вождя революції⁷. В статті «Від перекладача» до праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», вихід якої у світ у Відні було присвячено 50-річчю з дня народження В. І. Леніна, П. Ю. Дятлов писав: «Російська Комуністична партія може пишатися досягнутою перемогою, може сподіватися далішніх успіхів. Роль її в пролетарській революції велика. І пролетаріат усіх країн усіма силами змагається присвоїти методи її творчої праці... Першим і в перших рядах сеї партії боровся і працював товариш Володимир Ульянов (В. Ленін). Праця його тісно сполучена спершу з програмою, тактикою, організацією революційного крила російської соціал-демократії, а потім з усією творчістю і самим іменем Російської Комуністичної партії і III Комуністичного Інтернаціоналу. Словом, пером, невтомною працею, кров'ю злучена особа Леніна з Совітською властю, з диктатурою пролетаріату, з комуністичною будуччиною людства...»

Отже, виявляючи свою пошану до ювіляра товариша Леніна і увагу до його корисної, творчої революційної діяльності, друкуємо сю книжку.

Хай здоров живе тов. Ленін!

П. Дятлов. Відень, 10 квітня 1920 року»⁸.

У жовтні 1920 р. П. Ю. Дятлов з Відня від імені видавництва «Комуністичної бібліотеки» надіслав В. І. Леніну листа і пакунок з книжками, виданими цим видавництвом. Серед надісланих Володимирі Іллічу книжок були: «Держава і революція» в перекладі П. Дятлова, коротка біографія В. І. Леніна, Програма РКП(б) та ін.

Організоване з допомогою українських комуністів з США і Канади видавництво «Комуністичної бібліотеки» П. Ю. Дятлов передає в 1920 р. Комуністичній партії Східної Галичини, а згодом, у 1921 р., разом з Г. Піддубним (Толмачовим) та іншими входить до складу Закордонного комітету Комуністичної партії Східної Га-

¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 22, оп. 2, од. зб. 75, арк. 23.

² Журн. «Исторический архив», 1959, № 3, стор. 36.

³ Н. Ленін. Держава і революція. Переклад П. Дятлова, Відень, 1920, 112 с.

⁴ П. Д. Володимир Ульянов (В. Ленін), Відень, 1920, 8 с.

⁵ «Програма Комуністичної партії більшовиків Росії і України», Відень, 1920, 24 с.

⁶ В. Ленін. Чергові завдання Совітської власті. Переклад П. Дятлова, Відень, 1920, 52 с.

⁷ В. Ільїн (В. Ленін). Держава і революція. З російської переклав Павло Ладан, Нью-Йорк, 1919, стор. 171—176.

⁸ В. Ленін. Чергові завдання Совітської власті. Переклад П. Дятлова. Відень, 1920, стор. 3—4.

личини і очолює його, організовує видання закордонного органу КПСГ — газети «Наша правда».

Закордонний комітет подавав значну матеріальну допомогу молодій КПСГ, і з цього була велика заслуга П. Ю. Дятлова. Враховуючи його великі заслуги перед революційним рухом трудящих західноукраїнських земель, КПСГ дала П. Ю. Дятлову мандат на III конгрес Комінтерну, який він, за рішенням Закордонного комітету, передав іншому діячеві КПСГ (К. Максимовичу).

В період 1920—1921 рр. реакційний уряд буржуазно-поміщицької Польщі не одноразово звертався до австрійських буржуазних властей з проханням вжити поліцейних заходів проти П. Ю. Дятлова за його активну допомогу революційному руху трудящих західноукраїнських земель, що стогнали тоді під гнітом польських капіталістів і поміщиків. Щоб уникнути репресій, П. Ю. Дятлов наприкінці 1921 р. переїжджає до Берліна. Тут він працює у радянському представництві, вступає до лав Компартії Німеччини, входить до складу Української комуністичної групи, а також співробітничав у редакції центрального органу компартії Західної України (КПЗУ) — журналу «Наша правда». Літом 1924 р. П. Ю. Дятлов переїжджає до Праги, де працює в радянському представництві, бере участь в Українській секції Компартії Чехословаччини, а також у виданні збірника «Чуєш сурми заграли» для українських робітників і студентів.

У січні 1925 р. П. Ю. Дятлов на запрошення Народного комісаріату освіти УРСР, представником якого він працював кілька років у Берліні і в Празі, повертається на Україну. Свої багаті знання і сили він віддає будівництву української радянської соціалістичної культури. В січні 1926 р. П. Ю. Дятлов вступає в ряди КП(б)У. З невичерпною енергією й ентузіазмом він працює на різних ділянках культурного фронту. Вчений секретар Наркомату освіти УРСР, один з редакторів журналу «Народний учитель», викладач історії революційного руху, політичної економії, історичного і діалектичного матеріалізму та теорії радянського господарства в ряді вузів Харкова, перекладач і редактор Державного видавництва України, завідувач кафедрою політекономії Харківського інституту комунального господарства — ось далеко не повний перелік тих обов'язків, які виконував П. Ю. Дятлов у період 1926—1933 рр. За цей час він переклав українською мовою близько 4 томів праць В. І. Леніна, ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса, упорядкував збірник «Колективізоване село» та ін. П. Ю. Дятлов був визначним перекладачем не лише політичної, а й художньої літератури. Відомі його переклади ряду праць В. Короленка, М. Горького, В. Вишневського, Д. Бедного та ін. Поряд з великою літературною і педагогічною діяльністю П. Ю. Дятлов брав активну участь у громадсько-політичному житті.

Однак у 1933 р. творча діяльність П. Ю. Дятлова була перервана. Він став жертвою підлого наклепу і безпідставних репресій, які мали місце в період культу особи Сталіна. Виконуючи історичні рішення XX і XXII з'їзду КПРС, радянські люди сміливо викорчовують тяжкі наслідки культу особи, відновлюють історичну правду, вшановують пам'ять видатних людей, які стали жертвами порушення соціалістичної законності. Серед них називаємо ім'я вірного сина радянського народу П. Ю. Дятлова.

А. Д. ЯРОШЕНКО

АКТИВНИЙ ДІЯЧ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

(ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. МЕЖЛАУКА)

Валерій Іванович Межлаук народився 20 лютого 1893 р. у Харкові в сім'ї вчителя. З чотирнадцяти років він бере участь у революційному русі: створює марксистські гуртки робітників, керує їх роботою, організовує перевезення нелегальної марксистської літератури, працює в підпільній друкарні. Після закінчення (до 1917 р.) історико-філологічного і юридичного факультетів Харківського університету Валерій Іванович займається педагогічною діяльністю. У березні 1917 р. він працює в агітаційній комісії Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів: спочатку як секретар комісії та агітатор, а потім заступником голови і головою комісії. Тоді Валерій Іванович розсилає агітаторів і активістів для організації повітових і волосних Рад на Харківщині та в Донбасі, бере особисту участь у створенні Рад. У липні 1917 р. В. І. Межлаук вступає в Харківську організацію більшовиків, а у вересні його обирають до складу міського комітету РКП(б). Він проводить велику партійну роботу серед харківських і донецьких робітників, допомагає в створенні комсомольської організації Харкова, виступає пролтарським представником під час боротьби гірників з Радою з'їзду промисловців Півдня Росії. У серпні робітники заводу Гельферіх-Саде (тепер машинобудівний завод «Серп і молот») обирають його членом Харківської Ради.

У дні корніловського заколоту В. І. Межлаук призначається членом Військово-революційного комітету, організовує загони Червоної Гвардії на Харківщині та в Донбасі, бере активну участь у підготовці й проведенні Жовтневої революції. 10 листопада Валерій Іванович головує на засіданні Харківської Ради, на якому було проголошено Радянську владу в Харкові. У ці дні він разом з Ф. А. Артемом (Сергеевим), М. Л. Рухимовичем, С. Ф. Буздальним та іншими товаришами починає створення органів Радянської влади в навколишніх селах і веде боротьбу з бандитизмом.

У 1918 р. В. І. Межлаука призначено членом Донецького військового штабу і наркомом фінансів Донецько-Криворізької республіки. В період боротьби з німецькими окупантами він організував евакуацію (під час відступу червоноармійських частин) грошей та цінностей в Луганськ, а потім у Ростов і Москву. Своєрідно розцінила це білогвардійська преса. Так, «Киевская мысль» помістила в одному з травневих номерів таку замітку: «За вироком воєнно-польового суду страчений народний комісар фінансів Донецької республіки В. Межлаук. Йому інкримінувалося пограбування Харківського відділення Державного банку, звідки більшовики вивезли при евакуації величезні суми грошей».

Влітку 1918 р. ЦК партії посилає В. І. Межлаука на Східний фронт, який тоді був для Радянської республіки вирішальним. Валерій Іванович призначається членом Реввійськради 5-ої армії, бере участь у боях за Казань. 10 вересня від імені Реввійськради армії він надсилає В. І. Леніну телеграму, в якій пише: «Військово-революційна рада V армії вітає дорогого вождя, пораненого злочинною рукою найманки буржуазії, і вважає за щастя доповісти йому, що контрреволюція жорстко покарана за свої мерзнені заміри проти робітничо-селянської країни та її славних вождів. Чехословацькі і білогвардійські банди наголову розбиті під Казанню, і вона знову в руках Радянської влади».

Восени 1918 р. Валерій Іванович — член Реввійськради X-ї армії, бере участь в обороні обложеного Царицина. На початку 1919 р. він приїжджає на Україну для організації регулярної Червоної Армії та входить до Українського Радянського уряду як народний комісар у військових справах. На IV Всеукраїнському з'їзді Рад Валерій Іванович виступає з доповіддю про будівництво Червоної Армії на Україні. На цьому з'їзді його було обрано членом ВУЦВК. Після реорганізації республіканського військового наркомату В. І. Межлаука призначають заступником наркома у військових справах, відповідальним за військову роботу на Лівобережній Україні. Він — учасник придушення григор'євського заколоту. За вказівкою Володимира Ілліча Леніна він організовує загони донецьких робітників для захисту Донбасу. У травні 1919 р. йому Ілліч телеграфував: «Повідомляйте регулярно двічі на тиждень шифром про те, що робите для визволення Донбасу»¹. У кінці травня 1919 р. Валерія Івановича призначають членом Реввійськради XIV (колишньої 2-ої Української) армії. Він бере участь у боротьбі з Денікіним, Махно, в численних боях по асій території України. У вересні, коли Денікін рвався до Москви, ЦК РКП(б) призначає В. Межлаука членом Реввійськради Тульського укріпленого району. Під час громадянської війни Валерій Іванович був неодноразово поранений і контужений.

Після закінчення громадянської війни В. І. Межлаука направляють на роботу по відбудові транспорту, а згодом і промисловості. Валерій Іванович працює комісаром ряду залізниць, заступником Головного комісара Наркомату шляхів, помічником Ф. Е. Дзержинського у проведенні реформи транспорту, членом Колегії Наркомату шляхів у питанні промислової політики транспорту, бере участь у роботі комісії Політбюро ЦК РКП(б) по паливу, металу, розміщенню позики, є одним з засновників і згодом членом Ради Промислового банку. Після п'ятирічної роботи на транспорті В. І. Межлаука направляють в кінці 1924 р. на роботу у Вищу Раду народного господарства СРСР. До 1931 р. Валерій Іванович керує металопромисловістю (металургією і машинобудуванням) країни. Разом з Ф. Е. Дзержинським, заступником якого він був протягом ряду років і провів найскладнішу роботу по відбудові та розвитку металургійної промисловості, по створенню нових галузей радянської індустрії, таких, наприклад, як авіаційна промисловість, масове виробництво двигунів внутрішнього згоряння, по організації найбільших промислових підприємств. У липні 1926 р. під керівництвом В. І. Межлаука закладається перший в СРСР тракторний завод у країні.

У 1928 р. Валерія Івановича призначають заступником голови Вищої Ради народного господарства СРСР. Продовжуючи керувати металопромисловістю, він багато уваги приділяє технічній реконструкції промисловості, використанню зарубіжного технічного досвіду, розвитку сільського господарства. Разом з головою Вищої Ради народного господарства СРСР В. В. Куйбишевим, а потім Г. К. Орджонікідзе, який замінив його, В. І. Межлаук спрямовує зусилля Вищої Ради народного господарства на прискорення темпів будівництва промислових гігантів першої п'ятирічки.

¹ В. И. Ленин, Военная переписка (1917—1920), М., 1956, стор. 126.

З 1931 р. Валерій Іванович працює в Держплані СРСР першим заступником голови, а згодом головою Держплану, з 1933 р. він — член Ради Праці та Оборони а з 1934 р. — заступник Голови Ради Народних Комісарів СРСР і Ради Праці та Оборони. Усю діяльність Держплану В. І. Межлаук підпорядковує єдиній волі Комуністичної партії — добитися зміцнення і розвитку радянської економіки, економічної незалежності від капіталістичного світу, виконати поставлене В. І. Леніним завдання по створенню соціалістичного суспільства. Плани перших п'ятирічок розроблялися і здійснювалися при безпосередній участі В. І. Межлаука. Давня дружба зв'язувала В. І. Межлаука з українськими пролетарями. Його не раз обирали до складу партійних і радянських органів Донбасу, він був почесним членом Луганської Ради робітничих депутатів. Велику увагу приділяв Валерій Іванович розвитку промисловості Донбасу, будівництву Харківського тракторного заводу, брав участь у вирішенні питань будівництва в Києві.

Серйозне значення мала робота В. І. Межлаука по зміцненню дружніх зв'язків з країнами Заходу і особливо з США. Його енергійна діяльність, спрямована на розширення радянсько-американських економічних і культурних зв'язків, сприяла встановленню в 1933 р., після приходу до влади уряду Ф. Рузвельта, дипломатичних відносин між СРСР і США. Ще в 1929 р. В. І. Межлауку вдалося укласти договір з Фордом про допомогу у будівництві Горьковського автозаводу.

У 1936 р. за видатні заслуги в плануванні народного господарства країни В. І. Межлаука було нагороджено орденом Леніна. Валерій Іванович обирався на XIV, XV і XVI з'їздах ВКП(б) до складу ЦК і неодноразово — членом ВЦВК і ЦВК СРСР.

У лютому 1937 р., після смерті С. Орджонікідзе, В. І. Межлаук займає посаду керівника важкої промисловості країни. У кінці 1937 р. він знову повертається до роботи в Раднаркомі і Держплані СРСР.

Культ особи Сталіна призвів у ті роки до свавілля і беззаконня у ставленні до багатьох визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. В ніч з 1 на 2 грудня 1937 р. В. І. Межлаука за сфальсифікованим звинуваченням було заарештовано, а 29 липня 1938 р. — страчено. Так обірвалося життя одного з чудових борців за справу революції, вірного сина народу.

Ф. К. МЕЖЛАУК

ВІДДАНИЙ СИН КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ Й. Г. ПРАВДІН

Одним з активних діячів Комуністичної партії є Йосип Георгійович Правдін — професіональний революціонер, більшовик. Народився Йосип Георгійович 18 грудня (за ст. ст.) 1879 р. у сім'ї безземельного селянина-батрака с. Аненкова, Фатежського повіту, Курської губернії. Шістнадцятирічним юнаком він пішов на заробітки в м. Херсон і відтоді почалося його тяжке трудове життя. Пізніше приїхавши в Петербург, він поступає на роботу в Олександрівські вагони-ремонтні майстерні. Там же у 1899 р. Йосип Георгійович вступив до лав РСДРП і весь час брав активну участь у боротьбі проти царського режиму. Згодом разом з М. І. Калініним Йосип Георгійович Правдін увійшов до складу Петербурзького комітету РСДРП. У 1904 р. за революційну діяльність його було вислано в Олонецьку губернію.

У 1905 р. Йосип Георгійович Правдін нелегально переїхав до Одеси, де ввійшов до складу Одеського міського комітету РСДРП і керував більшовицькою організацією Пересипського району. Тоді ж він проводив велику роботу по організації загону дружинників-червоногвардійців з робітників заводів Пересипі. Цей загін брав активну участь у збройній сутичці з жандармами і солдатами в червні 1905 р. У 1906 р. більшовики Одеси обрали Й. Г. Правдіна делегатом IV Об'єднаного з'їзду РСДРП. У Стокгольмі, на з'їзді, він вперше зустрівся з В. І. Леніним, з яким потім постійно підтримував тісні зв'язки. У 1912—1914 рр. Йосип Георгійович Правдін працював в російському бюро ЦК РСДРП в Петербурзі. Разом з М. І. Калініним він керував практичною роботою думської фракції більшовиків, водночас був постійним кореспондентом газети «Правда», листувався з Володимиром Іллічем Леніним. На початку 1914 р. за доносом провокатора Малиновського його було заарештовано, але через кілька місяців звільнено за відсутністю у жандармського управління прямих доказів обвинувачення.

Щоб уникнути нового арешту (тоді в Петрограді лютував жорстокий терор), Йосип Георгійович за рішенням ЦК виїхав на Урал в Усть-Катав, де мав займатися пересилкою листів та літератури, допомагати втікачам з тюрми і заслання. Працюючи десятником на Усть-Катавському вагонно-будівному заводі, Правдін разом з іншими більшовиками проводив велику виховну й організаторську роботу на заводі. Його квартира в Усть-Катаві стала партійною явкою, де зустрічалися місцеві більшовики-підпільники і ті, які приїздили з центру з різними партійними дорученнями.

Коли дійшла звістка про Лютневу революцію в Петрограді, Йосип Георгійович разом з іншими усть-катавськими більшовиками розгорнув активну діяльність. Під його керівництвом була організована Червона гвардія. Усть-Катавська більшовицька організація, остаточно оформлена 5 квітня 1917 р. налічувала близько 500 робітників та службовців. Правдін тоді входив до партійного комітету. Усть-катавські більшовики обирають його делегатом на Уральську обласну більшовицьку конференцію (14—15 квітня 1917 р.) у Катеринобурзі і на VII (квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б) у Петрограді. 27—28 травня Й. Г. Правдін як делегат від Усть-Катавської Ради брав участь у роботі Уфімського губернського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів і там був обраний делегатом на I Всеросійський з'їзд Рад.

Боротьба проти контрреволюційної політики буржуазного Тимчасового уряду, викриття зрадницької позиції меншовиків і есерів, що засіли в переважній більшості Рад, дістали широку підтримку в робітників Усть-Катави. З ініціативи Ради робітничих депутатів 31 липня 1917 р. на заводі відбулися збори робітників і службовців. Виступаючи на зборах з доповіддю про поточний момент, Й. Г. Правдін зазначав, що буржуазія і поміщики оголосили відкриту війну революційним силам, що контрреволюція проводить шалене цькування керівних діячів більшовицької партії. За пропозицією Йосипа Георгійовича збори одностайно ухвалили розгорнути рішучу боротьбу проти вироку смертної кари, воєнної цензури, закриття робітничих газет, переслідування і арешту вождів робітничого класу і вимагали розгону Державної думи та Державної ради і передачі влади Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів. У серпні 1917 р. Й. Г. Правдін як член окружної більшовицької організації брав активну участь у засіданні Уфімського губернського бюро РСДРП(б) у м. Златоусті, де якраз були розглянуті важливі питання організаційно пропагандистської роботи в масах, їх згуртування на боротьбу за перехід усієї влади Радам, припинення братовбивчої війни.

У вересні 1917 р. у зв'язку з наближенням рішучої боротьби за владу Рад були скликані загальні збори Усть-Катавської організації РСДРП(б), на яких виступив Й. Г. Правдін з палкою промовою, переконливо доводячи можливість швидкої і безумовної перемоги над силами контрреволюції, закликаючи робітників-більшовиків до ще тіснішого згуртування своїх сил навколо ленінського ЦК, до піднесення революційної пильності і організаційної єдності своїх рядів. Він вніс пропозицію послати краєвих представників робітничого класу на нараду в Петроград, запропонував організувати матеріальну підтримку центрального органу партії «Робочий путь». У жовтні 1917 р. Й. Г. Правдін був затверджений Уфімською губернською конференцією РСДРП(б) кандидатом на Установчі збори.

Перемога соціалістичної революції в Петрограді викликала величезний ентузіазм і палку підтримку з боку трудящих мас усієї країни. До промислових центрів, де вся влада перейшла до Рад робітничих депутатів, а органи Тимчасового уряду були ліквідовані без особливих затруднень, належав і Усть-Катав. Й. Г. Правдін, як послідовний більшовик-ленінець, вів рішучу боротьбу з меншовицько-есерівськими угодовцями за зміцнення Радянської влади на Уралі, рішуче засудивши їх, зокрема, в промові на III губернському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів (8 листопада 1917 р. в м. Уфі).

На початку 1918 р. Йосип Георгійович Правдін був відкликаний В. І. Леніним у Петроград і призначений заступником Народного комісара внутрішніх справ. У роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни Й. Г. Правдін — надзвичайний уповноважений Раднаркомом по хлібозаготівлях, вів рішучу боротьбу з куркульством частиною сільської контрреволюції. У листі на ім'я Народного комісара продовольства О. Д. Цюрупи (5 серпня 1918 р.) Володимир Ілліч Ленін писав: «Пропоную зосередити сили на Єлецькому повіті, де, за рядом відзивів і за свідченням наркомів внутрішніх справ Правдіна, який ревізував цей повіт, стан справ щодо придушення куркулів і організації бідноти зразковий». У 1920 р. Й. Г. Правдін працював Комісаром Туркестанських залізниць, а в 1922 р. — заступником Народного комісара шляхів. З 1924 по 1930 рр. він був начальником Північних залізниць. У 1930 р. Й. Г. Правдін перебував у Персії (Іран) на посаді начальника Союзпертрансу. З 1933 по 1936 рр. — начальник автошляхового управління. У 1936 р. за станом здоров'я перейшов на пенсію. У грудні 1920 р. Йосипа Георгійовича було обрано кандидатом у члени ВЦВК VIII скликання, а з грудня 1921 по лютий 1931 р. — членом ВЦВК IX, X, XII, XIV скликання. З 30 травня 1922 до квітня 1927 р. він член ЦВК СРСР I, II та III скликання. У 1943 р. життя Й. Г. Правдіна обірвалося. В період культу особи Сталіна його ім'я неогрунтовано замовчувалося.

Життя і діяльність Йосипа Георгійовича Правдіна є взірцем вірного служіння Комуністичній партії, радянському народу.

О. Д. САВЧУК

А. Ф. РАДЧЕНКО — ВІДОМИЙ ПАРТІЙНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Минуло 75 років з дня народження чудового комуніста, полум'яного борця з щастя трудящих Андрія Федоровича Радченка. Це була проста, скромна і чесна людина, віддана Комуністичній партії і боротьбі за інтереси трудового народу, людина, яка пройшла велику й сувору школу революційного гарту.

Андрій Федорович Радченко — син українського батрака. Народився він 11 (за ст. ст.) жовтня 1887 р. в с. Парафіївці, Борзнянського повіту, на Чернігівщині. Дитинство Андрія пройшло в неймовірних злиднях і поневіряннях. З восьми років йому довелося піти підпаском у панську економію, а з одинадцяти років — працювати в майстерні Парафіївського цукрового заводу: спочатку учнем, а потім слюсарем. У 1902 р., після смерті батька, Андрій Радченко залишає Парафіївку і переїздить до Конотопа, де влаштовується на роботу в паровозному депо. Тут він вперше зустрічається з соціал-демократами, відвідує заняття в марксистських гуртках. У 1904 р. Андрій Радченко їде до Києва, де мав намір вступити до технічного училища. Та через відсутність у батьків коштів для оплати навчання його не приймають в училище. І тоді він влаштовується на роботу на Південно-Російському заводі (нині завод «Ленінська кузня»). Тут же на заводі він знову зустрівся з соціал-демократами, активно включився в підпільну роботу. Він усвідомлює, що краще життя, свободу трудовому народу можна здобути лише в рішучій боротьбі проти царизму, капіталістів та поміщиків.

Проте відсутність широких знань не дає йому можливості повністю зрозуміти всіх питань марксизму. Ось чому Андрій Радченко на початку своєї революційної діяльності — в 1904 р. — примикає до меншовиків і перебуває в їх рядах аж до 1912 р. За цей період йому довелося працювати на шахтах Донбасу, на заводах Катеринослава, Миколаєва, побувати не раз в Петербурзі і на Кавказі. Його не раз заарештовували царські власті, кидали у в'язниці, висилали на заслання. Довелося йому брати участь в революційних подіях 1905—1907 рр. За участь у робітничому русі в Гришино та Дружківці в середині 1906 р. жандарми і поліція заарештовують Андрія Федоровича і кидають у тюрму. Під час етапу в Сибір він тікає і довгий час переховується на Кавказі та в Донбасі.

В період розгулу реакції та революційного піднесення Андрій Радченко побачив безплідність зусиль меншовиків, розвал їх організацій, переконався, що лише більшовики є єдиною організованою революційною силою в країні. На власні очі він бачив, що, незважаючи на поліцейські переслідування, більшовики не припиняли роботи по вихованню мас, мобілізації і згуртуванню робітників, роз'яснювали селянам, що нема іншого виходу з злиднів, крім боротьби разом з робітничим класом і під його керівництвом за повалення царизму, за встановлення диктатури пролетаріату. Все це й дало йому підставу у 1912 р., після Празької конференції, остаточно і безповоротно порвати з меншовиками і стати більшовиком.

З 1912 по лютий 1917 р. Андрій Федорович Радченко перебуває на півлегальному становищі, бере активну участь в діяльності більшовицьких організацій Маріуполя, Дружківки. Часто за завданням організації він виїжджав до Катеринослава, Миколаєва та інших міст. За завданням Миколаївського та Катеринославського комітетів РСДРП він займався розповсюдженням і транспортуванням марксистської літератури. Пізніше Андрій Федорович писав, що період з 1912 по лютий 1917 р. для нього «був періодом енергійної підпільної роботи», що досі «були роки сліпого блукання і шукань»¹.

Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. застає полум'яного більшовика Андрія Радченка в Донбасі, в Дружківці. З новою силою і енергією поринає він в революційну роботу. А. Ф. Радченка робітники обирають головою Дружківської повітової Ради робітничих і солдатських депутатів. У 1918 р. більшовицька партія направила Андрія Радченка на політичну роботу в Червоної Армії, і він виїжджає в одну з військових частин у Поволжя, де бере активну участь в придушенні контрреволюційного виступу чехословацького корпусу та антирадянських куркульських повстань. Згодом його перекидають під Царицин, де влітку бере активну участь у розгромі армій отамана Краснова. Пізніше, в період денікінщини, Андрій Радченко перебуває на Південно-Східному і Західному фронтах, мужньо бореться проти білогвардійщини та контрреволюційних сил.

У кінці 1919 р., після визволення Донбасу від банд генерала Денікіна, Андрій Радченко демобілізується з Червоної Армії і за завданням більшовицької партії повертається в Бахмут, де працює на відповідальній роботі в Донецькому губкомі КП(б)У. У квітні 1922 р. Комуністична партія направляє Андрія Федоровича на профспілкову роботу. Його обирають головою Донецької губернської ради профспілок, де він працює до листопада 1925 р. (з переривом на навчання на вищих пар-

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 678, арк. 156.

тійних курсах з січня до червня 1923 р.). У листопаді 1925 р. Андрія Радченка обирають головою Всеукраїнської ради профспілок (ВУРПС), де він працює до березня 1928 р. А. Ф. Радченко уміло поєднував державне піклування про індустріалізацію і колективізацію сільського господарства з турботами про поліпшення побуту трудящих. Його часто можна було бачити не тільки на заводах, у цехах, а й у гуртожитках, на квартирах робітників. Люди часто бачили на вулицях, часом в найвіддаленіших закутках міста Харкова його невисоку худорляву постать, незмінно зимою — в робочій шкірянці, влітку — в легенькому піджачку або косоворотці. Девізом цього відомого громадського і партійного діяча було — знати все самому, а не з інших рук, бути постійно в гущі робітників, відчувати їх інтереси, потреби і прагнення. Виховання нової людини, пропаганду марксизму-ленінізму А. Ф. Радченко вважав одним з найважливіших своїх завдань і весь віддавався цій справі, був полум'яним пропагандистом і агітатором, часто виступав у пресі, багато зробив для розвитку професійного руху на Україні. Його перу належить багато статей і ряд брошур, присвячених розвитку робітничого і професійного руху на Україні. У 1929 р. до 10-річчя з дня скликання I з'їзду профспілок України у видавництві ВУРПС «Український робітник» виходить його брошура «Десять лет профдвижения Украины», в якій він дає глибокий аналіз розвитку робітничих організацій на Україні, показує боротьбу Комуністичної партії за чистоту профспілкових організацій, підвищення їх ролі в державному, господарському і культурному будівництві.

У 1929 р. Комуністична партія направила Андрія Радченка на радянську і господарську роботу у Владимир та Іваново-Вознесенськ. Пізніше його призначають заступником голови Центроспілки. Андрій Федорович Радченко обирає делегатом XI і XII з'їздів РКП(б), IV, V, VI, VII, VIII конференцій та IX, X з'їздів КП(б)У. На VII, VIII конференціях і IX та X з'їздах КП(б)У його обрали членом ЦК, з грудня 1925 по 16 березня 1928 р. він був членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Життя Андрія Федоровича Радченка обірвалось у 1939 р., в умовах необґрунтованих репресій періоду культу особи Сталіна, і тривалий період ім'я його було несправедливо забуте. Тепер воно повернуто народу і житиме в його благородній пам'яті.

М. І. ГОРЛАЧ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

(ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЮЛІУСА ФУЧІКА)

Автор багатьох книг, сотень статей про робітничий рух, про мистецтво і літературу, видатний критик і історик літератури національний герой Чехословаччини Юліус Фучік народився 23 лютого 1903 р. Все своє життя він присвятив Комуністичній партії, її світлим ідеалам, за них ішов на бій з усіма чорними силами капіталістичного світу. Уродженець робітничого передмістя Праги—Сміхова, він ще у дитячі і юнацькі роки перебував під впливом боротьби чеського пролетаріату. Сімнадцятирічним юнаком брав участь у роботі марксистської лівіці пльзенської соціал-демократичної організації і став членом її видавничого товариства «Правда». У 1921 р. Юліус Фучік вступає до лав Комуністичної партії.

З самого початку своєї трудової діяльності він займає місце в рядах бійців революційного напрямку чеської літератури. Вже першими своїми творами Юліус Фучік стверджував «безпосередній зв'язок соціалістичної літератури з революційним світоглядом робітничого класу та його соціальною боротьбою»¹. З 1925 р. Юліус Фучік співробітничав у центральному органі Комуністичної партії Чехословаччини «Руде право», а з 1926 р.— у «Творбі». З 1928 р. він редагує «Творбу», яка під його керівництвом перетворилася з звичайного літературного тижневика в бойовий орган Комуністичної партії Чехословаччини.

У 1929 р. в творчій біографії Фучіка починається період активної партійної публіцистичної діяльності. Його твори 30-х років — це літопис боротьби робітничого класу Чехословаччини за зміцнення Народного фронту, проти війни і фашизму. Цей літопис написаний не тільки спостерігачем, а й активним учасником подій. Таким Фучік залишається все життя, до останнього подиху. Бореться за створення і згуртування єдиного антифашистського фронту, він викривав капітулянтство лідерів правої соціал-демократії, які твердили про безперспективність боротьби проти фашизму. Розвінчуючи зрадницькі теорії Бауера, Фучік боровся за зміцнення сил соціалізму в усьому світі, бо твердо вірив у неминучість їх перемоги над фашизмом і реакцією.

¹ Т. Вановская. Юліус Фучік. Очерк жизни и творчества, Л., 1960, стор. 30.

Комуністична партія Чехословаччини велику увагу приділяла революційній солідарності робітників і селян усіх національностей країни. Одним з факторів братерської підтримки чеським пролетаріатом боротьби закарпатських трудящих за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною була діяльність комуністичної преси Чехословаччини, яка несла в маси світлу правду про Радянську країну, де йшло успішне будівництво нового, соціалістичного суспільства спільними зусиллями багатонаціональної сім'ї радянських народів. На сторінках комуністичних газет і журналів читачі знаходили правду про жахливі наслідки колонізаторської політики чеської буржуазії на Закарпатті. Як журналіст і діяч КПЧ, Юліус Фучік не раз бував на Закарпатті, зокрема восени 1931 р.¹ і літом 1936 р.² Перу Фучіка належить розповідь про зuboжіння закарпатських верхівців (1931 р.), від якої цензура залишила тільки два-три абзаци. Редагуючи «Творбу», Фучік приділяє велику увагу справі пролетарської солідарності з трудящими Закарпаття, організації дійової підтримки їх боротьби з боку демократичної громадськості всієї країни. На її сторінках систематично друкувалися матеріали про становище закарпатських трудящих, їх боротьбу проти колоніального режиму, проти соціального і національного гноблення.

Матеріали різні: повідомлення про страйкову боротьбу в Хусті у 1931 р.³, демонстрації 1932 р. у Сваляві, Мукачеві, Берегові, Ужгороді⁴, виступ 22 січня у парламенті депутата від КПЧ Штетки про колоніальний режим на Закарпатті⁵. Навіть у періоди найжорстокіших переслідувань комуністичної преси, коли в 1933 р. буржуазний уряд заборонив вихід газети «Руде право» і журналу «Творба», чеські комуністи знаходили шляхи підтримати трудящих Закарпаття. Фучік високо оцінював широко відому книгу видатного пролетарського письменника Івана Ольбрахта про закарпатського народного месника Миколу Шугая, проти якої буржуазна пропаганда відкрила кампанію наклепів, намагаючись спотворити образ славного борця проти соціального і національного гніту. В газеті «Ало-новини» Фучік виступив з двома статтями на захист видатного твору революційного письменника і його легендарного героя⁶.

У травні 1930 р. Фучік вперше приїхав до Радянського Союзу на чолі чеської робітничої делегації. Велике враження справила на нього Радянська країна в роки першої п'ятирічки, праця робітників і селян, що будували соціалістичне суспільство. За чотири місяці делегація побувала у Москві, Ленінграді, Харкові, Поволжі, Середній Азії, Донбасі.

Перебуваючи в липні 1930 р. у Харкові, чеські друзі цікавилися життям міста. Вони побували на електромеханічному заводі, у робітничій поліклініці, редакції газети «Пролетар» та ін. Схвильований запис залишили вони у книзі відзвітів Комуни ім. Дзержинського, де побачили, як раніш безпритульні діти ростуть активними членами нового суспільства. В інтерв'ю Юліуса Фучіка харківській газеті «Пролетар» підкреслювалось: «Скрізь, де ми були, нас вражав той величезний розмах соціалістичного будівництва, той завзятий ентузіазм, з яким радянські робітники і селяни будують свою пролетарську країну»⁷. Результатом цієї поїздки була книга нарисів під красномовною назвою «В країні, де наше завтра вже стало вчорашнім днем».

Після повернення до Праги, активна пропагандистська робота, живе і друковане слово правди про Радянський Союз стають головним у діяльності Фучіка. Ні ув'язнення, ні заборона поліціею мітингів і зборів, присвячених розповідям про країну Рад, ні конфіскації його статей не могли спинити Фучіка. Він невтомно боровся за поширення правди про Радянський Союз і перемагав. Кілька сотень доповідей, лекцій про життя радянських людей, статті і нариси збуджували революційну енергію чеських трудящих, запалювали їх на боротьбу за світле майбутнє. Юліус Фучік ще раз був у Радянському Союзі в 1934-1936 рр. як кореспондент газети «Руде право» в Москві. Нариси цих років склали книжку «В країні любій». Після повернення з СРСР Юліус Фучік займається переважно літературною діяльністю.

З 1941 р. Фучік став членом другого складу підпільного ЦК Комуністичної

¹ М. Григар. Життя для радості. Очерк життя Юліуса Фучіка, М., 1962, стор. 121.

² І. Гранчак. Олекса Барканюк — полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття, К., 1956, стор. 64.

³ Журн. «Творба», 8 жовтня 1931 р., стор. 627, 30 липня 1931 р., стор. 466.

⁴ Журн. «Творба», 25 лютого 1932 р. (Весь номер присвячений подіям у Закарпатті).

⁵ Журн. «Творба», 28 січня 1932 р., стор. 50.

⁶ Газ. «Нало-новіни», 23, 29 листопада 1933 р.

⁷ А. Каштаньєр. Юліус Фучік в Харкові. Газ. «Красное знамя». 30 серпня 1962 р.

партії Чехословаччини і керував газетами «Руде право», «Табор», «Ческе новини», «Ческа жена», сатиричним листком «Трнавечек».

24 квітня 1942 р. гестапівці заарештували Юліуса Фучіка. Почалися нелюдські катування, але вони не зломали героя — у фашистській катівні він залишався бійцем, людиною. Впевненість у перемозі Радянської Армії над фашизмом, віра в переможне завершення війни ніколи не залишали його. В квітні 1943 р. він писав з тюрми своїй дружині, вірному другу Густі Фучиковій, що Радянська Армія переможе жене нацистські війська, що близький кінець війни¹. 8 вересня 1943 р. він був страчений. У своєму останньому слові Юліус Фучік сказав фашистським катам: «Зараз ви оголосите вирок. Я знаю, що в ньому написано: смерть людині! Мій вирок над вами оголошено вже давно. В ньому кров'ю чесних людей всього світу написано: «Смерть фашизму! Смерть капіталістичному рабству! Життя людині! Майбутнє комунізму!»².

Весь світ обійшла книга мужнього бійця-комуніста «Репортаж з петлею на шні», яка витримала 195 видань 80 мовами, в тому числі 36 мовами радянських народів³. Безсмертна правда про героя нашого часу, про історичну велич комуністичної ідеології дуже дорога кожній чесній людині на землі, кожному бійцю великої армії комуністів.

М. Д. СЕМЕНЧУК

ДО ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Кам'янець-Подільський — одне з найдавніших міст нашої країни з багатими революційними та історичними традиціями. Безперечно, як і щодо більшості древньоруських міст, що виникли багато століть тому, дата заснування Кам'янця-Подільського може бути встановлена лише приблизно. Про те, що місто має давню історію і відіграло велику роль у розвитку слов'янської культури, свідчать дані археологічних розкопок, проведених експедицією Академії наук під керівництвом проф. Тиханової. Розкопки показали, що ще на початку нашої ери в районі міста існували слов'янські поселення. Під час археологічних розкопок, проведених безпосередньо в районі міста в 50-х роках XIX ст., було знайдено фундамент церкви, характерний для церковного будівництва XI ст. За даними Академії наук Вірменської РСР, встановленими при вивченні питання переселення вірмен у Київську Русь, Кам'янець-Подільський як місто вже існував у 1062 р., а як торгово-промисловий центр ще значно раніше, ніж це визнається офіційно. У XII—XIV ст. Кам'янець-Подільський входив до складу Галицько-Волинського князівства, що виникло внаслідок розпаду Київської Русі, і був значним торговим центром Поннізів'я.

На місто неодноразово нападали татари. На їх вимогу у 1225 р. Кам'янець-Подільський, як укріплений пункт, було знищено. Після столітнього татарського іго містом оволоділи литовці, які нечувано переслідували слов'янську культуру. Та населення давало загарбникам нещадну відсіч. Народ, як вказується у літописах, зберіг свою культуру і «управлявся за російським звичаєм». У 1393 р. на Поділлі спалахнуло велике антифеодальне повстання, в якому активну участь брали і горожани Кам'янця-Подільського.

В 1430 р. на зміну литовським феодалам на Поділлі прийшли польські магнати. Під ігом польської шляхти слов'янське населення міста тяжко страждало і не раз, особливо в 1648—1654 рр., повстало проти поневолювачів. У 1672 р. місто захопили турецькі яничари Магомета IV, і тільки після їх розгрому російськими військами на Чорноморському побережжі і рішення Карловицького конгресу турки були змушені залишити місто. Ним знову оволоділи поляки. Понад 350 років стогнали кам'ячани під польським і турецьким ігом, але в умовах нечуваного гноблення зберегли свою культуру, національні звичаї, вірність рідній сім'ї слов'янських народів. У 1793 р. після славних перемог російських військ над турками і розпаду Польщі Кам'янець-Подільський знову повернувся в лоно слов'янських народів, увійшовши до складу Російської держави. Місто стало центром Подільського намісництва, а з 1796 р. — Подільської губернії.

Кам'янець-Подільський — один з найцінніших архітектурних пам'яток минулого. Широко відомі його Стара кріпость часів XIV ст., старинні башні і укріплення та ряд інших древніх споруд. У період Вітчизняної війни 1812 р. місто подало велику допомогу російським арміям у боротьбі проти військ Наполеона. Тоді в Кам'янці-Подільському було створено народне ополчення. В історії боротьби селянства Поділля

¹ Див. Gusta Fučíková, Vzpomínky na Julia Fučíka (Okupace). Praha, 1961, стор. 383.

² М. Григар. Назв. праця, стор. 237.

³ П. Калениченко. Густа Фучікова розповідає. Журн. «Зміна», 1962, № 1, стор. 12.

проти кріпосників-поміщиків у період 1812—1835 рр. усі найважливіші події були зв'язані з ім'ям відомого селянського вожака Устима Кармалюка. Видатний російський художник І. Тропінін у 1822 р., коли Кармалюк перебував в ув'язненні, змалював чудовий портрет селянського революціонера. У Кам'янці-Подільському почав свою діяльність В. Ф. Раєвський — друг Пестеля, Орлова і Пушкіна, непримиренний борець проти самодержавства і кріпосництва. Під керівництвом В. Ф. Раєвського в Кам'янці-Подільському в 1816 р. був організований один з перших таємних гуртків, що проводив політичну і освітню роботу серед солдатів. Наприкінці XIX ст. в гарнізоні на військовій службі перебував талановитий російський поет Батюшков. У місті жили й працювали відомі діячі культури і науки: автор «Толкового словаря» П. Даль, український поет С. Руданський, письменник В. Свидницький, композитор М. Леонтович, визначний радянський письменник І. Сергєєв-Ценський, академік Д. Заболотний та багато інших.

Почесне місце займає Кам'янець-Подільський і в історії революційного руху. Близьке розташування міста до кордону з Австро-Угорщиною давало можливість переправляти революційну літературу, зокрема ленінську газету «Искра» та ленінські праці, на початку 900-х років. Безперечний інтерес становить той факт, що організатором транспортування революційної літератури через Кам'янець-Подільський, переправкою революціонерів за кордон і в Росію була уродженка міста член РСДРП з 1901 р. Дора Двоїрес-Зільберман. У своїй біографії вона пише: «В 1901 р., переїхавши знову до Києва, я почала працювати в РСДРП спільно з тт. Айзенберг, Землячкою, Рабінович та ін. Тоді ж тт. Гальперін, Басовський і Крохмаль, як центристи, і т. Гершуні (с. р.) звернулись до мене з пропозицією організувати в м. Кам'янці-Подільському (на моїй батьківщині) кордон для транспорту літератури і перевідки товаришів, що я й виконала успішно... Залишившись після розколу на боці більшовиків, я виїхала в Женеву до тт. В. І. Леніна і Н. К. Крупської, за дорученням яких я організувала в Кам'янці-Подільському самостійний кордон». Отже, організація транспортування революційної літератури через Кам'янець-Подільський і переправлення революціонерів за кордон і з-за кордону в Росію з 1901 р. була здійснена за завданням РСДРП, а з 1903 р. за прямою вказівкою В. І. Леніна. Цей факт досі в пресі не висвітлювався. Транспортуванням революційної літератури і зберіганням її на різних конспіративних квартирах видав більшовик М. Г. Козицький, згодом голова Подільського губвиконкому, який у жовтні 1920 р. загинув у боях з петлюрівцями.

Про значення Кам'янця-Подільського, як важливого переправного пункту революційної літератури, в тому числі більшовицьких видань, свідчить перелік міст-адресатів: Москва, Одеса, Баку, Орел, Харків, Київ, Курськ, Тамбов, Катеринодар, Нижній Новгород, Смоленськ, Саратов.

У період Лютневої і Великої Жовтневої соціалістичної революції Кам'янець-Подільський був одним з основних опорних пунктів більшовиків на Поділлі. В той бурхливий час у місті проводили велику революційну роботу більшовики Н. Крапив'янський, Ф. Попов, Голованівський-Барський, Кушельов та ін.

Стійко зустріло і переборолو чимало страждань та руйнувань місто під час окупації України військами кайзерівської Німеччини, влади Центральної ради, розгулу петлюрівських банд, у роки громадянської війни. Із закінченням збройної класової боротьби, в умовах жорстокого опору рештків повалених класів, більшовики Кам'янця-Подільського керували соціалістичною перебудовою села і водночас докладали багатьох зусиль до зміцнення міста як одного з форпостів оборони країни.

1941 р. Над Поділлями і Кам'янцем-Подільським спустилася чорна ніч фашистської окупації, яка тривала майже три роки. За ці роки було розстріляно і закатовано гітлерівцями в місті, навколишніх селах і таборах військовополонених близько 85 тис. чоловік; вигнано з Кам'янця-Подільської області на каторжну працю в Німеччину 177 тис. чоловік; зруйновано в місті повністю або частково 561 будинок; завдано матеріальної шкоди на суму 151 525 838 крб. Фашистські варвари майже повністю зруйнували Старе місто з його будинками, які мають велику історичну і культурну цінність. Проте трудящі Поділля не схилили голову перед ворогом. Як і в інших областях республіки, там під керівництвом ЦК КПРС, підпільного обкому КП України, підпільних партійних і комсомольських організацій зростає і міцніє партизанський рух, рух палких патріотів Батьківщини — народних месників. Загальна чисельність партизанів на Поділлі дорівнювала 12 500 чоловік. Незважаючи на фашистський терор, на тимчасово окупованій території Поділля день у день зростає народний опір ворогу, знищувалися його жива сила і бойова техніка. Тільки в Кам'янець-Подільській області народні месники завдали загарбникам величезних втрат: було убито більш як 39 800 і поранено майже 14 800 солдатів і офіцерів; пущено під укіс 631 ешелон; пошкоджено і знищено 685 паровозів, 6 207 вагонів; знищено багато бойової техніки. Після визволення (березень 1944 р.) Кам'янця-Подільського військами Уральського добровільного танкового корпусу від німецько-фашистської окупації. трудящі доклали величезних зусиль для відбудови зруйнованого міста.

Минули роки. Рани війни заліковані. Як і всі міста нашої країни, Кам'янець-Подільський вкрився рішучими новобудов. Виросли нові, устатковані за остан-

нім словом техніки промислові підприємства, споруджені жилі будинки, дитячі ясла і сади, школи, лікарні, учбові заклади, кінотеатри, будинки відпочинку та ін.

Сучасний Кам'янець-Подільський — це значний промисловий центр, місто багатотисячної молоді, що навчається, місто садів і парків. Його громадяни віддають усі свої сили і здібності справі побудови світового майбутнього всього людства — комуністичного суспільства.

*
*
*

20 жовтня в Кам'янець-Подільському педінституті відбулась наукова сесія присвячена 900-річчю міста. З доповіддю про виникнення цього древньоруського міста виступив академік Н. М. Тихоміров. Представники обласного архіву, краєзнавчого музею та викладачі інституту виступили з доповідями і повідомленнями про різні сторони минулого і сучасного соціалістичного Кам'янця.

Л. К. ПОПОВ, Г. Т. ХОТЮН

ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

(СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ 1943 р.)

Після розгрому німецько-фашистських угруповань у районі Середнього Дону і Когельниково війська Південного, Південно-Західного, Воронежського і Брянського фронтів розгорнули широкі наступальні дії на ростовському, луганському, харківському і курському напрямках. Ставка Верховного Головнокомандування перед військами перших трьох фронтів поставила завдання почати визволення Радянської України.

Шлях до її північно-східних областей і, зокрема, харківського промислового району відкрили війська Воронежського і лівого крила Брянського фронтів. За три тижні наступальних боїв, починаючи з 12 січня, вони одну за одною здійснили дві блискучі операції — Острозько-Росошанську і Воронежсько-Касторненську, під час яких було розгромлено основні сили ворожого угруповання армій «Б» у районі Верхнього Дону. В результаті першої операції було знищено більшу частину 2-ої угорської армії, яка втратила 1150 тис. солдатів і офіцерів, усю артилерію і бойову техніку. Повного розгрому зазнали також італійський альпійський корпус і 24-ий німецький танковий корпус. У боях з 13 по 27 січня війська Воронежського фронту повністю знищили 15 ворожих дивізій і 6 дивізіям завдали тяжких втрат. Було взято в полон 86 тис. солдатів і офіцерів противника¹. Прорвавши сильно укріплену оборону противника на 350-кілометровому фронті, війська Воронежського фронту просунулись на захід на 140 км і визволили від окупантів близько 3 тис. населених пунктів.

Розгромивши фашистські армії на Верхньому Дону, війська Воронежського фронту 2 лютого розгорнули дальший наступ у двох напрямках: на Харків і Курськ.

Завдання визволення Харкова командування Воронежського фронту поклало на три ударні групи в складі 40-ої армії (командуючий генерал-лейтенант К. С. Москаленко), 69-ої армії (командуючий генерал-лейтенант М. І. Казаков) і 3-ї танкової армії (командуючий генерал-лейтенант П. С. Рибалко). Цим арміям протистояли, прикриваючи безпосередньо харківський напрямок, ворожі війська, зведені в оперативну групу «Ланц». Фашистське командування наказало оперативній групі «Ланц» за всяку ціну тримати харківський промисловий район. Війська центру і лівого крила Воронежського фронту, виконуючи поставлене завдання, почали успішний наступ з рубежа р. Оскол — Валуйки. 3-я танкова армія вже на кінець 5 лютого просунулась на 70 км, вийшла на Північний Донець у районі Чугуєва і Печенігів і з ходу намагалась форсувати ріку. Та цього не вдалось зробити, бо ворог спромігся перекнути сюди танкові дивізії «Адольф Гітлер» і «Райх» корпусу СС і створити міцний рубіж оборони на правому крутому березі Північного Дінця.

Успішно розвивався наступ військ 69-ої армії. Ліквідувавши сильний опорний пункт противника у Велико-Михайлівці, війська армії просунулись на вочванському напрямку на 50 км. Велике значення для дальшого розвитку наступальних операцій цих армій мали успішні дії 40-ої армії. Незважаючи на те, що ця армія почала наступ на добу пізніше і не повними силами (частина з'єднань разом з 38-ою армією продовжувала бої за знищення оточених ворожих військ в районі Старий Оскол і Горшечне), все ж вона за три дні боїв просунулась на білгородсько-харківському напрямку на 40—45 км. 7 лютого з'єднання 40-ої армії визволили місто Корочу, а 9 лютого навалним штурмом очистили від фашистських військ Білгород. 10 лютого головні сили 40-ої армії вийшли на правий берег Північного Дінця і підійшли до північної околиці Харкова, що мало велике значення для дальших бойових дій.

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. III, стор. 105.

Німецько-фашистське командування, відчуваючи небезпеку оточення угруповання своїх військ у районі Харкова (в цей час 4-й гвардійський кавалерійський корпус і танкової частини 3-ї танкової армії, прорвавшись через Андріївку на Мерефу і Нову Водолагу, обходили Харків з півдня), змушене було почати відведення своїх військ з рубсжа на Північному Дінцю до Харкова. Використовуючи цю обстановку, війська 69-ї і 3-ї танкової армії послалили натиск з сходу і північного сходу. Тоді ж було вивільнено Печеніги, Чугуїв, Зміїв, Балаклію, Барвенково та інші районні центри Харківської області. Війська лівого крила Воронежського фронту на кінець 13 лютого щільно підійшли до внутрішнього обводу харківських укріплень ворога, а 40-а армія наблизилась до Гайворона, Богодухова, оволоділа Золочевим, Ольшанами і рядом населених пунктів західніше Харкова. В той час німецько-фашистські війська мали єдиний вільний вихід з Харкова на південний захід через Мерефу і Нову Водолагу.

Оборону Харкова противник здійснював силами двох корпусів — танкового корпусу СС і армійського корпусу «Раус», а також рештками 320-ої і 298-ої піхотних дивізій, які прорвались до Харкова з смуги наступу військ Південно-Західного фронту. Протягом 13—14 лютого війська 40-ої, 69-ої і 3-ої танкової армії вели запеклі бої на внутрішньому обводі ворожої оборони. Особливо важкі оборонні бої проти контрударів танкової дивізії «Адольф Гітлер» змушені були вести з'єднання 6-го гвардійського кавкорпусу. Ворог за всяку ціну намагався не допустити прориву радянських кавалеристів і танкістів на лінію Мерефа — Нова Водолага. На кінець 14 лютого війська лівого крила Воронежського фронту зламали оборону противника на внутрішньому обводі Харкова і вийшли на його околиці.

З ранку 15 лютого почався штурм Харкова, а в середині 16 лютого місто було повністю очищено від ворожих військ. У ході харківських операцій війська фронту визволили від німецько-фашистських загарбників територію понад 25 тис. кв. км з великою кількістю населених пунктів. Після цього війська фронту продовжували наступальні дії на суському і полтавському напрямках.

Визволення Донбасу почалось ще в грудні 1942 р., коли частини і з'єднання 6-ої і 1-ої Гвардійської армії Південно-Західного фронту вступили в східні райони Луганської області. Але даліше просування радянських військ у Донбасі в першій половині січня 1943 р. трохи затрималось, оскільки радянське командування змушене було змінити напрямок головного удару військ Південно-Західного фронту в зв'язку з контрударом угруповання німецько-фашистських військ з району Котельниково і Тормосіна. Після ліквідації цієї загрози війська фронту продовжували наступальні дії в Донбасі. З 20 по 25 січня частини і з'єднання 1-ої Гвардійської армії визволили районні центри Луганської області — Білокуракіно, Біловодськ, Ново-Псков, Станційно-Луганське, Ново-Андор, Євсуг, Лозно — Олександрівку, ст. Кондрашівську.

Особливо запеклі бої розгорнулись за визволення м. Старобільська. 5-тисячний ворожий гарнізон військ СС і офіцерів-штрафників захищав його до останньої можливості. Але ніщо не могло зупинити бойового запалу воїнів 195-ої стрілецької дивізії і 183-ої окремої танкової бригади. Червоноармієць Касимов, навіть тоді, коли ворожий танк нахав на нього і роздав обидві ноги, знайшов у собі мужність, щоб підвестися і кинути гранату в танк. Невмирущою славою вкрили ім'я 195-ої дивізії в бою за Старобільськ артилеристи Чабанець, Заліков, Халімов, Садиков, танкіст Становий, політрук Сошкін, батальйонний комісар Якушенко і багато інших. 24 січня м. Старобільськ було повністю очищено від ворожих військ¹.

В районі західніше Старобільська в кінці січня 6-а і 1-а Гвардійська армії розгорнули наступ у напрямку на Балаклію і Червоний Лиман. Одночасно з району на північ від Краснодону перейшли в наступ в напрямку на Луганськ і Дебальцево війська 3-ої Гвардійської армії (командуючий генерал-лейтенант В. І. Кузнецов). Успішний наступ цих армій уже в перший день дав можливість ввести в дію ударну групу генерал-лейтенанта М. М. Попова в складі 3-го і 4-го гвардійських, 10-го і 18-го танкових корпусів і двох піхотних дивізій. Правда, ці корпуси мали загалом лише 137 танків. Перед групою М. М. Попова командування фронту поставило завдання навальним ударом через Червоноармійське і Волноваху вийти в район Маріуполя і перерізати німецько-фашистським військам відхід з Донбасу. Одночасно війська Південного фронту (командуючий генерал-полковник Р. Я. Малиновський) мали оволодіти Ростовом і далі наступати на захід, вздовж берега Азовського моря назустріч рухомим з'єднанням Південно-Західного фронту. 6-а і 1-а Гвардійська армії повинні були вийти в районі Запоріжжя і Дніпропетровська, захопити переправи на Дніпрі і остаточно замкнути донбаське угруповання ворога. Цей задум радянського командування, якби було забезпечене його здійснення, загрожував катастрофою для всього німецького Східного фронту.

Спочатку наступ правобічних армій Південно-Західного фронту розвивався швидко. Вже 6 лютого війська генерала Ф. М. Харитонова оволоділи містами Балак-

¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 292, оп. 51349 сс, спр. 28, арк. 135—137.

лія та Ізюм, а через два дні перерізали залізницю Харків — Лозова. Не зустрічаючи серйозного опору з боку противника, 6-а армія швидко просувалась на Красноград і Ново-Московське. Війська 1-ої Гвардійської армії, обійшовши правофланговими з'єднаннями сильно укріплений ворогом рубіж у Слов'янську, 11 лютого визволили Лозову, а на лівому фланзі разом з рухомими з'єднаннями генерала М. М. Попова зав'язали запеклі бої за Слов'янськ і Червоноармійське. Тоді ж частини і з'єднання 3-ої Гвардійської армії вели наступальні бої на підступах до Луганська, навколо якого гітлерівці збудували три сильні оборонні рубежі. Третій рубіж проходив по околицях міста і спирався на цілу систему дотів і дзотів, яких налічувалося близько 3 тис.¹ Густа сітка вогневих точок доповнювалась протитанковими і протипіхотними перелонами.

Уже на підступах до Луганська бої набули запеклого характеру. Командування 3-ої Гвардійської армії, вивши в бій 279-у (командир полковник Мухін) і 243-ю (командир полковник Куценко) стрілецькі дивізії, які недавно прибули на поповнення армії, а також танкові і механізовані з'єднання, розгорнуло наступальні дії на луганському напрямку. Війська армії подолали рубіж р. Північний Донець і оволоділи рядом населених пунктів на підступах до Луганська. Першим українським селом, в яке вступили війська 3-ої Гвардійської армії, було Давидо-Микольське. Головне завдання по визволенню Луганська покладалось на 59-у гвардійську, на 279-у і 243-ю стрілецькі дивізії, які були зведені у 18-ий стрілецький корпус під командуванням генерал-майора Запорожченка. Прорвавши ворожу оборону нічною атакою, вони протягом 5—7 лютого вели запеклі бої, наближаючись поступово до околиць міста з сходу і з півдня. Щоб зупинити просування військ 3-ої Гвардійської армії, німецьке командування організувало контрудари танків і піхоти з району Семейкіно і Краснодона. Шалений опір ворог чинив у районі с. Біло-Скелюватого, де наступав зведений загін під командуванням капітана Абраменка. В бою, що тривав дві доби, відзначився молодший лейтенант Кіяшко, який знищив гранатами дві ворожі вогневі точки. Протягом доби гітлерівці при підтримці 10—15 танків сім разів контратакували бойові порядки загону. Але гвардійці стійко тримались і нарешті захопили село.² 7 лютого 279-а дивізія підступила до південних околиць Луганська і двома полками зайняла аеродром, кілька будинків у районі м'ясокомбінату і залізничної платформи. В той час ворог кинув роту і кілька танків на тилу 279-ї дивізії. 1003-ій стрілецький полк цієї дивізії було відрізано від тилкових частин. Зайнявши кругову оборону, радянські воїни протягом доби відбивали шалені контратаки фашистів. Боєприпасами полку допомагало населення. Так, один колгоспник доставив дев'ять тисяч патронів.³ Швидко організувало допомогу оточеним частинам 279-ої дивізії командування армією. В ніч на 9 лютого до них пробився в супроводі танків загін автомашин з боєприпасами. Один полк 243-ої дивізії за завданням командування розгорнув удар у напрямку с. Павлівки, остаточно прорвавши кільце оточення 1003-го полку. 10 лютого, коли підійшли інші частини 243-ої дивізії, наступ на місто посилювався. 912-ий стрілецький полк захопив цегельний завод. Щоб стримати радянські війська, ворог бомбардував їх бойові порядки, десятки разів кидався в контратаки.

Велику допомогу частинам, що наступали на Луганська подав 8-ий кавалерійський корпус під командуванням генерал-майора Борисова. За наказом командування 3-ої Гвардійської армії він здійснив протягом 11—24 лютого глибокий рейд у район Дебальцево. Виступивши в тил ворога 11 лютого двома колонами, корпус протягом трьох днів захопив багато населених пунктів, залізничну станцію Артемівськ, а ранком 14 лютого ввірвався в Чернухіно. 21-а кавдивізія, захопивши ст. Баронська, зірвала 2 ешелони з боєприпасами, водокачку і перерізала шлях на Дебальцево. 14 і 15 лютого корпус вів бої з метою оволодіти Олександрівським і ст. Дебальцево. Рейд 8-го кавкорпусу створив у тилкових гарнізонах Донбасу велику паніку і відтягнув на себе до двох дивізій піхоти і 50 танків.⁴ З 17 лютого корпус вступив у нерівні важкі бої, які тривали до самого виходу його з ворожого тилу. В цих боях радянські кавалеристи проявили безприкладний героїзм і мужність. Так, білці 1-го ескадрону 14-ої Гвардійської дивізії під командуванням гвардії лейтенанта Іванова, відбиваючи шалену атаку двох ворожих батальйонів і 20 танків на радгосп ім. Демченка, всі героїски загинули, але не залишили позиції.⁵ В бою під час відбиття однієї з контратак німців біля с. Красний Кут безприкладний героїзм проявив замполіт командира 78-го кавполку Морозов. Він під ворожим вогнем вдало перебудував бойові порядки полку для відбиття ворожої контратаки. Морозов особисто знищив вогнем свого ав-

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. III, стор. 114.

² Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 4257, спр. 96, арк. 178.

³ Там же, арк. 175.

⁴ Там же, арк. 206.

⁵ Там же.

томата близько 70 фашистів і загинув як герой¹. На кінець 13 лютого війська 3-ої Гвардійської армії тісним півкільцем охопили Луганськ з південного сходу до південного заходу. Німецько-фашистські війська почали відходити на захід і північний захід, висаджуючи в повітря і підпалюючи будинки та підприємства. О 6 годині ранку 14 лютого над Червоною площею міста замайорів червоний прапор. Його підняв на п'єдестал зруйнованого окупантами пам'ятника В. І. Леніну командир 912-го стрілецького полку підполковник Давиденко². За кілька годин від ворожих частин було очищено все місто. Після визволення Луганська війська 3-ої Гвардійської армії протягом 15—17 лютого очистили від німецько-фашистських окупантів десятки населених пунктів, у тому числі м. Краснодар, Ровеньки, Свердлов, Слов'яносербськ, районний центр Успенку, ст. Лутугіно, Верхнє Дуванне та ін.³

Значну допомогу Червоній Армії в період зимового наступу 1942—1943 рр. давали підпільні партійні організації і партизанські загони України. В найближчому тилу німецько-фашистських військ на території Харківщини і в Донбасі діяли Краснокутський загін (командир Т. С. Милоха), 2-й Ізюмський загін «Червоний шахтар» під командуванням А. М. Салова, Охтирський партизанський загін «Гроза» (командир Н. Горобець), партизанські загони під командуванням П. Ф. Дегтярьова, Є. В. Гусева, І. Г. Шейченка, Бородина, Рогова, Овчаренко та ін.

В лютому—березні 1943 р. по найближчих тилкових районах противника на Сумщині і Полтавщині партизанське з'єднання під командуванням М. І. Наумова (тепер Героя Радянського Союзу) здійснювало блискавичний рейд. Партизани цього з'єднання під час рейду зірвали на залізничних коліях Суми—Харків, Суми—Готня, Суми—Лебедин 5 мостів, в м. Ворожбі знищили 70 гітлерівців, визволили близько двох тисяч військовополонених, багато з яких тут же вступило в партизанські загони⁴. Ці удари партизанів сприяли успішному наступу радянських військ.

Населення визволених міст і сіл з величезною радістю зустрічало своїх визволителів, допомагало виявляти вогневі точки ворога, вилловлювати фашистів, які ховалися в підвалах, складах, на горнищах, розчищало шляхи, будувало мости, аеродроми тощо. Так, з допомогою населення Луганської області в березні 1943 р. у визволених районах було відбудовано 65 залізничних і 120 шосейних мостів. Високowodний міст через р. Північний Донець було збудовано за чотири доби⁵. Після визволення Харкова на роботу по відбудові міського залізничного вузла щодня виходило близько 10 тис. чоловік. За місяць у відбудованих майстернях міста було відремонтовано 31 танк, 29 танкових моторів, 212 автомашин, 13 тракторів-тягачів⁶.

Великого успіху в наступальних боях тоді добились війська 1-ої Гвардійської і 6-ої армій. Частини 4-го Гвардійського стрілецького корпусу 12 лютого підійшли до Павлограда. Довідавшись про це, Дніпропетровський підпільний обком і Павлоградський підпільний міськком КП(б)У організували збройний виступ бойових підпільних груп, які були зведені в один загін під командуванням П. О. Кравченка і секретаря підпільного міськкому КП(б)У комісара загону С. С. Прибера. Партизани і підпільники прагнули допомогти радянським військам і разом з тим перешкодити ворогові руйнувати міст. Погодивши свої дії з командуванням корпусу, підпільники Павлограда в ніч на 16 лютого із зброєю в руках виступили проти окупантів. У повстанні взяли участь 19 бойових груп, загальною кількістю близько 500 чоловік. У ряді районів міста розгорнулись вуличні бої. Бойові групи під командуванням І. Т. Білого і Ю. І. Осмиценка оточили штаб 104-го італійського полку у великому будинку і ліквідували його. Разом з тим бойові групи захопили радіостанцію і організували трансляцію передач з Москви, що сприяло ще більшому піднесенню бойового духу павлоградців. Спираючись на допомогу павлоградців, частини і з'єднання 4-го Гвардійського стрілецького корпусу розгромили ворожий гарнізон і 17 лютого вступили в місто⁷. Тоді ж війська Південно-Західного фронту, розвиваючи наступ, виїшли на лінію Зміїв, Красноград, Ново-Московське, Синельніково, Червоноармійськ, Краматорськ, Слов'янськ, Родаково, Дьяково.

Війська Південного фронту, здійснюючи своє завдання в донбаській операції 14 лютого визволили Ростов і Новочеркаськ.

Німецько-фашистське командування, щоб зберегти за собою Донбас, ще в січні перекинуло з заходу на південний відрізок радянсько-німецького фронту 6 дивізій і 2 бригади. Далі, побоюючись глибокого охопту з півночі своєї донбаської групи армій військами Південно-Західного і Воронежського фронтів, ворог пересунув на лівий

¹ Архів МО СРСР, ф. 312, оп. 42, 57, спр. 96, арк. 203.

² Там же, арк. 190.

³ Газ. «Правда», 16 і 18 лютого 1943 р.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 66, оп. 66—1, спр. 3, арк. 26—28.

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 543, арк. 22.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 543, арк. 22.

⁷ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, спр. 8, арк. 60—65; Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 71472, спр. 1, арк. 3.

фланг групи армій «Дон» проти центра і лівого крила Південно-Західного фронту танкову армію Клейста, а проти правого крила цього фронту і Воронежського фронту почав створювати сильні танкові групи в районі Полтава — Харків — Павлоград. Сюди прибув 2-й танковий корпус СС у складі танкових дивізій «Адольф Гітлер», «Райх» і «Мертва голова». Крім того, з Західної Європи було спішно перекинато три піхотних дивізії. Ворог планував шляхом контрнаступу з району на південь від Харкова спочатку оточити і знищити війська центра і правого крила Південно-Західного фронту, що глибоко вклинились на південь, а потім — війська Воронежського і Центрального фронтів на захід від Курська.

Перегрупування німецько-фашистських військ у смугу Південно-Західного фронту для контрнаступу Ставка і командування Південно-Західного і Воронежського фронтів помилково оцінило як намагання противника відійти за Дніпро і поставили перед військами цих фронтів завдання якнайшвидше просунутись на південь і захід з тим, щоб відрізати гітлерівцям усі шляхи до відступу. Ще 11 лютого, коли йшли запеклі бої за визволення Харкова, Сталін наказав командуванню Південно-Західного фронту силами 6-ї армії «зайняти міцно Синельникове, а потім Запоріжжя з завданням — перешкодити військам противника відхід на західний берег Дніпра через Дніпропетровськ і Запоріжжя». Сталін вимагав також «затиснути донецьке угруповання противника в Криму»¹. Але військам Південно-Західного і Воронежського фронтів, що зазнали великих втрат у людях і бойовій техніці, це вже було не під силу. Тим більше, що Ставка не поповнила війська цих фронтів резервами, не перекинула туди великих військових з'єднань, які вивільнилися після ліквідації оточених фашистських армій на Волзі. Коли ранком 19 лютого дві ворожі сильні танкові групи перейшли в контрнаступ проти правого крила Південно-Західного фронту, війська його були розтягнуті більш як на 400 км, через що на один кілометр фронту припадало дуже мало людей і бойової техніки. В танкових корпусах рухомої групи Південно-Західного фронту залишилось лише по 8—15 боєздатних танків². Невистачало також боеприпасів і пального, оскільки бази знаходилися далеко від першого ешелону, а зруйновані ворогом, що відступав, залізниці відбудовувались дуже повільно. Становище радянських військ ускладнювалось ще й тим, що вони майже не мали авіаційної підтримки, бо у прифронтовій смузі були зруйновані ворогом аеродроми, а літаки, які діяли з дальніх аеродромів, не могли тривалий час прикривати свої війська. Авіація ж противника діяла майже безкарно, групами по 15—20 літаків.

Рішення про контрнаступ, якому гітлерівська кліка надавала великого політичного значення, було прийнято Гітлером на нараді з участю Манштейна, Клейста, Йодля та інших гітлерівських генералів у Запоріжжі 17—19 лютого. Всього в контрнаступ ворог кинув 11 дивізій, у тому числі 7 танкових і одну моторизовану, в яких налічувалось понад 800 танків³. Танковий корпус СС почав контрнаступ з району Краснограда на Ново-Московськ і далі на Павлоград у фланг і тил з'єднань 6-ої армії, а 40-й танковий корпус — з району на південь від Червоноармійська назустріч йому — проти рухомої групи генерала М. М. Попова. Отже, війська правого крила Південно-Західного фронту вступили у важкі оборонні бої проти свіжих; набагато переважаючих сил німецько-фашистських військ.

На кінець 19 лютого танкова дивізія «Райх» вирвалась до Ново-Московська, а танкова дивізія «Мертва голова» вийшла в район Михайлівське, Попасне. В наступні дні ворожі війська захопили Павлоград, створивши серйозну загрозу оточення частини з'єднань 6-ої армії. Важкі оборонні бої на північ від Червоноармійська вела рухома група генерала Попова. Тут ворог мав десятикратну перевагу в танках. 22 лютого становище радянських військ ще більш ускладнилось тим, що з району західніше Червоноармійська в напрямку на Лозову перейшов у контрнаступ і 48-й танковий корпус. Під натиском переважаючих сил противника, який наступав з трьох напрямків, війська правого крила Південно-Західного фронту змушені були відступати. На допомогу радянським воїнам прийшло трудяче населення українських міст і сіл. Так, мешканці Синельникова підбрали на полі бою 56 тяжкопоранених червоноармійців і командирів і розмістили потай у лікарні. Через деякий час місцева ліяльницька партійна організація влаштувала втечу через лінію фронту 40 білців, які завдяки допомозі лікарів і населення були врятовані.

Відступаючи, радянські війська спробували зупинити просування ворога на рубежі Охочає — Сахновщина, Лозова, Барвенкове, Краматорськ. Але цього не вдалось здійснити, бо сили були занадто нерівні. Тому за наказом Ставки війська правого крила Південно-Західного фронту в період з 28 лютого по 4 березня з боями відійшли на р. Північний Донець. На той час війська Воронежського фронту досягли рубежу Суми, Лебедин, Опошня, Охочає. Після визволення Харкова вони продовжували, за

¹ Журн. «Вопросы истории», 1962, № 10, стор. 12.

² «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. III, стор. 118.

³ Там же, стор. 117.

наказом Сталіна, наступ на захід навіть тоді, коли німецько-фашистські війська перейшли у контрнаступ проти Південно-Західного фронту і потіснили його.

Внаслідок відходу військ Південно-Західного фронту на р. Північний Донець створилась серйозна загроза для військ Воронежського фронту, лівий фланг якого опинився відкритим для удару ворога.

Німецько-фашистське командування перегрупувало свої танкові дивізії в смугу лівого крила Воронежського фронту в напрямку на Харків і далі на Білгород і кинула проти цього крила 4-у танкову армію, оперативну групу «Кемпф» та частину сил 2-ої німецької армії. На фронті від Сум до Охочає діяло 17 дивізій гітлерівців, з них — 6 танкових. Ворог мав перевагу в людях — удвоє, в артилерії — в 2,6 рази, в танках — в 1,4 рази¹.

Командування Воронежського фронту наказало військам припинити наступ на захід і негайно організувати оборону фронтом на південь. Але внаслідок сильної ревертми особового складу попереднім двоготривалим наступом, великої недостачі людей, бойової техніки, зброї, незабезпеченості боєприпасами, а також несвоєчасного переходу до оборони, війська фронту не змогли протистояти напору ворожих танкових дивізій, які рвались на Харків і після тяжких оборонних боїв 8 березня залишили Валки, а 9 березня — Люботин. Частини і з'єднання 3-ої танкової армії, на які ворог спрямував головний удар, самовіддано захищали підступи до Харкова з півдня. Виняткову мужність і стійкість виявили бійці і командири 25-ої і 48-ої Гвардійських стрілецьких дивізій під командуванням генералів П. М. Шафаренка і Н. М. Маковчука.

Всю країну облетіла звістка про героїчний подвиг 25 радянських воїнів на чолі з лейтенантом П. Н. Широніним, які з однією протитанковою гарматою п'ять днів утримували важливий залізничний переїзд на підступах до с. Таранівки. Ворог кидав проти купки героїв великі сили. Він втратив 30 танків, бронемашин і самохідних гармат, та все ж прорватись через переїзд і взяти Таранівку фашисти не змогли. Радянські воїни стояли на смерть; з 25 бійців взводу в живих залишилось лише п'ятеро, та й ті були поранені. Радянський уряд достойно оцінив подвиг широнінців — усім їм було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу.

В бою при відбитті атак 48-го танкового корпусу в районі між Соколово і Мерфею відзначився окремих чехословацький батальйон під командуванням полковника Людвіка Свободи, який пліч-о-пліч з радянськими воїнами самовіддано бився в складі 3-ої танкової армії. 1-ша рота цього батальйону під командуванням надпоручика Отокара Яроша героїчно відбивала атаки двох фашистських батальйонів і 60 танків у с. Соколовому і не дала їм можливості переправитися через р. Мжу². За зразкове виконання військового обов'язку 84 чехословацьких солдатів і офіцерів були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, а надпоручику Отокару Ярошу — першому з іноземців — присвоєно посмертно звання Героя Радянського Союзу.

Зустрівши впертий опір військ 3-ої танкової армії, німецько-фашистське командування змінило напрям головного удару і перенесло його в стик між 3-ю танковою і 69-ю арміями, де між ними протягом 8 і 9 березня утворився 45-кілометровий розрив. 14 березня німецько-фашистські війська повністю оточили Харків.

Після захоплення Харкова фашистське командування кинуло основні сили на білгородський і курський напрямки. Виснажена в попередніх боях 69-та армія змушена була відступити, і 18 березня ворог захопив м. Білгород. Наступного тижня гітлерівці кілька разів намагались розвинути наступ на Обоянь і Вовчанськ. Але за наказом Ставки Верховного Головнокомандування на ці напрямки вже вийшли і зайняли міцну оборону 21-ша і 64-та, а також 1-ша танкова армії. Це примусило німецько-фашистське командування припинити наступ і перейти до оборони.

Так завершилась змова кампанія радянських військ 1942—1943 рр., в результаті якої було визволено значну територію України.

Отже, завдяки мужності і безприкладній стійкості радянських воїнів і майстерності радянських воєначальників, задум німецько-фашистського командування створити нашим військам «німецький Сталінград» в районі Харкова не здійснився. Однак і тих невеликих успіхів, яких добилися ворожі війська під час контрнаступу, могло б і не бути, якби не помилкова оцінка Сталіним і штабами Південно-Західного і Воронежського фронтів воєнно-оперативної обстановки на південному крилі радянсько-німецького фронту і не огульне просування військ без закріплення завойованої території. А це привело до зайвих втрат у живій силі та бойовій техніці, до втрати на чотири місяці Харкова і харківського промислового району, а також ускладнило наступні дії Червоної Армії по визволенню Радянської України.

І. І. СЛИНЬКО

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза», т. III, стор. 119.

² Там же, стор. 121.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРО ВИКЛАДАННЯ КУРСУ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

На сучасному етапі комуністичного будівництва велике значення має виховання підрастаючого покоління в дусі сформульованого у новій Програмі КППС морального кодексу будівника комунізму. В здійсненні цього важливого завдання відповідальна роль належить новому курсу суспільствознавства, що запроваджується у 1962/63 навчальному році у випускних класах середніх шкіл і на старших курсах середніх спеціальних навчальних закладів. Вивчаючи цей курс, шкільна молодь ознайомлюватиметься з актуальними питаннями теорії і політики Комуністичної партії Радянського Союзу. У промові на Всеросійському з'їзді вчителів (липень 1960 р.) М. С. Хрущов підкреслив велике виховне і пізнавальне значення нового курсу, вказав, що «ми хочемо, щоб молодь глибше знайомилася з найважливішими завданнями комуністичного будівництва, з вченням Маркса, Енгельса і Леніна про комунізм. Ми хочемо, щоб молодь правильно розуміла проблеми сучасності, краще виховувала в собі риси нової людини, людини, яка має будувати комунізм і жити при комунізмі»¹. При вивченні цього курсу учні одержать вичерпні відповіді на цікаві для них питання про будівництво комунізму в нашій країні, про її зовнішню політику, про перспективи розвитку світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного і робітничого руху та ін., навчатися правильно оцінювати сучасні події і явища, застосовувати одержані знання на практиці, у житті.

Зміст нового курсу спирається на знання, одержані учнями з історії СРСР, новітньої історії зарубіжних країн, економічної географії, основ дарвінізму, основ промислового і сільськогосподарського виробництва та інших гуманітарних і природничих предметів. Але загалом цей курс — цілком оригінальний навчальний предмет у середній школі.

У темі «Марксизм-ленінізм — теоретична основа будівництва комунізму» у доступній для учнів формі розкриваються філософські та економічні основи комуністичного світогляду, дається поняття про марксизм-ленінізм як науку, що перетворює світ, як керівництво до дії, як теоретичну основу комунізму. У популярному викладі учні дізнаються про деякі найважливіші положення діалектичного й історичного матеріалізму. Завдання учителя полягає в тому, щоб, спираючись на знання учнів з інших навчальних предметів, зробити відповідні узагальнення і дати в доступній випускникам школи формі уявлення про загальні закони розвитку природи і суспільства. Важливе значення під час вивчення даної теми має узагальнення і поглиблення знань учнів про всесвітньо-історичну місію робітничого класу і його партії, основні положення вчення класиків марксизму-ленінізму про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, про перемогу соціалізму і комунізму.

Центральними у курсі суспільствознавства є теми, присвячені характеристиці соціалізму як першої фази комунізму та шляхів розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Вивчаючи ці теми, учні знайомляться з такими важливими теоретичними питаннями, як ленінський план побудови соціалізму, загальні закономірності і особливості переходу до нього у різних країнах, закономірності переростання соціалізму в комунізм та ін. На основі узагальнення конкретних знань з курсів історії СРСР, новітньої історії, матеріалів XXII з'їзду і Програми КППС, треба звернути увагу на те, що радянський народ розглядає комуністичне будівництво в СРСР як велике інтернаціональне завдання, що відповідає інтересам всієї світової системи соціалізму, інтересам міжнародного пролетаріату і всього людства.

Працюючи над матеріалом про формування комуністичних суспільних відносин, вчитель звертає особливу увагу на глибокий аналіз питань про новий етап у розвитку

¹ М. С. Хрущов. За тривалий мир в ім'я щастя і світлого майбутнього народів. К., 1960, стор. 29—30.

класових і національних взаємовідносин в СРСР, головні тенденції у розвитку нації при соціалізмі, суть, характер і завдання загальнонародної держави. Крім того, учні закріплюватимуть і поглиблюватимуть свої знання про устрій Радянської багатонаціональної держави, основні права і обов'язки громадян, що має велике освітньо-виховне значення.

У цьому курсі значне місце приділяється висвітленню ролі Комуністичної партії Радянського Союзу у побудові соціалізму і комунізму. Цьому питанню присвячується спеціальна тема — «Комуністична партія — керівна і організуюча сила радянського суспільства, що будує комунізм». На уроках з суспільствознавства учні чітко усвідомлять питання про зростаючу роль і історичне значення Комуністичної партії в період розгорнутого будівництва комунізму, синтезуватимуться їх знання про те, як внаслідок перемоги соціалізму в СРСР, зміцнення єдності радянського суспільства Комуністична партія робітничого класу перетворилася в авангард радянського народу, стала партією всього народу, розширила свій спрямовуючий вплив на всі сторони суспільного життя.

Навчальний матеріал курсу суспільствознавства сприятиме вихованню молоді в дусі комуністичної моралі. На конкретному матеріалі показується духовне багатство, велич морального обличчя будівника комунізму. Завдання вчителя полягає в тому, щоб підвести учнів до розуміння, що виховання людини в дусі комунізму — найважливіша складова частина комуністичного будівництва. Досягнення найвищої продуктивності праці, розвиток комуністичних суспільних відносин і утвердження правил комуністичного співжиття немислимі без зростання свідомості і культурного рівня всіх членів суспільства. Чим вища свідомість членів нашого суспільства, чим повніше і ширше розгортається їх творча активність, тим швидше й успішніше радянський народ перетворить в життя програму побудови комунізму. В. І. Ленін писав: «...Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»¹.

Зміст курсу суспільствознавства дозволяє учням краще зрозуміти, що боротьба за високу комуністичну мораль невід'ємна від боротьби проти впливу буржуазної ідеології і моралі. Значне місце треба приділити вихованню молоді в дусі соціалістичного патріотизму, дружби і братерства всіх народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму, колективізму і гуманізму, чесності і правдивості, непримиренного ставлення до проявів несправедливості, дармоїдства, кар'єризму, до ворогів комунізму, до проявів національного і расового розброду.

Вивчення курсу суспільствознавства в ІІ класі середньої школи розпочинається з другого півріччя, після проходження навчального матеріалу з курсів історії СРСР та новітньої історії зарубіжних країн. Новий предмет, який забезпечує тісний зв'язок теорії з практикою комуністичного будівництва, вимагає, щоб викладач шукав нові прийоми та засоби роботи, раціонального використання перевірених досвідом викладання історії методів, підвищення інтересу учнів та формування у них наукового світогляду. Досвід експериментального викладання нового курсу в ряді шкіл Української РСР і РРФСР показав, що викладачі суспільствознавства потребують допомоги всього шкільного колективу. Учителі, що викладають різні предмети, повинні допомогти встановлювати конкретні зв'язки викладання курсу суспільствознавства з відповідними предметами. Вони також порадять, які наочні посібники, науково-популярні видання, літературу з географії, фізики, природознавства, хімії та ін. доцільно використати на заняттях з нового курсу. Викладачі суспільствознавства повинні ознайомити своїх колег з завданнями і змістом курсу, особливостями його викладання.

В процесі експериментального викладання суспільствознавства виправдали себе такі форми і методи навчання: шкільні лекції, уроки-бесіди, семінарські заняття, конференції, зустрічі з передовиками виробництва, працівниками місцевих органів влади, проведення екскурсій на виробництво, до історико-краєзнавчих музеїв. Найефективнішими методами вивчення на уроках навчального матеріалу є шкільна лекція, розповідь учителя, коментування і роз'яснення їм найскладніших теоретичних положень курсу. Розгорнутий виклад учителем матеріалу курсу передбачає також активну роботу учнів на уроці, застосування з цією метою методу бесіди. В її ході треба залучати знання з історії та інших предметів, спиратись на відомі учням приклади героїчної праці радянських людей в нашій країні, використовувати місцевий матеріал. Під час бесіди можна краще роз'яснити окремі питання діалектичного й історичного матеріалізму, політичної економії соціалізму і комунізму, радянського права, завдань і шляхів комуністичного будівництва.

Однією з дійових форм роботи з учнями є семінарські заняття — новий для середньої школи вид організації навчального процесу. На семінарських заняттях учні виступають з повідомленнями і рефератами, працюють над творами класиків марксизму-ленізму, матеріалами XXII з'їзду, Програмою і Статутом КПРС, що дає можливість виробляти в учнів тривкі навички самостійної роботи.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 446.

Тематика семінарських занять може бути різноманітною і залежить від змісту програми курсу суспільствознавства, від складу та інтересів учнів класу, а також від загального напрямку плану роботи школи і її громадських організацій. Як показує досвід викладання, семінарські заняття можна проводити з таких тем: «Всесвітньо-історична місія робітничого класу і його партії», «Діалектичний та історичний матеріалізм — теоретична основа атеїзму», «Праця в умовах соціалізму», «Паростки комуністичної праці у нашому житті», «Комунізм починається сьогодні», «Моральний кодекс будівника комунізму», «Комунізм — найкраще і найсправедливіше суспільство на землі», «У людині все повинно бути прекрасним», «Розвиток світової системи соціалізму», «Основні права і обов'язки громадян СРСР». Окремі семінарські заняття вчителі провадитимуть за творами К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», В. І. Леніна «Про державу», «Великий почин», «Завдання спілок молоді», М. С. Хрушова «Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства», «Молоді будівники комунізму, високо несіть прапор Леніна!».

До семінарських занять готуються всі учні за планом, який дається учителем. Люди виникає потреба доручати учням підготувати повідомлення з окремих складних питань. На семінарських заняттях учні вільно висловлюють свої думки і міркування. Але вчителю належить відповідальна роль — спрямовувати обговорення передбачених планом питань, виправляти помилки, робити узагальнення. Семінарські заняття з теми «Праця при соціалізмі» можна організувати так. Після вступного слова учителя вступають учні з повідомленнями: 1. *Праця — обов'язок і справа честі радянських громадян*; 2. *Творча праця при соціалізмі — джерело розвитку економіки і культури*; 3. *Як ми розуміємо рівність при соціалізмі?* 4. *Принципи соціалізму «від кожного по здібностям, кожному — за його працею»*. 5. *Що таке комуністична праця?* 6. *Які паростки комуністичної праці виявляються в нашій країні?* 7. *Зростання ролі суспільних матеріальних і моральних стимулів праці в період розгорнутого будівництва комунізму*. 8. *Праця наших родичів на виробництві*. Дуже бажано запросити на ці заняття представника виробництва, який виступив би перед учнями. На семінарських заняттях, присвячених подоланню пережитків капіталізму в свідомості і поведінці людей, можуть бути розглянуті такі питання: 1. *Боротьба з проявами буржуазної ідеології і моралі, з залишками приватновласницької психології, забобонів і передсудів як складова частина роботи з комуністичного виховання*, 2. *Роль громадськості в боротьбі з пережитками минулого, з проявами індивідуалізму і егоїзму*, 3. *Необхідність проведення систематичної, широкої науково-атеїстичної пропаганди*, 4. *Переконання — основний метод виховання радянських людей*.

З захопленням учні пишуть реферати на різні теми, зв'язані з нововведеним курсом. Можна рекомендувати такі теми для рефератів: «*Про моральне обличчя радянської людини*», «*Герої нашого часу*», «*В чому полягає романтика наших днів*», «*В житті завжди є місце для подвигу*», «*У людині все повинно бути прекрасним*», «*Мої мрії*», «*Про дружбу і товаришування*», «*Праця прикрашає людину*», «*Книга — друг людини*» та ін.

Щоб посилити інтерес учнів до вивчення нового курсу, вчителі, які викладали вже його експериментально, на перших уроках пропонували учням написати, про що вони бажали б дізнатись від учителя. Учителі обіцяли дати відповіді на всі запитання на заняттях суспільствознавства протягом року. Цікаві запитання поставили перед учителем учні дослідного класу школи № 25 м. Києва: Чи на всій земній кулі буде побудовано комуністичне суспільство? Чи можна вважати, що в нашій країні побудовано комунізм, якщо всі підприємства одержать звання «підприємств комуністичної праці»? Чи залишаться відмінності між націями, коли комунізм переможе у всьому світі? Яка освіта буде за комунізму? Як виховувати у себе працездатність? Що таке щастя? Чому ще залишилися церкви? Учнів дуже цікавлять різноманітні питання про мистецтво, науку, міжнародне становище, проблеми виховання нової людини.

Вивчення суспільствознавства багато дає для загального розвитку випускників середньої школи. Це відзначають самі учні, які вивчали експериментальний курс. Так, учень Я. (Рожнятівської середньої школи Івано-Франківської області) писав, що новий цікавий і важливий курс дав йому глибокі переконання в правоті справи робітничого класу і Комуністичної партії. «Я став більш політично зрілим, — писав далі учень, — зрозумів історичну необхідність перемоги соціалізму і комунізму у всьому світі».

Важливе значення має сумлінна підготовка учителя до викладання цього курсу. Необхідно добре ознайомитися за програмою з змістом курсу, найважливішими теоретичними положеннями, засвоїти їх, зрозуміти. Викладач повинен постійно удосконалювати свої знання в галузі марксистсько-ленінської теорії, педагогічної науки, бути в курсі всіх важливих історичних подій, якнайважливіше стежити за періодичною літературою. Важливо, щоб шкільна бібліотека мала в достатній кількості літературу для успішної організації семінарських занять. До початку вивчення курсу доцільно обладнати окремий стенд на тему «Ми вивчаємо суспільствознавство», на якому помістити літературу і відповідні вказівки з предмету. Складаючи календарний план з нововведеного курсу, вчитель виділяє в ньому назви уроків, теми семінарських знань, намічає зв'язки з курсами історії та інших предметів, продумує, які методи будуть застосовані в процесі вивчення курсу.

Перед викладачами суспільствознавства стоять великі завдання. Необхідно використати всі можливості для того, щоб переконливо, образно розкрити перед учнівською молоддю велич комуністичного будівництва, думи і мрії радянського народу. Новий курс суспільствознавства покликаний сприяти вихованню молодого покоління працюючим, бадьорим, мужнім і відважним, непохитно впевненим у остаточному торжестві комунізму. Дуже важливо, щоб у процесі засвоєння курсу учні оволодівали матеріалістичним світоглядом, комуністичною ідеологією, вчилися розуміти політику Комуністичної партії і боротися за її перетворення в життя.

І. М. СКРИПКІВ

ПРИМІРНЕ ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ З СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

1-й, вступний урок:

1. Програма КПРС про значення формування наукового світогляду.
2. Засвоєння комуністичного світогляду, глибоке розуміння політики партії та боротьба за її перетворення в життя — найважливіший обов'язок кожного будівника комунізму.
3. Завдання та зміст курсу суспільствознавства.

Література до вступу

- В. І. Ленін. Завдання спілок молоді. Твори, т. 31, стор. 247—263.
 Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 103.
 М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 81—87.
 М. С. Хрущов. Молоді будівники комунізму, високо несуть прапор Леніна! Промова на XIV з'їзді комсомолу 19 квітня 1962 р., К., 1962.

Тема I. МАРКСИЗМ-ЛЕНІНИЗМ — ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ (20 год.)

К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін—великі учителі й вожді світового пролетаріату

2-й урок. Попередники наукового комунізму:

1. Комунізм — віковична мрія людства.
2. Соціалісти-утопісти.
3. Критика соціалістами-утопістами буржуазного суспільства.
4. Утопічний характер ідей попередників наукового комунізму.

3-й урок. Виникнення марксизму:

1. Передумови виникнення марксизму.
2. Перетворення соціалізму з утопії на науку.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс — геніальні основоположники наукового комунізму.

4-й урок. В. І. Ленін — великий продовжувач вчення і справи К. Маркса і Ф. Енгельса:

1. Розвиток наукового комунізму В. І. Леніном.
2. Творчий розвиток марксизму-ленінізму КПРС, братніми комуністичними та робітничими партіями.
3. Програма КПРС — видатний теоретичний і політичний документ нашої епохи, найвище досягнення сучасної суспільно-наукової думки.
4. Три складові частини марксизму-ленінізму.

Література до 2—4 уроків:

- К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії, К., 1956.
 В. І. Ленін. Карл Маркс. Твори, т. 21.
 В. І. Ленін. Історична доля вчення Карла Маркса. Твори, т. 18.
 М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, К., стор. 18—24.
 «История Коммунистической партии Советского Союза», Изд. 2-е, М., 1962.
 «Основы марксизма-ленинизма. Учебное пособие», М., 1962.
 «Володимир Ілліч Ленін. Біографія», Держполітвидав УРСР, 1961.
 Г. Серебрякова. Карл Маркс, М., 1962.

Поняття про діалектичний і історичний матеріалізм.

5-й урок. Елементарні відомості про матеріалізм і ідеалізм:

1. Матерія та основні форми її існування.
2. Матерія і свідомість.
3. Основне питання філософії — питання про відношення свідомості до буття.

6—7 уроки. Поняття про матеріалістичну діалектику:

1. Основні закони матеріалістичної діалектики:
 - а) Закон переходу кількісних змін в якісні;
 - б) Закон єдності і боротьби протилежностей;
 - в) Закон заперечення заперечення.
2. Матеріалістична діалектика — найбільш глибоке і всебічне вчення про розвиток.

8—9 уроки. Пізнаванність світу:

1. Пізнаванність світу та його закономірностей.
2. Суспільно-історична практика — основа пізнання.
3. Підтвердження та збагачення матеріалістичної філософії досягненнями сучасної науки.
4. Значення основного питання філософії. Партийність філософії.

10-й урок. Питання про історичний матеріалізм:

1. Виникнення історичного матеріалізму — революційний переворот у поглядах на суспільство.
2. Суспільне буття і суспільна свідомість.
3. Закони суспільного розвитку і закони природи.

11—12 уроки. Спосіб виробництва:

1. Спосіб виробництва — матеріальна основа життя суспільства.
2. Продуктивні сили і виробничі відносини.
3. Роль праці у виникненні та розвитку людського суспільства.
4. Марксизм-ленінізм про розвиток та зміну суспільно-економічних формацій.

13-й урок. Народні маси — вирішальна сила суспільного розвитку:

1. Історична необхідність і свідомо діяльність людей.
2. Трудящі маси — справжні творці матеріальних і духовних благ, вирішальна сила суспільного розвитку.
3. Роль особи в історії.

14—15-й уроки. Класи і класова боротьба:

1. Виникнення класів і класової боротьби.
2. Суть експлуаторської держави і права.
3. Історичні типи і форми експлуаторської держави.
4. Соціальна революція.
5. Діалектичний та історичний матеріалізм — філософська основа світогляду робітничого класу та всього радянського суспільства.

Література до 5—15 уроків:

- Ф. Енгельс. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, К., 1955.
- В. І. Ленін. Карл Маркс. Твори, т. 21.
- В. І. Ленін. Про значення війовничого матеріалізму, Твори, т. 33.
- «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961. Частина друга.
- М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961. Розд. I.
- В. Г. Афанасьєв. Основи філософських знань. Популярний учебник, Соцэкгиз, 1962, стор. 9—13, 21—36, 37—174.
- Л. А. Дурянов. Что такое материя, Учпедгиз, 1961.
- «Основи марксизма-ленінізму», Розд. 2, 3, 4, 5, 6.

Капіталізм—останній експлуаторський лад. Від капіталізму—до соціалізму.**16-й урок. Капіталістичне товарне виробництво:**

1. Поняття про товар, капітал та додаткові вартості.
2. Суть капіталістичної експлуатації.
3. Нагромадження капіталу та погіршення становища пролетаріату.
4. Основні суперечності капіталізму.

17-й урок. Імперіалізм:

1. Імперіалізм — найвища і остання стадія капіталізму.
2. Державно-монополістичний капіталізм.
3. Імперіалізм — переддень соціалістичної революції.
4. Загальна криза капіталізму.

18—19 уроки. Революційний характер переходу від капіталізму до соціалізму:

1. Всесвітньо-історична місія робітничого класу і його партії.

2. Три основні форми класової боротьби пролетаріату.
3. Вчення про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату.
4. В. І. Ленін про різноманітність державних форм диктатури пролетаріату.
5. Велика Жовтнева соціалістична революція — початок нової ери в історії людства і утвердження комунізму.

20-й урок. Соціалізм і комунізм — дві фази єдиної комуністичної формації:

1. Ленінський план побудови соціалізму.
2. Три основні завдання перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.
3. Всесвітньо-історичне значення побудови соціалізму.
4. Загальні риси і особливості соціалізму і комунізму.

Література до 16—20 уроків:

- К. Маркс. Заробітна плата, ціна і прибуток, К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. 1, К., 1955.
- В. І. Ленін. Держава і революція, Твори, т. 25.
- В. І. Ленін. Про державу, Твори, т. 29.
- В. І. Ленін. Про диктатуру пролетаріату, Твори, т. 30.
- В. І. Ленін. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму, Твори, т. 22, Розділи I—VI.
- «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», частина перша, розд. I, II, IV, V, VI.
- Заява Народи представників комуністичних і робітничих партій, «Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм», К., 1961.
- М. С. Хрущов, Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961, Розділ I, § 2.
- «Основи марксизма-ленинізму», Розд. 10.
- В. Г. Афанасьев. Основы философских знаний, стор. 175—354.
- П. И. Никитин. Основы политической экономии. Популярный учебник, М., 1962, стор. 30—37, 49—60, 78—88, 161—192.

21-й урок. Семінарське заняття.

Варіанти тем:

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії.
2. Підтвердження та збагачення матеріалістичної філософії досягненнями сучасної науки.

Тема II. СОЦІАЛІЗМ — ПЕРША ФАЗА КОМУНІЗМУ (15 год.)

Економічний лад соціалізму

22—23-й уроки. Характер соціалістичних виробничих відносин.

1. Форми соціалістичної власності.
2. Єдність і особливості загальнонародної (державної) і колгоспно-кооперативної форм власності.
3. Державні підприємства.
4. Сільськогосподарська артіль.
5. Роль держави у колгоспному будівництві.
6. Особиста власність громадян.

24-й урок. Мета соціалізму. Планомірний розвиток народного господарства при соціалізмі.

1. Планомірний розвиток соціалістичного народного господарства, його перевага перед капіталістичним господарством.
2. Пропорції і темпи розвитку соціалістичного виробництва.
3. Завдання і методи планування.

25—26 уроки. Праця та розподіл при соціалізмі (семінарське заняття).

27-й урок. Трудові відношення при соціалізмі.

1. Оформлення на роботу.
2. Колективний договір.
3. Охорона праці. Оплата праці.
4. Умови праці жінок і підлітків.
5. Порядок розгляду трудових суперечок.

Соціально-політичний лад соціалізму

28-й урок. Класи при соціалізмі.

1. Перемога соціалізму та зміни соціально-економічних умов робітничого класу та селянства в СРСР.

2. Народна інтелігенція.
3. Союз робітничого класу і селянства.
4. Ліквідація протилежності між містом і селом.
5. Непорушна соціально-політична і ідейна єдність радянського народу.

29-й урок. Нації при соціалізмі.

1. Поняття про народність та націю.
2. Ленінська національна політика.
3. Значення радянської автономії.
4. Вирішення національного питання — величезне завоювання соціалізму.

30—31-й уроки. Радянська соціалістична держава та право.

1. В. І. Ленін про соціалістичну державу.
2. Конституція СРСР — основний закон радянської держави.
4. Радянське право.
5. Поняття про державне і цивільне право.

32—33-й уроки. Основні права і обов'язки радянської людини. (Семинарські заняття).**34-й урок. Громадські організації трудящих.**

1. Профспілки — школа комунізму.
2. Ленінська спілка молоді.
3. Кооперативні організації при соціалізмі.
4. Комуністична партія — керівне ядро всіх організацій трудящих.

35-й урок. Перемога соціалізму в СРСР.

1. Повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР.
2. Закономірності побудови соціалізму.

Література до 22—35 уроків.

- В. І. Ленін. Держава і революція. Твори, т. 25.
- В. І. Ленін. Великий почин. Твори, т. 29.
- В. І. Ленін. Як організувати змагання? Твори, т. 26.
- Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, частина I, розділи I—II.
- М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії. К., 1961, розділ II.
- М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством. К., 1962.
- «Суспільствознавство. Навчальний посібник». «Радянська школа», 1963.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ВИСВІТЛЕННЯ ТРУДОВИХ ЗВЕРШЕНЬ МОЛОДІ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У здійсненні величних завдань розгорнутого будівництва комунізму, накреслених XXII з'їздом КПРС, почесне місце належить радянській молоді, її авангарду — комсомолу. На XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов говорив, що «комсомол — наше майбутнє, наш резерв. На всіх етапах соціалістичного будівництва радянська молодь, комсомольці показували ясне розуміння завдань, поставлених партією. Працею своєю вони підтверджують, що є гідними спадкоємцями великих революційних традицій, продовжувачами славних справ своїх батьків і матерів»¹. Закономірно, що трудові подвиги комсомолу, особливо у післявоєнний період, викликають великий інтерес з боку істориків-дослідників. Значна увага приділяється цій проблемі і на Україні. Так, у двох брошурах бібліотеки нарисів з історії Ленінського комсомолу України автори в цілому зробили вдалу спробу узагальнити найважливіші події розвитку комсомольської організації, на конкретних фактах і прикладах розкрити участь комсомольців і молоді в соціалістичному і комуністичному будівництві, показати велич трудових звершень радянських юнаків і дівчат. Цієї ж теми торкаються В. Тишківський і С. Кирилова², а також автори праць з історії обласних і місцевих організацій. З найбільшою повнотою висвітлюються славні трудові діла комсомольців, молоді Харківщини та Дніпропетровщини. Вийшли з друку і нариси з історії комсомольських організацій Київської, Херсонської, Одеської, Донецької та західних областей Української РСР³. Комсомольським організаціям України, нагородженим орденами, присвячується окремий збірник, де публікується стаття С. Дубаніна про Донецьку обласну організацію, В. Дзюби і В. Семеняки — про орден Леніна комсомольську організацію Дніпробуду, Л. Гладкої — про Одеську міську, Л. Стрижеського та М. Чайки — про Севастопольську Червонопрапорну комсомольську організацію⁴. Славне героїчне молоді Севастополя розкривається також у брошурі М. Болтіна⁵. До визначних ювілейних дат комсомолу вийшло чимало невеличких брошур та статей, в яких висвітлюється історія комсомолу України⁶. Як правило, ці праці не є дослід-

¹ М. С. Хрущов. Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XXII з'їздові партії, К., 1961, стор. 125.

² В. Тишківський. Героїчні подвиги молоді України. Короткий історичний нарис, К., 1959, 67 с.; С. Кирилова. У всьому завжди з комуністами разом, К., 1959, 68 с.

³ «Комсомол Харківщини. Нариси з історії Харківської організації Ленінської Комуністичної спілки молоді України», Харків, 1958, 244 с.; «Комсомол Дніпропетровщини. Збірник статей», Дніпропетровськ, 1958, 228 с.; А. Латішев, В. Поставний, Ю. Шил'яєв. Героїка трудових буднів. Славні діла комсомольців і молоді Дніпропетровська, Дніпропетровськ, 1961, 112 с.; «Комсомольська слава. Збірник нарисів із історії комсомолу», Херсон, 1958, 110 с.; М. Крисюк. Орден на прапорі (про Одеську комсомольську організацію), К., 1949, 92 с.; П. Богданов, М. Перун. Донецька орден Леніна, К., 1958, 82 с.; В. Маланчук. Ленінський комсомол — надійний помічник партії, журн. «Жовтень», 1958, № 10, стор. 3—10; В. П. Скоробогатий. Тридцять років комсомолу Київщини, К., 1959, 30 с.

⁴ «Орденосни комсомольські організації України», К., 1958, 136 с.

⁵ Н. Болтін. Севастопольская краснознаменная, Симферополь, 1949, 72 с.

⁶ В. П. Скоробогатий. Тридцять років комсомолу України, К., 1949. Л. В. Гладка. Тридцять років Ленінській Комуністичній спілці молоді України. Журн. «Дніпро», 1949, № 6, стор. 72—82; Г. Г. Шевель. Тридцять років комсомолу України, Журн. «Радянська школа», 1949, № 3, стор. 10—13; С. В. Червоненко. Боевые помощники коммунистов, Журн. «Молодой коммунист», 1959, № 6, стор. 29—35; В. Дрозденко. Всегда с партией, Журн. «Молодой коммунист», 1959, № 6, стор. 36—44, та ін.

ницькими, але в них наводяться цінні відомості про трудові звершення комсомольців і молоді. Істориками України досить широко розробляються окремі питання участі комсомольців, юнаків та дівчат у соціалістичному і комуністичному будівництві. Автори праць про трудові діла молоді і комсомольців України беруть за методологічну основу досліджень твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС і КП України. Досить широка і джерельно-літературна база цих праць. В них використано численні матеріали центральних, республіканських і обласних партійних та радянських архівів, періодична преса — журнали та газети, певна історична література. Авторам довелося широко використовувати архіви (здебільшого поточні) ЦК і обкомів ЛКСМУ, комсомольських організацій окремих підприємств, а також республіканську і обласну комсомольську пресу.

У брошурах і статтях переконливо показано основні позитивні якості радянських юнаків і дівчат, як самовідданих трудівників, вихованих на життєдайних ідеях марксизму-ленінізму. У післявоєнний період комсомольці і молодь України внесли значний вклад у розвиток соціалістичного змагання. У брошурах і статтях наводиться багато конкретних фактів і прикладів, які переконливо розкривають авангардну роль комсомольців на виробництві, показують, що комсомольці часто виступають ініціаторами багатьох цінних починань. Завдяки широкому розгортанню соціалістичного змагання на честь 30-річчя Ленінського комсомолу комсомольсько-молодіжні бригади України видобули понад план 358 тис. т вугілля, 157 тис. т залізної руди. Одними з перших на підприємствах комсомольці і молодь впроваджували у виробництво передові методи праці: швидкісне різання металу, вели комплексну економію матеріалів тощо. 23 тис. комсомольсько-молодіжних колективи боролися за звання бригади відмінної якості. До 32-х рсковин Великою Жовтня понад 8 тис. колективів завоювали це почесне звання. Проте, в цих працях не завжди чітко показано темпи швидкого розвитку соціалістичного змагання. Так, у статті А. Д. Зуєва «Роль комсомолу в боротьбі молоді за економію і ощадливість на виробництві в період четвертої п'ятирічки» про трудові діла молоді Харкова в період п'ятирічки говориться, що під час підготовки до XI з'їзду ВЛКСМ у першому кварталі на підприємствах міста більше 500 комсомольсько-молодіжних колективів змагалось за звання бригад відмінної якості, а до 30-річчя ЛКСМУ (червень 1949 р.) це високе звання завоювали 649 комсомольсько-молодіжних колективів, тобто значно більше, ніж змагалось на початку року. Автор не показує, скільки ж бригад змагалось до 30-річчя ЛКСМУ. Від цього втрачається перспектива темпів змагання.

Радянська молодь завжди виступає носієм усього нового, прогресивного, активним борцем проти недоліків організації виробництва в усіх галузях народного господарства. У брошурах і статтях, де висвітлюється виробнича діяльність комсомольців і молоді, називається багато цікавих і ефективних форм боротьби з неполадками і недоліками виробництва («легка кавалерія», «шахтарський телевізор», «вікна сатири» тощо). На жаль, ці форми роботи комсомольських організацій, що заслуговують якнайширшого висвітлення в історичній літературі, розкриваються поверхово, слабо. Так, у брошурі Г. Гайдученка та Л. Цибіна «До нових перемог» є численні згадки про «легку кавалерію» (стор. 7, 25, 87), але не показано, як конкретно здійснювалась її діяльність.

Чимало праць присвячується висвітленню шефства Ленінського комсомолу над спорудженням шахт і металургійних об'єктів у Донбасі. Так, у брошурі Ю. І. Ємельянова, І. І. Ніколаєнка, в статтях В. І. Дрозденка, В. Я. Филимоєнка⁷ та інших найбільш повно висвітлено хід будівництва вугільних і металургійних об'єктів. На конкретних фактах і прикладах показано участь комсомолу в спорудженні важливих об'єктів важкої індустрії. Автори переконливо розкривають керівну роль партійних організацій Донецької та Луганської областей в будівництві. Значна увага приділяється висвітленню соціалістичного змагання молоді за високі виробничі показники, нових форм організації праці, що сприяли якнайшвидшим темпам будівництва. На будовах з ініціативи комсомольських організацій були створені ради бригадирів будівництва, що допомагало оперативно вирішувати надрілі питання виробництва. Широко практикувалась на будовах взаємодопомога. Так здійснювався обмін бригадами між будівельними колективами різних шахт для прискорення їх спорудження і т. д. Цінний матеріал для вивчення історії будівництва комсомольських шахт у Донбасі містить праця В. Дрозденка⁸. В ній використані, крім партійних та комсомольських документів і газет, особисті спостереження автора, зроблені під час зустрічей з молодими шахтобудівниками, уривки з щоденників первинних комсомольських орга-

⁷ Ю. Ємельянов. Молодь України на будівництві комсомольських шахт, К., 1959, 40 с.; І. І. Ніколаєнко. Трудом прославлено вітчизну, К., 1958, 40 с.; В. Дрозденко. Подвиг нашої молоді, журн. «Дніпро», 1958, № 1, стор. 118—123; В. Я. Филимоєнко. Шефство Ленінського комсомолу над спорудженням металургійних об'єктів у Донбасі (1958—1961 рр.), «Український історичний журнал», 1962, № 2, стор. 54—64.

⁸ В. Дрозденко. Народження подвигу, К., 1959, 260 с.

нізацій, що велись на будівництві кожної шахти. Книжка дає читачеві найбільше відомостей про трудові подвиги комсомольців і молоді України на спорудженні 37 шахт в Донбасі. Однак внаслідок того, що праця створювалася по свіжих слідах подій, ній багато фрагментарного, недовершеного, мало узагальненого. Автор сам зазначає у передмові, що «це — тільки нотатки» (стор. 6). В такому ж плані написана праця Є. Тереківим і К. Ніколенком⁹.

Діяльність комсомольських організацій по розгортанню соціалістичного змагання на будівництві шахт у Донбасі (1956—1957 рр.) висвітлюється і в статті Б. І. Стеяк¹⁰. Автор наводить яскраві і переконливі приклади і факти творчої ініціативи молоді, що показує героїчні подвиги молодих будівельників, розкриває джерела розвитку соціалістичного змагання.

Характерною особливістю праць, в яких висвітлюється хід будівництва комсомольських шахт, є показ недоліків і труднощів, що переборювалися молодими будівельниками. Але досить слабо розкриваються, так би мовити, зовнішні труднощі, що не залежали від будівельників. У працях в історії спорудження шахт чомусь не говориться про серйозні помилки, хиби геолого-розвідувальних досліджень. Тим часом згадки про них у спеціальних виданнях є. Так, секретар ЦК ЛКСМУ М. Кириченко пише про те, що вінницькі шахти та «Полтавська-комсомольська» № 1 переносились на інше місце внаслідок того, що на визначених геологічно розвідкою об'єктах не виявилось вугілля¹¹. Не всі з споруджених 37 шахт тепер дають вугілля. Виявилось, що частина з них нерентабельні. Та, незважаючи на це, сам факт спорудження десятків шахт у найкоротший історичний термін має велике значення. У самовідданій праці комсомол і молодь України пройшли велику школу комуністичного будівництва.

Висвітленню шефства Ленінського комсомолу над спорудженням металургійних об'єктів у Донбасі присвячена стаття В. Я. Филімоненка. В ній автор докладно спиняється на діяльності комсомольських організацій Донбасу, показує їх практичну участь у спорудженні трьох домен і одного мартену. Наведено також багато фактів і прикладів розвитку творчої ініціативи молоді, показано роль комсомолу у розгортанні соціалістичного змагання та ін. Споруджені в останні роки комсомольські домни і мартени були найпотужнішими, найбільш механізованими і автоматизованими агрегатами не тільки в нашій країні, а й в усьому світі. Молоді ентузіасти виконали значно більший обсяг будівельних робіт, ніж передбачалося. За високі показники на будівництві близько 350 молодих будівельників було нагороджено орденами і медалями СРСР. Справою честі Ленінського комсомолу, підкреслює автор, була боротьба за введення в експлуатацію до XXII з'їзду КПРС ударних комсомольських будов. У наполегливій праці і навчанні багато комсомольсько-молодіжних колективів будівельників і металургів Донбасу вийшли переможцями змагання і завоювали почесне звання «Колектив комуністичної праці ім. XXII з'їзду КПРС». На ударних комсомольських будовах у процесі трудової діяльності у молоді виховуються риси і якості людяни комуністичного суспільства.

Для невинного руху радянського народу вперед до комунізму велике значення має постійний прогресивний розвиток нашого виробництва. Ряд авторів розглядає вклад комсомольців, юнаків і дівчат Української РСР у технічний прогрес в промисловості. М. Петрушин¹² розглядає це питання в історичному плані, починаючи від перших п'ятирічок до 1959 р. Більша частина брошури присвячується післявоєнному періоду (особливо рокам після XX з'їзду КПРС). Автор показує, як молодь України боролась за зниження собівартості продукції, економію сировини і матеріалів, брала активну участь в раціоналізаторстві та винахідництві у вугільній, металургійній промисловості, машинобудуванні. Боротьбу комсомольських організацій України за технічний прогрес після XXI з'їзду КПРС (1959—1960 рр.) висвітлює Ю. Єльченко¹³. Значна увага приділяється новим починанням у цій галузі: радам молодих спеціалістів на підприємствах, самодіяльним конструкторським бюро, технічним радам при райкомах комсомолу, школах та інститутах передового досвіду, які відвідує переважно молодь. Автор розглядає діяльність комсомольських організацій у галузі технічного прогресу по двох лініях: безпосередньої участі комсомольців і молоді в конструкторській та проектній розробці різних завдань, у впровадженні комплексної механізації й автоматизації виробництва, у запровадженні поточкових ліній, у заміні застарілого обладнання, штамів та інструментів з метою дальшого розширення ви-

⁹ Е. Тереків, К. Ніколенко. Солнцу и ветру навстречу. Страницы героической летописи, Донецк, 1959, 134 с.

¹⁰ «Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка», 4, К., 1960, стор. 50—61.

¹¹ М. Кириченко. Комсомол України буде в Донбасі 35 шахт, Журн. «Будівництво і архітектура», 1957, № 7, стор. 3.

¹² М. Петрушин. Творці нового, К., 1959, 86 стор.

¹³ Ю. Єльченко. Дорогою великих звершень, К., 1960, 88 с.

робництва, підвищення якості виготовленої продукції і зниження її собівартості; підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня юнаків і дівчат.

Отже, в післявоєнній історіографії значне місце приділяється трудовим ділам молодого покоління робітничого класу України. В центрі уваги багатьох авторів стоять передові загони робітників — шахтарі, металурги, машинобудівники, будівельники. І це цілком правильно. Проте, на жаль, історики мало займаються дослідженням трудових буднів комсомольців та молоді, що працюють в легкій, харчовій промисловості, торгівлі та інших галузях народного господарства.

У багатьох працях, присвячених історії комсомолу, розкривається активна участь молоді України в освоєнні цілинних та перелогових земель. Відомо, що більше 80 тис. посланців комсомолу України відправились на освоєння цілини. У нарисах з історії обласних і міських організацій відзначається участь місцевих комсомольців і молоді в цій великій загальнонаrodnій справі. Так, Харківська комсомольська організація направила на цілинні землі близько 7 тис. юнаків та дівчат, Дніпропетровська — понад 4,4 тис., Херсонська — більше 3 тис. Цей матеріал має велике значення для виховання трудящих у дусі дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму.

Значне місце історики відводять висвітленню участі молодого покоління радянських людей у розвитку сільського господарства, зокрема, переконливо показано соціалістичну перебудову села в західних областях України і участь у ній комсомольців та молоді¹⁴. Тільки в дні підготовки до 30-річчя Ленінського комсомолу у західних областях силами молоді було створено 224 сільськогосподарські артілі. Особливо активно займалися колективізацією комсомольські організації Закарпаття. З 532 колгоспів 205 було організовано силами комсомольців. Хоч і коротко, в працях розповідається про боротьбу з бандитами — українськими буржуазними націоналістами. Однак, недостатньо показана робота комсомольців та молоді України в сільському господарстві до 1953 р. Авторі не наводять узагальнюючих даних про участь комсомольців у сільськогосподарському виробництві. Переважно мова йде про досягнення окремих молодих передовиків і молодіжних колективів. На жаль, не розкриваються на конкретному матеріалі і ті труднощі, що були породжені культом особи Сталіна.

Повніше і глибоше висвітлюється трудові діла сільської молоді уже після 1953 р. Авторі багатьох праць переконливо розкривають активну діяльність комсомольських організацій по мобілізації сил молоді на круте піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва і, зокрема, тваринництва. У 1953 р. у цій галузі було зайнято 50 тис. комсомольців, у 1955 р. — близько 80 тис. А на початку 1958 р. доярками, свинарками, телятницями працювало вже понад 266 тис. молодих колгоспниць, у тому числі 125 тис. комсомольців. У 1961 р. на тваринницьких фермах колгоспів, радгоспів України працювало 450 тис. юнаків та дівчат — тобто половина всіх тваринників¹⁵.

У ряді брошур і статей автори на фоні всенародної боротьби трудівників села України за здійснення рішень Комуністичної партії про круте піднесення тваринництва показують велику організацьорську роботу комсомолу по узагальненню і поширенню передового досвіду, участь комсомольців у створенні міцної кормової бази для тваринництва, насамперед, у вирощуванні кукурудзи. Наводиться багато фактів і прикладів багатогранної діяльності комсомольських організацій по узагальненню передового досвіду, розкриваються різноманітні форми його передачі¹⁶. Так, у колгоспі ім. В. І. Леніна, Полтавської області, проводяться зустрічі і семінари передових свинарок, які діляться досвідом роботи¹⁷. Комсомольська організація одного з колгоспів Новгород-Сіверського району, Чернігівської області, часто проводить цікаві вечори молодих тваринників, на яких виступають з розповідями про досвід своєї роботи майстри високих удоїв молока, передові свинарки тощо.

Ряд авторів докладно розповідають про цінні починання кримських і одеських комсомольців у створенні зелених насаджень. Так, весною 1956 р. Кримський обком ЛКСМУ оголосив місячник садів та виноградників, під час якого понад 100 тис. комсомольців, юнаків та дівчат брали участь у різних посадах. Вони заклали 1285 га садів, 1150 га виноградників, озеленили 300 км шосейних шляхів, провели розчисні

¹⁴ Наприклад, у брошурі І. О. Мозгового «У перших лавах» (К., 1959, 76 с.) розкривається трудовий вклад молоді у піднесення тваринництва, виробництва кукурудзи, комплексну механізацію сільського господарства, розвиток садівництва та виноградарства у 1956–1959 рр.

¹⁵ Г. Гайдушок, Л. Цибін. Назв. праця, стор. 34; «З тобою, партіє!», К., 1961, стор. 43.

¹⁶ Г. Міщенко. Комсомол України в боротьбі за піднесення громадського тваринництва, К., 1957, 90 с., та ін.

¹⁷ А. І. Шульга. Горят красные звезды над фермами, журн. «Свиноводство», 1958, № 1, стор. 12–13.

роботи на 1620 гектарах насаджень¹⁸. Славні трудові діла кримських комсомольців докладно висвітлюються в брошурі С. Лазарева¹⁹. Повчальними є досягнення молодих кукурудзководів Полтавщини в 1961 р. Автори присвяченої цьому питанню брошури відзначають, що за 50 і більше центнерів кукурудзи з гектара в області боролися 623 комсомольсько-молодіжні ланки, 957 механізованих агрегатів, 199 учнівських виробничих бригад. Близько 37 тис. юнаків і дівчат брали безпосередню участь у цій боротьбі²⁰. За вищого урожаю високих урожаїв цієї важливої культури в 1961 р. обласній комсомольській організації присуджено перше місце у всесоюзному і республіканському змаганнях.

Шефство — одна з важливих і найпоширеніших форм участі комсомолу і молоді в господарському і культурному будівництві. Про активну діяльність комсомольських організацій України у здійсненні шефства над сільським господарством розповідається у згаданій вище брошурі та статті Г. П. Міщенка²¹. Автор на конкретних фактах і прикладах показує шефство міських комсомольців України над селом у період з 1953 до 1955 року, розповідає про цікаву й оригінальну форму комсомольської роботи — бригади комсомольського контролю за своєчасним виконанням замовлень для сільського господарства. Проте, на жаль, конкретно не розкривається діяльності цих бригад. Крім того, автор спиняється на інших формах допомоги селу. Так, з ініціативи комсомольців Одеси і Львова молодь збирала металолом для виготовлення автопоїлок. Комсомольці і молодь Харкова, Києва, Полтави, Дніпропетровська, Херсона та інших міст допомагали у будівництві силосних споруд, механізації трудових процесів сільського господарства, у збиранні урожаю. У статті правильно підкреслюється важлива роль студентів у проведенні польових робіт в літній період.

Шефська допомога міста селу висвітлюється також і в нарисах з історії Ленінського комсомолу України.

У 1961 р. у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» вийшла книжка «З тобою, партіє!» присвячена трудовим звершенням молоді України на честь XXII з'їзду КПРС. Тут виступають кадрові виробничники і молодь. Вони докладно розповідають про передові методи і багатий досвід роботи в промисловості і сільському господарстві. У книжці наведено цікаві узагальнюючі дані про вклад молоді у будівництво комунізму. Так, у 1961 р. комсомол України здійснював шефство над 53 новобудовами: 5 об'єктами гірничорудної промисловості, 2 — металургійної, 7 — хімічної, 30 — мясомолочної та цукрової і т. д. З активною участю комсомольців і молоді споруджується Лисичанський хімічний комбінат, Чернігівський завод синтетичного волокна, Київська ГЕС та ін. Зроблено також перші кроки по узагальненню трудової діяльності комсомольців і молоді за роки семирічки в окремих областях. Певний інтерес становить книжка А. Латишева, В. Поставного, Ю. Шеляєва²², в якій розповідається про натхненну працю молодих патріотів на комсомольських будовах (зокрема, Дніпропетровського шинного заводу), про молодіжні колективи комуністичної праці, боротьбу за економію сировини і високу якість продукції. У праці йдеться про допомогу молодих дніпропетровців селу. Автори досить вдало показують подолання труднощів у період розгорнутого будівництва комунізму. Бажано, щоб участь юнаків і дівчат, комсомольців України у здійсненні величких накреслених семирічки висвітлювалася повсюдно, щоб найкращі трудові досягнення стали надбанням багатомільйонної молоді. Трудовим звершенням комсомольців та молоді України в боротьбі за втілення в життя рішень XXII з'їзду КПРС присвячується брошура В. Косолапова²³, написана, правда, в публіцистичному плані.

В цілому в працях з історії комсомолу України досить переконливо розкривається активна трудова діяльність комсомольців і молоді, наводиться багато конкретного матеріалу. Але вони не позбавлені недоліків. Нерідко коротке, але переконливе розкриття трудових подвигів підміняється переліком прізвищ молодих передовиків. У збірнику «Комсомол Дніпропетровщини» автори пишуть про спорудження Ново-Криворізького гірничо-збагачувального комбінату і називають прізвища ряду бетонників, арматурників, теслярів та інших робітників, але не показують їх конкретної трудової діяльності. Головна причина цього недоліку, напевно, криється в тому,

¹⁸ Л. Стронг, Г. Соколов. Зашумят сады крымские, журн. «Молодой коммунист», 1956, № 10, стор. 65—66.

¹⁹ С. Лазарев. Зашумят сады крымские, Симферополь, 1957, 51 с.

²⁰ «Комсомольці Полтавщини за велику кукурудзу в 1962 році», Полтава, 1962, стор. 3—4.

²¹ Г. П. Міщенко. Комсомол — активний помічник Комуністичної партії в шефстві міста над селом. «Збірник наукових робіт аспірантів кафедр історії КІРС вузів УРСР», вип. 3, К., 1958, стор. 183—204.

²² А. Латишев, В. Поставний, Ю. Шеляєв, Героїка трудових буднів, Дніпропетровськ, 1961, 112 с.

²³ В. Косолапов. Нам світять комунізму маяки, К., 1962, 74 с.

що автори виявляються у полоні деяких архівних документів та матеріалів — різних звітів, довідок, не доповнюючи їх іншими даними з преси, спогадами учасників подій і т. д. У звітах, протоколах і довідках такий перелік прізвищ є цілком закономірним. Інша справа, коли такі відомості потрапляють у друковане видання, призначене для широкого кола читачів. Тут уже треба обов'язково розкрити славні діла передовиків.

Іноді в нарисах з історії комсомольських організацій виклад минулого підміняється розповідями про окремих передових комсомольців. Так, у брошурі М. Крисюка «Орден на прапорі» бойовий шлях Одеської міської комсомольської організації висвітлюється досить різнобічно до Великої Вітчизняної війни (включно). Приділяючи значну увагу діяльності окремих передових одеських комсомольців, автор показує і загальний розвиток організації. В останньому розділі переважають нариси про окремих вихованців одеського комсомолу — токаря В. Біляшкова, академіка М. Ольшанського, комісара теплохода В. Батюшкова (стор. 72—87). За своїм змістом ці нариси цікаві і не викликають заперечень. Але вони не дають достатньої уяви про післявоєнний розвиток Одеської комсомольської організації. Отже, в цій праці популяється певний вплив горезвісної теорії «дистанції», за якою близькі до сучасності періоди не розроблялись.

У період культу особи применшувалась роль народних мас, рядових трудівників. Знаслідок цього у працях, що відносяться до того періоду, іноді за зразок для наслідування ставились лише діячі науки, мистецтва. Знатним людям — передовикам виробництва — приділялась недостатня увага. Так, серед вихованців комсомолу Одеси М. Крисюк називає вчених, письменників, визначних музикантів, але обходить мовляно новаторів виробництва (стор. 27). Цей недолік характерний і для багатьох інших праць того періоду. На подібних зразках наша молодь не одержувала натхнення для майбутніх трудових подвигів, активної безпосередньої участі у виробництві матеріальних благ.

У працях про комсомол нерівноцінно показані різні загони молоді України. Якщо молодим робітникам міста та колгоспникам відводиться велике місце, описуються їх трудові подвиги, активна участь у соціалістичному змаганні, боротьбі за підвищення продуктивності праці, то юнакам і дівчатам з радгоспів, шкіл, мистецьких закладів приділяється зовсім мало уваги. Не щастить у книжках, брошурах і статтях радгоспній молоді, яка належить до славного робітничого класу. Окремі приклади про її діяльність, як правило, наводяться у працях, присвячених сільському господарству. Її слід видати спеціальні праці про комсомольців, молодь радгоспів, висвітлити їх трудовий героїзм.

У нарисах з історії комсомольських організацій України слабо показано також трудові діла комсомольців, молоді шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів, унів. Правда, в останній період видано ряд книжок про перший досвід перебудови роботи відповідних комсомольських організацій України в світлі закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти²⁴. В цих працях докладно розкривається роль комсомольських організацій у підготовці учнівської та студентської молоді до трудової діяльності, а також її участь у цій діяльності ще в роки навчання, особливо тісний зв'язок з виробництвом студентів вузів. Так, працюючи на металургійному заводі ім. Дзержинського, 18 студентів Дніпропетровського металургійного інституту стали членами бригад комуністичної праці. У 1960 р. вони підготували 96 молодих робітників до вступу в інститут і технікум²⁵. Робота на виробництві виховує в студентів якості дослідників, науковців, причає їх до самостійної творчої праці. Серед студентів та учнів старших класів середніх шкіл виник рух за оволодіння громадськими професіями. Проте для всіх цих праць характерна фрагментарність викладу: наводяться лише окремі, розрізнені факти трудової діяльності молоді, яка навчається, не дається узагальнюючої, повної картини. Отже, питання про підготовку свідомих будівників комунізму з шкільної а студентської молоді ще чекають на своїх дослідників.

Явно недостатня увага в історичній літературі приділяється трудовій діяльності молоді інтелігенції, зокрема мистецької молоді. Так, у брошурі Г. Гайдучука і Л. Цицина лише перелічуються прізвища вихованців консерваторій, лауреатів Всесвітніх фестивалів молоді та студентів, називаються деякі твори молодих українських художників та скульпторів. Але читач не знайде в брошурі навіть найкоротшої характеристики творчості молодих, яка їх майстерність, якій виховній меті служать їх твори. Безсумнівною є досягнення у вивченні за післявоєнний період трудової діяль-

²⁴ «Вчитись у життя, вчитись для життя», К., 1961, 198 с. (про діяльність шкільних комсомольських організацій); «В аудиторіях виріє життя», К., 1961, 112 с. (про унівські комсомольські організації); «Из опыта работы комсомольских организаций техникумов Днепропетровской области», Днепропетровск, 1961, 44 с.; «Работаем и учимся», Харьков, 1961, 48 с. (про учнів шкільної працюючої молоді).

²⁵ «В аудиторіях виріє життя», стор. 8.

ності комсомольців і молоді України. Оскільки нашій молоді належить видатна роль у будівництві комунізму, тому необхідні ще досконаліші всеохоплюючі дослідження. Перед істориками стоять почесні завдання більше уваги приділяти висвітленню трудових подвигів молоді радгоспів, а також комсомольців і молоді шкіл, які повповнюють ряди трудівників різних галузей народного господарства. Важливе значення має форма викладу історії комсомолу. Ще часто такі праці написані сухо, нецікаво. Деякі автори виявляються в полоні цифр, абстрактних статистичних даних, слабо використовують періодичну пресу, недостатньо вивчають цінні матеріали з досвіду комсомольської роботи. Всебічне і глибоке вивчення трудових подвигів комсомольців, юнаків та дівчат Української РСР, має велике виховне й пізнавальне значення, сприятиме успішному здійсненню історичних рішень XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

А. В. САНЦЕВИЧ

ВИЗНАЧНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНИ

(ДО ЗАВЕРШЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЗИНСЬКОЇ СТОЯНКИ НА ДЕСНІ) *

Одним з найцікавіших періодів історії людського суспільства є стародавній кам'яний вік — палеоліт. Це був тривалий процес становлення людини сучасного фізичного типу та найдавнішої соціально-економічної формації — первіснообщинного родового ладу. Надзвичайна важливість цього періоду в історії суспільства з винятковою повнотою охарактеризована Ф. Енгельсом в його відомих словах про так звану «сиву давнину», яка «становить основу всього пізнішого більш високого розвитку, тому що вона має своїм вихідним пунктом виділення людини з тваринного царства, а своїм змістом — подолання таких труднощів, які ніколи вже не постануть перед майбутніми асоційованими людьми»²⁶.

Територія України — один з найдавніше заселених людиною районів земної кулі. Завдяки багаторічним дослідженням тепер уже відомі пам'ятки всіх епох палеоліту, починаючи з найбільш давніх стоянок раннього палеоліту²⁷. Як вважають радянські дослідники, південні області України разом з Кавказом та Середньою Азією, можливо, входили навіть до обширної зони Старого світу, де відбувався процес олюднення мавпи та первісного розселення найдавніших людей. Особливо значна кількість пам'яток стародавнього кам'яного віку на території України відноситься до пізнього палеоліту²⁸. Більшістю радянських дослідників її тривалість визначається від 40 тис. до 15 тис. років. Характерною особливістю цієї епохи було значне зосередження її пам'яток в окремих районах, здебільшого по берегах річок.

Одним з таких районів зосередження пізньопалеолітичних пам'яток на території України є середня течія р. Десни на північ і на південь від м. Новгород-Сіверська (Чернігівська область). Цей район відзначався досить сприятливими умовами для життя людей тієї епохи. Високий правий берег Десни в багатьох місцях був прорізаний глибокими й широкими балками, які служили надійним захистом стоянок від холодних північних вітрів. Широка долина річки та високе плато по її правому березі створювали сприятливі умови для існування різноманітних тварин, на яких полювали мешканці стоянок, забезпечуючи себе м'ясом, шкурами для одягу та іншими матеріалами для різних господарських і побутових потреб. Береги р. Десни та балок — в багатьох місцях крейдяні, містили значну кількість кременю, що служив сировиною для виготовлення різноманітних знарядь праці. Серед розташованих у цьому районі пізньопалеолітичних пам'яток знаходяться такі досить відомі стоянки, як Пушкарі I, Новгород-Сіверська, Чулатівські I і II та Бугорок²⁹. Особливе місце серед них і серед усіх

* Від редакції. Автор статті І. Г. Шовкопляс вів багаторічні розкопки (1954—1961 рр.) і завершив дослідження Мізинської стоянки — однієї з найвизначніших пам'яток стародавньої історії Східної Європи. На матеріалах досліджень в Мізині та на ряді інших близьких до неї пам'яток автором опубліковано понад 20 наукових праць. Ним підготовлена велика монографія про Мізинську стоянку та її місце в пізньому палеоліті Середньо-Дніпровського басейну. Ця стаття є коротким викладом основних положень монографії.

²⁶ Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 99.

²⁷ П. І. Борисовський. Палеолит України. «Матеріали и исследования по археологии СССР», 1953, № 40, М.—Л.

²⁸ Н. А. Берегова. Палеолитические местонахождения СССР. «Матеріали и исследования по археологии СССР», 1960, № 81.

²⁹ П. І. Борисовський. Палеолітична стоянка Пушкарі I. «Палеоліт і неоліт України», т. I, К., 1947; І. Г. Підоплічко. Пізньопалеолітична стоянка

інших пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи займає Мізинська стоянка (Понорницький район, Чернігівської області). Залишки стоянки в с. Мізині були випадково виявлені під час земляних робіт у 1907 р. місцевим жителем С. Кошедем. Перші наукові дослідження її були здійснені Ф. К. Вовком (Волковим) у 1908 р.³⁰ Пізніше, в до-революційній та довоєнний період, дослідження її продовжувалися П. П. Єфіменком (1909 р.)³¹, Л. Є. Чикаленком і Б. Г. Крижанівським (1912—1914 і 1916 рр.)³² та М. Я. Рудинським (1930 і 1932 рр.)³³. Внаслідок цих досліджень, здійснених на площі близько 300 кв. м, на стоянці було знайдено значну кількість кісток тварин, кремінних і кістяних знарядь праці і побутових виробів та інших речових знахідок. Особливо цікавими були високохудожні твори мистецтва: скульптурні фігурки та різноманітні пластини виготовлені з бивнів мамонтів і оздоблені заглибленим лінійним орнаментом. Ці знахідки демонструвалися Ф. К. Вовком на Міжнародному антропологічному конгресі у Женеві в 1912 р. і принесли Мізинській стоянці світову славу.

Під час розкопок на стоянці дослідники неодноразово відзначали наявність в її культурному шарі різноманітних «великих скупчень кісток», «поглиблень» і «западин», «кострищ» та «вогнищ». Проте тоді не робилося ніяких спроб встановлення первісного призначення їх в житті мешканців стоянки. Не ставилось питання і про можливість вбачати в них залишки господарських і побутових комплексів стоянки, в тому числі її житлових споруд. Дослідники досить відверто піддавали сумніву саму можливість існування жител на стоянці, вважаючи за неможливе віднести до них будь-які її культурні залишки. Так, Л. Є. Чикаленко писав: «Чи мала людина яке-небудь житло — важко сказати, оскільки до нас не дійшло нічого, що дозволило б вирішувати це питання в той чи інший бік»³⁴, а М. Я. Рудинський, допускаючи можливість реконструювати «невелику житлову споруду» за наявністю вогнища, відразу ж застерігав, що «немає достатніх і незаперечних даних відповідно обґрунтувати таке припущення»³⁵. Це пояснювалось існуючою тоді методикою дослідження палеолітичних пам'яток, що зводилася лише до добування давніх предметів та встановлення геологічних умов їх залягання у землі. Залишки давніх комплексів на стоянці розбиралися невеликими частинами протягом ряду років, і внаслідок цього не складалось певної уяви про цілі комплекси.

З часом створилася досить значна невідповідність між широкою відомістю деяких виробів з Мізинської стоянки, про які йшлося в усіх працях з палеоліту та стародавньої історії, з одного боку, і самою стоянкою як поселенням однієї з родових груп стародавнього населення нашої країни — з другого. Ця невідповідність знижувала значення Мізинської стоянки як наукового джерела для вивчення історії пізньопалеолітичної епохи і особливо стала відчутною після того, як у 30—50-х роках радянськими дослідниками було добре вивчено ряд інших пізньопалеолітичних стоянок у різних районах СРСР і, зокрема, на Україні і в безпосередньому сусідстві з Мізинською стоянкою.

В результаті застосування нової наукової методики дослідження пам'яток, насамперед одночасних розкопок на значних площах з залишенням культурних залишків до їх повного комплексного вивчення, на багатьох з цих стоянок — Гагарино³⁶, поблизу

Новгород-Сіверська. «Палеоліт і неоліт України», т. I; Його ж. Палеолитическая стоянка Чулатов I. Журн. «Советская археология», 1940, т. V; М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Рабочий ров (Чулатово II). «Ученые записки Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова», вып. 158, 1952; М. Д. Гвоздовер. Палеолитическая стоянка Бугорок. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. XV, 1947.

³⁰ Ф. К. Вовк. Палеолітичні знахідки в селі Мізині на Чернігівщині, «Записки Українського наукового товариства в Києві», кн. IV, К., 1909; Ф. К. Волков. Палеолитическая стоянка в с. Мезине, Черниговской губернии, «Труды XIV Археологического съезда», т. III, М., 1911.

³¹ П. П. Єфіменко. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине, Черниговской губ., «Ежегодник Русского Антропологического общества при С.-Петербургском университете», т. IV, СПб, 1913.

³² Л. Є. Чикаленко. Короткий звіт про досліди в Мізині 1912. 1913 та 1914 рр., Рукопис. Зберігається в архіві Інституту археології АН УРСР.

³³ М. Я. Рудинський. Досліди в Мізині в 1930 та 1932 рр., Рукопис. Зберігається в архіві Інституту археології АН УРСР.

³⁴ Л. Чикаленко. Раскопки стоянки человека древнекаменного века в селе Мезине, Кролевецкого уезда, «Черниговская земская неделя», 1916, № 34, стор. 8.

³⁵ М. Я. Рудинський. Досліди в Мізині, стор. 35.

³⁶ С. Н. Замятин. Раскопки у с. Гагарино, «Палеолит СССР», вып. 118. М.—Л., 1935.

Липецька, Тельманська³⁷, Костенки I³⁸, Костенки II³⁹, Костенки IV⁴⁰, поблизу Ворожежа, Авдеевська поблизу Курська⁴¹, Мальта⁴² і Буреть⁴³, поблизу Іркутська, та Пушкарі I⁴⁴, Добраничівська на Київщині⁴⁵, та ін. були виявлені і добре вивчені залишки житлових споруд та різноманітних господарських і побутових комплексів. Складовою частиною їх завжди були досить значні скупчення великих кісток тварин та інших решток, подібні або й цілком аналогічні до тих «великих скупчень кісток», що були в свій час знайдені і на Мізинській стоянці. Стало очевидним, що залишки подібних житлових, господарських і побутових комплексів існували й на Мізинській стоянці. Проте їх відновлення для науки було можливе лише при умові нових розкопок на стоянці і виявлення добре збережених залишків подібних комплексів. Саме таке завдання й було поставлене перед Палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР, яка розпочала нові розкопки на Мізинській стоянці у 1954 р. В 1961 р. вони завершилися дослідженням стоянки на всій її площі⁴⁶.

В результаті глибокого дослідження на всій її площі, Мізинська стоянка може бути всебічно відтворена і охарактеризована як одне з родових поселень стародавнього кам'яного віку. Саме завдяки такому дослідженню вона стала повноцінним науковим джерелом для вивчення історії стародавнього населення нашої країни в пізньопалеолітичну епоху, а ряд зв'язаних з нею важливих питань, що досі розглядалися наближено і часто лише у вигляді гіпотез, можуть вивітлюватися тепер повно і обґрунтовано незаперечними науковими фактами.

Мізинська стоянка була розташована у гирлі широкої і глибокої балки, що прорізала правий корінний берег долини р. Десни в напрямку з заходу на схід від його лесового плато до русла. Сама балка, будучи дуже давньою, мала характер невеликої річки—притоки Десни з цілком сформованою власною долиною. На лівому березі балки, недалеко від її виходу в долину Десни, знаходилася невелика за площею надзапланована тераса з помітним схилом поверхні з заходу на схід, в напрямку до Десни. Тераса мала характер видовженої (понад 70 м) і досить вузької (максимальна ширина близько 25 м) площадки. Своїм південним краєм вона виходила безпосередньо до русла балки, заповненого водою, а північним — упиралася у досить високий її корінний берег. Західний кінець цієї площадки, поступово звужуючись, зовсім виклинувався внаслідок того, що високий корінний берег балки підходив безпосередньо до русла і круто обривався. Східний кінець площадки, дедалі знижуючись, виходив на рівень заплави самої Десни. Отже, площадка мала дуже вигідне положення: з півночі і заходу вона була надійно захищена високим берегом балки від холодних північних вітрів, а з півдня і сходу була відкрита до сонця. Надійний захист від північних вітрів, близькість води в руслі балки, легкий доступ по ній в долину Десни та на високе плато, багаті різноманітними тваринами, і, нарешті, наявність кремінної сировини для знарядь праці — все це зумовило не тільки виникнення стоянки на цьому місці, а й досить тривале її існування.

Максимальна площа стоянки, відзначена поширенням її культурних залишків, досягала близько 1,5 тис. кв. м. Перші поселенці займали спочатку найвищу, західну частину площадки. Згодом, в міру розростання стоянки, вони поступово зайняли її

³⁷ П. П. Ефименко. Новая палеолитическая стоянка в Костенках, «Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР», № 6—7, М.—Л., 1940; А. Н. Рогачев, Некоторые вопросы хронологии верхнего палеолита. Журн. «Советская археология», XVII, М.—Л., 1953.

³⁸ П. П. Ефименко. Из материалов палеолитического поселения Костенки I. Землянка А. Журн. «Советская археология», XI, М.—Л., 1949.

³⁹ П. И. Борисковский. Раскопки палеолитического жилища и погребения Костенки II в 1953 г., Журн. «Советская археология», XXV, 1956.

⁴⁰ А. Н. Рогачев. Костенки IV — поселение древнекаменного века на Дону. «Материалы и исследования по археологии СССР», № 45, М.—Л., 1955.

⁴¹ А. Н. Рогачев. Исследование остатков первобытнообщинного поселения верхнепалеолитического времени у с. Авдеево на р. Сейм в 1949 г., «Материалы и исследования по археологии СССР», № 39, М.—Л., 1953.

⁴² М. М. Герасимов. Раскопки палеолитической стоянки в с. Мальте. «Палеолит СССР», вып. 118, М.—Л., 1935.

⁴³ А. П. Окладников. Палеолитические жилища в Бурети. «Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР», вып. X, М.—Л., 1941.

⁴⁴ П. И. Борисковский. Пушкарское палеолитическое жилище. «Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР», вып. VII, М.—Л., 1940.

⁴⁵ И. Г. Шовкопляс. Добраничевская палеолитическая стоянка. «Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР», вып. 59, М.—Л., 1955.

⁴⁶ Експедиція здійснювалась спільно з Інститутом зоології АН УРСР з участю Київського і Чернігівського історичних музеїв та Київського державного університету.

центральну і частково східну частини. Східний кінець площадки, який час від часу затоплювався повеневими водами, не був заселений людьми, а тому тут немає ніяких культурних залишків. Усі основні комплекси стоянки — її виробничі центри, житла, вогнища, скупчення кісток тварин, що служили сировинним матеріалом, тощо — знаходилися в західній та центральній частинах її площі. Саме вона й була основною частиною стоянки. На цій площі знаходилася й найбільша кількість різноманітних культурних залишків. Крайня східна частина стоянки використовувалася періодично, в міру потреби. Вона відігравала допоміжну роль у житті мешканців стоянки і може бути названа її периферією.

Геологічна будова району Мізинської стоянки та умови залягання її культурного шару вивчалися багатьма геологами: П. Я. Армашевським⁴⁷ і О. П. Павловим⁴⁸, Г. Ф. Мірчинком⁴⁹, П. А. Тутковським⁵⁰, В. В. Різниченком⁵¹ і В. І. Громовим⁵², І. Г. Підоліччю⁵³ і Г. С. Руденко⁵⁴. Незважаючи на досить значну розбіжність їх поглядів у питанні про час і характер утворення різних геологічних відкладень у районі стоянки і на ній самій, усі вони в основному сходяться на визначенні умов залягання культурного шару. Дослідження останніх років і широке співставлення геології деснянських пізньопалеолітичних стоянок з геологією ряду інших районів Європи дозволяють віднести Мізинську стоянку, разом з іншим в басейні середньої течії р. Десни, до вюрмської епохи і до того ж «не до самого її початку»⁵⁵.

Виявлені та всебічно вивчені залишки ряду важливих господарських і побутових комплексів стоянки дозволяють відтворити також характер господарського життя, побуту і культури людей, що жили на ній. Тепер можна твердити, що Мізинська стоянка була досить тривалим поселенням порівнюючи невеликого (в кілька десятків чоловік) родового колективу, головним господарським заняттям якого було полювання на різноманітних тварин.

Стоянка складалася з п'яти окремих господарсько-побутових комплексів, кожен з яких у своєму складі мав житло, виробничий центр по обробці кременю і кісток тварин, заглиблене вогнище (або кілька їх) поза житлом та скупчення кісток тварин (запаси сировини). Всі ці комплекси були розташовані один біля одного на основній частині стоянки. Основу кожного з таких комплексів становило наземне округле в плані житло з невеликими круглими вогнищами на підлозі. При спорудженні таких жител на Мізинській стоянці, як і на багатьох інших, крім дерева, використовувались великі кістки мамонтів та роги північних оленів. На місцях таких зруйнованих жител утворилися і збереглися скупчення кісток тварин. Розташування окремих кісток у таких скупченнях відповідало їх первісному розміщенню в споруді житла. Це дозволило реконструювати первісний вигляд жител, їх розміри та спосіб спорудження.

Розглянемо один з таких комплексів стоянки. Залишки його житла являли собою досить значне, округле в плані (діаметр — близько 6 м) скупчення великих кісток мамонта та рогів північного оленя, що залягали в чітко витриманому порядку. По зовнішньому краю скупчення знаходились найбільші з кісток, зокрема 15 черепів, кілька тазових та великих кісток кіножівок мамонта. Всі вони лежали близько одна від одної і утворювали суцільну огорожу, яка мала розрив лише в одному місці, де був вхід до житла. Черепи лежали донизу своїми рівними лобовими сторонами, а тазові кістки

⁴⁷ П. Я. Армашевский. Геологический очерк Черниговской губернии. «Записки Киевского общества естествоиспытателей», т. VII, вып. 1, К., 1883.

⁴⁸ А. П. Павлов. Неогеновые и послетретичные отложения Южной и Восточной Европы. «Мемуары Геологического отделения Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», вып. 5, М., 1925; Його ж. Геологическая история Европейских земель и морей в связи с историей ископаемого человека, М.—Л., 1936.

⁴⁹ Г. Ф. Мирчинк. Послетретичные отложения Черниговской губернии и их соотношение к аналогичным отложениям Европейской России. «Мемуары Геологического отделения Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», вып. 4, М., 1925.

⁵⁰ П. А. Тутковский. Предисторична природа Чернігівщини. «Чернігів і Північне Лівобережжя», К., 1928.

⁵¹ В. В. Різниченко. Мізинська палеолітична стація, «Четвертинний період», вып. 1—2 за 1930 рік, К., 1931.

⁵² В. И. Громов. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР. «Труды Института геологических наук АН СССР», вып. 64, М., 1948.

⁵³ И. Г. Подоліччю. Итоги изучения фауны Мезинской палеолитической стоянки. Журн. «Природа», 1935, № 3.

⁵⁴ Г. С. Руденко. До геології Мізинської палеолітичної стоянки, «Наукові записки Київського державного університету», т. XVI. «Геологічний збірник», № 7, К., 1957.

⁵⁵ А. А. Величко. О возможностях геологического сопоставления районов палеолитических стоянок в бассейнах Десны, Дона и на территории Чехословакии. «Труды Комиссии по изучению четвертичного периода», XVIII, М., 1961, стор. 54.

були витягнуті вздовж огорожі. Ближче до центра в скупченні лежали менші кістки мамонта — лопатки, бивні, невеликі кістки кінцівок та ін., а в самому центрі — окремі бивні мамонта та сплетіння великого числа рогів північного оленя. Саме житло мало вигляд високої конусовидної наметоподібної будівлі типу чумів народів Крайньої Півночі. Його каркас (основа) був збудований з дерев'яних жердин, похило вкопаних по краю підлоги житла і зведених до купи над його серединою. Стіни житла були вкриті шкурами тварин, а поверх них обкладені їх кістками. Внизу, безпосередньо на землі, були поставлені черепи та інші великі кістки мамонтів, що своїми рівними сторонами щільно прилягали до стін житла. По самому низу ці кістки були частково присипані землею у вигляді завалини. Вище, на похилих стінах житла, спираючись на великі кістки нижнього ряду, лежали лопатки, бивні та інші менші за розмірами кістки мамонтів. Ще вище на стінах і на самій покрівлі конусовидного житла лежали окремі бивні мамонта та багато рогів північних оленів. При зруйнуванні житла всі ці кістки впали в його середину і утворили те скупчення, яке й було виявлене під час розкопок стоянки.

Під розвалом житла виявлено його досить рівну горизонтальну підлогу, на площі якої були розташовані невеликі округлі вогнища для обігрівання його в холодні зимові пори року. В підлогу житла були вкопані великі трубчасті кістки кінцівок мамонта, які служили упорами для дерев'яних жердин, що підтримували його похилі стіни зсередини. На підлозі житла містилися всі найважливіші речові знахідки, зв'язані з цим комплексом (вироби з бивнів мамонта та рогів північного оленя, твори первісного мистецтва). Подібними до цього були й інші житла на Мізинській стоянці, дещо відрізняючись одне від одного лише розмірами. З ними також були зв'язані всі найважливіші вироби, виявлені на площі відповідних комплексів.

Поряд з житлом знаходився значний виробничий центр — місце обробки кременю та кісток і рогів тварин для виготовлення з них знарядь праці, побутових предметів та прикрас. На його місці збереглося величезне (понад 17 тис. екземплярів) скупчення різноманітних речових залишків виробничого характеру, зокрема велика кількість розщеплених кременів на всіх стадіях їх обробки і цілком закінчені кремінні знаряддя праці, які там же й використовувалися для обробки кісток та рогів тварин. Знайдено також багато різноманітних уламків кісток і рогів тварин на різних стадіях їх обробки, напівфабрикати виробів і окремі готові вироби. Це свідчить, що виробничий центр існував довго, а обробка кременю, кісток і рогів тварин велась досить інтенсивно. Подібні виробничі центри були і в інших чотирьох комплексах стоянок.

Поряд з житлом знаходилося також чотири округлих у плані (діаметром близько 2 м) заглиблених вогнища, заповнених значною кількістю кісткового попелу, які мали господарсько-побутове призначення. Зокрема, вони служили для запікання м'яса убитих тварин.

Нарешті, поблизу від житла знайдено три невеликих скупчення кісток мамонта та інших тварин, що служили запасом сировини для різноманітних господарських, виробничих та побутових потреб. Подібні заглиблені вогнища та скупчення кісток тварин були і в усіх інших комплексах. Розміри їх у кожному випадку були різними, проте це не змінювало спільного їх характеру. Цілком природно, що не всі ці комплекси виникли на стоянці одночасно. Є підстави вважати, що спочатку появились два з них, менші за розмірами, а потім в міру розростання стоянки з'явилися й інші. На підставі вивчення культурних залишків Мізинської стоянки можна відтворити характер подібних комплексів, зокрема жител, і на багатьох інших пізньопалеолітичних стоянках на території України.

Житла Мізинської стоянки, разом з подібними або близькими до них житлами з більшості інших пізньопалеолітичних стоянок різних районів СРСР і зарубіжних країн, дозволяють вважати, що для пізньопалеолітичної епохи були властиві невеликі, переважно наземні житла. Невеликі житла і окремі виробничі центри та побутові комплекси дають підставу вирішувати й ряд інших дуже важливих питань історії пізнього палеоліту, зокрема про характер внутрішньої організації родових колективів. Можна вважати, що кожне невелике житло належало окремій сім'ї, з яких складалася родова община, що жила на стоянці. Виходячи з цього, можна припускати, що саме в цю епоху виникла «парна сім'я», яку Ф. Енгельс вважав характерною формою сімейної організації родового суспільства в наступну, мезолітичну епоху, визначену ним як «вищий ступінь епохи дикунства»⁵⁶.

Вивчення господарсько-побутових комплексів Мізинської стоянки показало, що при всій їх подібності окремі з них мали й деякі свої, досить цікаві особливості. Так, основна частина творів пізньопалеолітичного мистецтва, зокрема скульптурні фігурки та пластинки (в тому числі уламки браслетів) з бивня мамонта, прикрашені по поверхні досконалим геометричним, в тому числі й меандровим орнаментом, була зв'язана переважно з двома комплексами. У виробничих центрах цих комплексів виявилась і

⁵⁶ Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1948, стор. 39.

найбільш значна кількість досить спеціалізованих кремінних знарядь праці — проколок та мікрорізців, призначених для нанесення такого досконалого геометричного орнаменту. У виробничих центрах інших трьох комплексів такі спеціалізовані кремінні знаряддя були майже повністю відсутні. Майже зовсім не знайдено в них і виробів з бивнів мамонта з геометричним орнаментом. Усе це дає підстави вважати, що виготовлення мистецьких творів з бивня мамонта відбувалося на площі саме двох комплексів стоянки, що були своєрідними майстернями. Необхідність виготовлення таких виробів зумовила й зосередження в їх виробничих центрах відповідних спеціалізованих кремінних знарядь праці. У виробничих центрах інших комплексів, де відбувалася звичайна обробка кісток та рогів тварин, не було потреби в таких спеціалізованих кремінних знаряддях.

Важливе наукове значення має виявлення на Мізинській стоянці, крім добре збереженого верхнього, зруйнованого нижнього горизонту залягання її культурних залишків. Ці горизонти були відділені один від одного прошарком лесу товщиною близько 0,6 м, який не містив ніяких залишків. У нижньому горизонті, дуже розмитому у свій час потоками води, що стікали через місце стоянки з плато високого правого берега р. Десни в її долину, збереглися залишки виробничого центру в невеликій заглибині давньої поверхні площі стоянки та кількість округлих ям — комор (діаметром 1,5—2,4 м і глибиною 1 м), заповнених великими кістками тварин, що служили сировиною. Частина цих кісток, зокрема ряд бивнів мамонта, мали сліди часткового використання і обробки. Всередину цих ям була знесена водою й значна частина кремінних і кістяних виробів та відходів їх виробництва з розмитого виробничого центру, розташованого вище по схилу.

Співставлення культурних залишків з обох горизонтів стоянки показує їх повну ідентичність. Це дозволяє віднести обидва горизонти до одного часу і вважати належними до одного й того ж культурного шару, залишеного одним родовим колективом, що двічі заселяв місце стоянки. Виявлення двох горизонтів культурних залишків на Мізинській стоянці та їх належність до одного часу вказує на те, що наявність подібних горизонтів не може бути підставою для оголошення стоянок «багатшаровими». Такі горизонти культурних залишків є лише свідченням повторного заселення місць стоянок протягом однієї й тієї ж епохи.

Важко переоцінити значення численних і різноманітних культурних залишків Мізинської стоянки для висвітлення господарського життя, побуту і культури її мешканців і всього населення Східної Європи в епоху пізнього палеоліту. Так, кісткові залишки близько 600 тварин належать більше як до 20 видів. Видовий склад тварин вказує не тільки на їх місце і роль у господарському житті мешканців стоянки, а й на характер природно-кліматичних умов на р. Десні в час їх існування. Основними об'єктами полювання для жителів стоянки були мамонт (збереглися кістки понад 100 особин), північний олень (понад 80 особин), дикий кінь (понад 60 особин), вовк (понад 50 особин), песець (понад 100 особин), носороги, ведмеді, вівцебики, зайці та ін. На більшість тварин полювання проводилось, головним чином, заради м'яса, яке було основною їжею людей. Шкури вживалися для покрівлі жител та для виготовлення теплого хутряного одягу. Кістки і роги використовувалися як сировина для виготовлення різноманітних знарядь праці та господарських, побутових і культових виробів. Частина великих і міцних кісток тварин йшла як будівельний матеріал при спорудженні жител, а багаті жиром — як паливо. Полювання на великих тварин, зокрема на таких, як мамонт і носоріг, при тодішніх примітивних мисливських знаряддях, було тіл силу лише колективу людей. Полювання мало тоді облавний, переважно загонний характер. У ньому брали участь усі дорослі мешканці стоянки чи їх значна частина. Полювання на псців і вовків проводилося переважно заради їх теплого хутра, яке використовувалося для виготовлення одягу. М'ясо цих тварин здебільшого не вживалося в їжу, про що свідчать знахідки на стоянці їх скелетів у нерозчленованому (анатомічному) стані, чого не могло б бути при споживанні м'яса.

Спеціальні дослідження кісткових залишків показали, що не всі тварини, на яких полювали жителі Мізинської стоянки, належали до місцевих видів. Північні олені, вівцебики та псці, наприклад, заходили туди зимою з північних областей Східної Європи, а зубри й дикі коні — літом з південних. Мамонти існували тоді на р. Десні постійно.

Специфічну групу фауністичних решток Мізинської стоянки становлять раковини морських моллюсків. Їх на стоянці знайдено понад 800. Більшість з них мають спеціально зроблені отвори для нанізування та пришивання до одягу, у вигляді намиста та підвісок. Вони, мабуть, служили людям і своєрідними культовими амулетами, зв'язаними з певними релігійними уявленнями. Такі раковини зустрічаються дуже рідко (в басейні р. Десни вони є ще лише на Юдинівській стоянці на р. Судості), до того ж тільки поодинокими і не завжди перетвореними в підвіски-намистини, і мають південноукраїнське, чи навіть південнокримське походження⁵⁷. Те, що вони знайдені у

⁵⁷ А. С. Руденко. Морские моллюски из Мезинской стоянки, «Краткие сообщения Института археологии» (АН УССР), вып. 8, К., 1959.

басейні р. Десни, має дуже важливе значення для встановлення характеру зв'язків пізньопалеолітичного населення з досить віддаленими районами. Є всі підстави вважати, що це були безпосередні зв'язки. Мешканці цих стоянок, зокрема й Мізінської, могли епізодично проникати під час своїх мисливських мандрівок в дуже віддалені місцевості, приносячи звідти окремі предмети, які привертали їх увагу. Безпосередні відвідування пізньопалеолітичними людьми досить далеких районів, наприклад з метою добування кремєню для знарядь та інших матеріалів, засвідчені й для багатьох інших стоянок Східної і Центральної Європи. Значна рухливість пізньопалеолітичного населення була також зв'язана з пересуванням слідом за тваринами, що були об'єктами полювання. Допустити ж наявність обміну в пізньопалеолітичну епоху, навіть рідкого й випадкового, щоб пояснити знахідки раковин морських молюсків у віддалених від морів районах, зокрема й на Мізінській стоянці на р. Десні, немає достатніх підстав. Існування тоді досить значних незаселених людьми територіальних районів виключало можливість такого обміну.

Найчисленнішу групу культурних залишків стоянки становили різноманітні вироби з місцевого, переважно чорного крейдяного кремєню. Всього їх зібрано понад 113 тис. екземплярів, у тому числі близько 4,5 тис. знарядь праці. Весь процес обробки кремєню відбувався на площі стоянки. Про це свідчать знахідки на місцях її виробничих центрів дуже великої кількості різноманітних відходів виробництва, особливо відщепів та уламків пластин. Серед кремінних знарядь переважали різці — основні інструменти для обробки кісток і дерева. За характером кремінних знарядь праці Мізінська стоянка може бути віднесена до групи стоянок так званої ранньомадленської пори пізнього палеоліту. В цьому вона досить близька до цілого ряду інших стоянок Східної Європи, в тому числі розташованих у басейні середньої течії р. Десни, зокрема Чулатівська I та Супоневська, Юдинівська, Єлисейовецька і Тимонівська⁵⁸.

Серед кістяних знарядь праці найбільш поширеними були клиновидні інструменти з стінок трубчастих кісток і бивнів мамонта та молотковидні з рогів північного і гігантського оленів, призначені для розколювання кісток і дерева, стержневидні наконечники мисливських списів-дротиків та численні і різноманітні проколки з пластинок бивнів мамонта, стінок трубчастих кісток тварин, зокрема пещів, та тонкі голки з отворами-вухками на кінці для продівавання сухожильних ниток, що вживалися для виготовлення одягу з шкур тварин. З побутових предметів інтерес викликають застіжки у вигляді стерженьків з бивня мамонта з кульовидними випуклими потовщеннями та округлих і квадратних пластинок з круглими отворами в центрі. До прикрас відносяться також підвіски-амулети у вигляді медальйонів з бивня мамонта, а також браслети і діадеми з того ж матеріалу, прикрашені на поверхні геометричним орнаментом.

Особливе місце на Мізінській стоянці і в усьому пізньому палеоліті нашої країни займають різноманітні твори первісного мистецтва. Саме вони й принесли стоянці світову славу. Серед них є твори всіх основних видів мистецтва — скульптури, графіки і живопису. До числа скульптурних творів належить дві досить значні за розмірами (понад 30 см) людські фігури-ідоли та маленькі фігури жінок з бивнів мамонта. Останні прикрашені по поверхні заглибленим лінійним орнаментом у вигляді різноманітних геометричних візерунків, у тому числі досконалим зображенням меандру, появу якого ще досить недавно відносили до часів Стародавньої Греції, де він одержав і свою назву від р. Меандр у Малій Азії. Невеликі фігурки відображали існування матриархату у первісних родових колективів і були зв'язані з поширенням тоді культу жінки-матері. Є серед скульптурних зображень також невеликі фігурки тварин.

Надзвичайно цікавими є графічні твори мистецтва. Найважливішими з них, крім орнаментованих скульптурних фігурок, є два браслети з тонких пластинок бивня мамонта, прикрашені геометричним заглибленим орнаментом. Один з них виготовлений з широкої, майже суцільної пластини, вкритої досконалим і правильним меандровим та зигзаговим орнаментом. Другий складається з п'яти вузьких пластинок (шириною близько 1 см кожна), прикрашених більш простим, так званим ялинковим орнаментом. Обидва вони закріплювалися на руді з допомогою шнурування, для чого на кінцях пластинок є спеціально просвердлені отвори. На стоянці зібрано також значну кількість уламків таких браслетів з меандровим і ялинковим орнаментом та заготовок.

До найвизначніших творів пізньопалеолітичного мистецтва, що походять з Мізінської стоянки, належить серія великих кісток мамонта (лопатка, дві нижні щелепи та ін.), прикрашених по поверхні художнім розписом у вигляді лінійного геометричного орнаменту, виконаного червоною вохрою. Значні скупчення вохри червоного та жовто-

⁵⁸ І. І. Шовкопляс. Супоневська палеолітична стоянка. Журн. «Археологія», т. IV. К., 1950; К. М. Поликарпович. Археологические исследования в БССР в 1945—1953 гг. «Материалы по археологии БССР», т. I, Минск, 1957; К. М. Поликарпович. Археологические исследования у деревни Елисейовичи и др. 1935—1936 гг. «Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг.», М.—Л., 1941; М. В. Воеводский. Тимоновская палеолитическая стоянка, «Русский антропологический журнал», 1929, т. XVIII, № 1—2.

го кольору виявлені всередині окремих жител. На велику лопатку мамонта (розміром 60×52 см) нанесено близько 20 ламаних паралельних ліній, які утворюють досить цільний і виразний геометричний узор, місцями з елементами меандру, близький до заглиблених різьблених узорів на браслетах і статуетках. Ці твори пізньопалеолітичного живопису Мізинської стоянки — єдині в нашій країні, а за площею, зайнятою малюнками, та цільністю зображень вони не мають собі рівних в усьому світі. Такими ж унікальними є й скульптурні та графічні мистецькі твори Мізинської стоянки⁵⁹. Лише дуже наближено і чисто умовно з деякими невеликими мізинськими фігурками можуть бути співставлені окремі також дуже схематизовані фігурки, що зображують жінок, з деяких пізньопалеолітичних, головним чином ранньомадленських стоянок Західної Європи, наприклад, таких, як стоянка Петерсфельс у Німеччині та Сирейль у Франції⁶⁰. Вони можуть служити підтвердженням ранньомадленського часу Мізинської стоянки, оскільки такі фігурки в Західній Європі в більш ранніх і пізніх стоянках не зустрічаються. Геометричний меандровий орнамент Мізинської стоянки ніде більше в світі так виразно не представлений і відомий під назвою «мізинського». Близько до нього стоять лише деякі геометричні зображення з стоянок басейну середньої течії р. Десни, зокрема Супоневської. Геометричні зображення Мізинської стоянки, як і ряд інших творів мистецтва та прикрас-амулетів, безперечно, були зв'язані з магічними уявленнями жителів, викликаними їх основним заняттям — полюванням на тварин.

Мізинська стоянка існувала, мабуть, кілька десятків років. Точно визначити час існування Мізинської, як і інших пізньопалеолітичних стоянок, поки що не вдається⁶¹.

Повне дослідження Мізинської стоянки, вивчення і широке зіставлення здобутих на ній численних культурних залишків з такими ж матеріалами багатьох інших пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи дозволяє не тільки визначити її місце серед останніх, а й поставити і частково вирішити ряд загальних питань історії пізньопалеолітичного населення. Можна вважати, що Мізинська стоянка є лише однією з досить значної групи близьких між собою за характером залишків ранньомадленських стоянок Середньо-Дніпровського басейну, зокрема таких, як Супоневська, Чулатовська I і Тимонівська на р. Десні, Єлисайовецька і Юдинівська на р. Судості, Юривська (верхній шар) на р. Прип'яті⁶² та Кирилівська (нижній шар) на р. Дніпро⁶³. Всі ці стоянки з повним правом можуть бути об'єднані в єдину культуру пізнього палеоліту Східної Європи, яку можна було б назвати мізинською. За рядом важливих ознак (характер господарства, побуту і культури, етнічні ознаки, характер жител) Мізинська й усі названі вище близькі до неї ранньомадленські стоянки мають також багато спільного як з більш ранніми стоянками цього обширного району, зокрема такими, як Новгород-Сіверська, Погон⁶⁴ і Пушкарі I на р. Десні, Бердизька на р. Сож⁶⁵, Юривіч (нижній шар) на р. Прип'яті⁶⁵ і Радомишльська на р. Тетереви⁶⁷, так і більш пізніми, такими, як Чулатівська II і Бугорок на р. Десні, Гінцівська на р. Удаї⁶⁸, Добранічівська на р. Сулої та Довгинецька на р. Порині⁶⁹. Всі вони, мабуть, належали до великої групи спорідненого населення цієї території і можуть бути об'єднані в єдину Середньо-Дніпровську етнокультурну область пізнього палеоліту Східної Європи. Глибоке і всебічне вивчення ряду цих стоянок допоможе повніше вивітлити історію пізньопалеолітичного населення Східної Європи і матиме винятково важливе наукове значення.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

⁵⁹ П. П. Ефименко. Первобытное общество, К., 1953, стор. 464.

⁶⁰ Там же, стор. 459—460.

⁶¹ И. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс. Поздний палеолит Украинского Полесья (Некоторые вопросы стратиграфии и периодизации). Четвертичный период, вып. 13, 14, 15, К., 1961, стор. 372.

⁶² В. Д. Будько. Палеолит Белоруссии. Автореферат диссертации. Л., 1962, стор. 12—13.

⁶³ В. В. Хвойко. Каменный век среднего Приднепровья. «Труды XI археологического съезда», т. 1, М., 1901; П. И. Борисковский. Кирилловская палеолитическая стоянка. «Материалы и исследования по археологии СССР», № 2, М.—Л., 1950.

⁶⁴ М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Погон. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. XXXI, М.—Л., 1950.

⁶⁵ К. М. Поликарпович. Палеолит и мезолит БССР и некоторых соседних территорий верхнего Приднепровья. «Труды II международной конференции», вып. V, М.—Л., 1934; В. Д. Будько. Назв. праця.

⁶⁶ К. П. Поликарпович. Назв. праця; В. Д. Будько. Назв. праця. стор. 11—12.

⁶⁷ І. Г. Шовкопляс. Археологічні дослідження на Україні, К., 1957.

⁶⁸ І. Ф. Левицький. Гонцівська палеолітична стоянка, «Палеоліт і неоліт України», т. 1, К., 1947.

⁶⁹ І. Ф. Левицький. Довгинецька палеолітична стаяція. Журн. «Антропологія», III, К., 1930.

КРИТИКА та БІБЛІОГРАФІЯ

«З ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ. НАРИСИ». Редакційна колегія: К. С. Коваленко (відповідальний редактор), С. А. Вольський, С. М. Ковбасюк, В. Г. Коновалов, А. О. Котляр, І. Г. Леонов. Одеське книжкове видавництво, 1962, 576 с.

Славні революційні традиції Комуністичної партії, її героїчна боротьба служать одним з найсильніших засобів виховання ювої людини в дусі морального кодексу будівника комунізму, пролетарського інтернаціоналізму. М. С. Хрущов говорив, що «славна історія нашої партії і далі повинна бути одним з найважливіших джерел виховання кадрів»¹. Всебічне вивчення історії Комуністичної партії допомагає радянським людям, нашим кадрам використати досвід і теоретичне багатство партії при розв'язанні сучасних завдань будівництва комунізму. У прийнятій XXII з'їздом Програмі підкреслюється необхідність дальшого інтенсивного розвитку дослідницької роботи в галузі суспільних наук, зокрема історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

Для суспільних наук винятково важливе значення мав XX з'їзд КПРС, який однією з головних вимог поставив розробку наукової історії Комуністичної партії і її місцевих організацій. На основі рішень XX з'їзду Комуністична партія, її Центральний Комітет розгорнули і провели велику роботу по пошуканню культу особи Сталіна і його шкідливих наслідків, по відновленню і дальшому розвитку ленінських норм і принципів партійної, державної та ідеологічної роботи, по відновленню ленінської методології в суспільних науках, зокрема в історико-партійній. Все це благотворно відбилося на розвитку історичної науки, звільнило її від жорсткості, догматизму, пробудило живу творчу думку, відкрило широкі простір для справді наукової розробки історії КПРС та її місцевих організацій. Серед інших узагальнюючих праць з історії місцевих партійних організацій, що вийшли за останні роки, заслуговують уваги нариси «З історії Одеської партійної організації». На Україні, по суті, це перша праця, в якій більш-менш ґрунтовно висвітлюється історія обласної партійної організації. «Нари-

си», підготовлені великим авторським колективом істориків (35 чоловік), подають в систематизованому вигляді історію Одеської партійної організації протягом усього періоду її існування. «Нариси» написані на основі праць В. І. Леніна, рішень Комуністичної партії та Радянського уряду. Автори широко використали документи центрального та місцевих архівів, спогади учасників історичних подій та інші джерела.

У «Нарисах» всебічно висвітлено роль В. І. Леніна як натхненника і керівника Одеської партійної організації, показано, як під проводом Леніна більшовики Одеси, пройшовши велику школу ідейного виховання і політичного загартування, відіграли вирішальну роль у політичному вихованні широких мас трудящих, в організації їх боротьби проти царизму і капіталізму, в згуртуванні їх навколо героїчного пролетаріату під прапором ленінської партії. Вся історія Одеської партійної організації висвітлюється у зв'язку з історією Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України.

Звертає на себе увагу, що книга написана за новою, оригінальною схемою. В ній всього три розділи: «Одеська партійна організація в період боротьби за повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату», «Одеська партійна організація в роки побудови соціалізму СРСР», «Обласна партійна організація в період розгорнутого будівництва комунізму». Подібна схема заслуговує схвалення, оскільки вона відповідає трьом історичним етапам, що проходять у своїй боротьбі пролетарський клас і Комуністична партія і про які говорилося в доповіді М. С. Хрущова на XXII з'їзді КПРС «Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу». Водночас слід відзначити, що назва і періодизація розділів, а також окремих підрозділів «Нарисів» потребує уточнення і роз'яснення істориками.

Перший розділ «Одеська партійна організація в період боротьби за повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату» охоплює період з 1861 по 1920 р. Автори в цілому правильно і з

¹ М. С. Хрущов. Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XX з'їздові партії, К., 1962, стор. 128.

твно висвітлюють історію революційного робітничого руху, партійної організації Одеси, яка пройшла разом з усією партією великий шлях боротьби і перемог, відіграла важливу роль у розвитку робітничого руху на півдні Росії, була тісно зв'язана з В. І. Леніним і завжди залишалась вірною прапору ленінізму. В. І. Ленін протягом багатьох років уважно стежив за революційною боротьбою одеських робітників, цікавився діяльністю Одеської партійної організації, спрямовував її. Одеські більшовики підтримували тісні зв'язки з великим вождем. Гордістю Одеської партійної організації було те, що вона обрала В. І. Леніна своїм делегатом на міжнародний соціалістичний конгрес і на III з'їзд РСДРП. Одеська партійна організація виникла на ґрунті розвитку робітничого руху та широкого творчого застосування марксизму. Робітничий рух в Одесі, як і в усій країні, пройшов складний шлях свого розвитку — від стихійних страйкових виступів пролетаріату до першої пролетарської організації в Росії — «Південноросійського союзу робітників», від народників до соціал-демократичних гуртків і груп.

Про зародження і розвиток робітничого руху, створення одеськими робітниками «Південноросійського союзу робітників», діяльність народників, виникнення і діяльність перших марксистських гуртків в Одесі розповідається у підрозділі «Початок робітничого руху. Перші марксистські гуртки в Одесі» (автор З. В. Першина). На конкретних фактах показується, що в марксистських гуртках Одеси виросло багато робітників соціал-демократів (Л. Яковлев, П. Квачов, М. Повельський та ін.), які стали потім професіоналами-революціонерами, учасниками Жовтневої революції.

У підрозділі «Створення соціал-демократичної організації в Одесі та її діяльність у період підготовки III з'їзду партії» (автори С. К. Мельник, Н. М. Філагова) правдиво розкривається складна боротьба революційних соціал-демократів проти опортуністів за перемогу ленінсько-скрівського напрямку в Одеській організації РСДРП, за утвердження Одеського комітету РСДРП на більшовицьких позиціях. Наведені факти і дані цілком підтверджують висновок авторів, що в складній обстановці напередодні революції 1905—1907 рр. «Одеська партійна організація затишилась вірною заповідям революційного марксизму, рішуче відстоювала принципи більшовицької партійності і була вірною опорою В. І. Леніна в боротьбі за монолітність і єдність партії» (стор. 57).

З інтересом читається підрозділ «Одеська більшовицька організація в роки першої російської революції (1905—1907 рр.)» (автори П. І. Воробей, С. М. Ковбасюк). В той період одеські більшовики були активними учасниками всіх важливих політичних подій, очолювали страйкову боротьбу пролетаріату,

були тісно зв'язані з робітничими колективами підприємств міста, вели агітацію серед селян, солдатів, демократичної інтелігенції. Водночас автори не затушовують помилок і промахів, які допускались одеськими більшовиками. У підрозділі «Більшовики Одеси між двома буржуазно-демократичними революціями (1907—1917 рр.)» (автори Н. Г. Георгі, І. П. Никифорчук, О. Т. Альошкін, Р. Д. Чайчук) на багатьох конкретних прикладах показується повсякденна допомога з боку В. І. Леніна одеським більшовикам. Володимир Ілліч листувався з одеськими більшовиками, направляв в Одесу випробуваних марксистів. Зокрема, за дорученням ЦК, В. І. Леніна до Одеси приїжджали П. Г. Смідович, С. І. Гусев, С. В. Модестов. Тут працював видатний діяч більшовицької партії В. В. Воронський та ін. Все це сприяло тому, що в роки реакції більшовики Одеси вистояли під жорстокими ударами царизму, подолали підступи ліквідаторів і одзовістів, в основному правильно здійснювали ленінську політику на практиці, зберегли згуртоване більшовицьке ядро. В роки нового революційного піднесення вони з допомогою ленінського ЦК партії відновили комітет і загальноміську більшовицьку організацію. На початку 1914 р. більшовики Одеси вели за собою переважну частину робітників міста. Не зовсім вдало написана та частина підрозділу, яка висвітлює діяльність більшовицької організації в період першої світової війни. Між більшовиками і меншовиками точилася гостра боротьба з корінних питань війни, миру і революції, проте автори не показали цієї боротьби.

Змістовно написаний підрозділ «Боротьба за перемогу і зміцнення Радянської влади (березень 1917 р.— березень 1918 р.)» (автор Є. Ф. Зубицький). Незважаючи на те, що після Лютневої революції з підпілля вийшло всього 50—60 більшовиків Одеси, все ж останні зуміли перебороти величезні труднощі, створити самостійну більшовицьку організацію, очолити боротьбу трудящих мас за встановлення диктатури пролетаріату і зміцнення Радянської влади. В підрозділі «Більшовицька організація Одещини в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.)» автори Є. В. Горюховська, П. Г. Чухрій, Г. Т. Тихун показують складну обстановку на Україні, зокрема на півдні. Авторам вдалося у дохідливій формі показати, що Одеська партійна організація, як і інші партійні організації України, одержувала велику практичну допомогу від ЦК РКП(б) і особисто від В. І. Леніна. ЦК РКП(б) направляв на Україну для керівництва боротьбою трудящих досвідчених партійних працівників. Перед виїздом з багатьма з них особисто розмовляв В. І. Ленін, давав їм вказівки і поради. Далі докладно розкривається героїчна боротьба одеських більшовиків проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

В період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції Одеська губерньська партійна організація політично загартувалася, організаційно зміцніла, перетворилася в стійкий бойовий загін Комуністичної партії.

Другий розділ присвячений діяльності Одеської партійної організації в роки побудови соціалізму в СРСР. Після закінчення громадянської війни радянський народ під керівництвом Комуністичної партії приступив до розв'язання надзвичайно складного завдання — відбудови зруйнованого народного господарства і побудови фундаменту соціалізму. Керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б), вказівками великого Леніна, Одеська партійна організація розгорнула велику роботу по здійсненню непу. В центрі її уваги, як і всієї партії, стояло зміцнення союзу робітничого класу з селянством на новій економічній основі, зміцнення диктатури пролетаріату, розвиток соціалістичного сектора народного господарства, забезпечення його перемогою у боротьбі з капіталістичним сектором. У підрозділі, присвяченому періоду відбудови народного господарства, автори М. І. Збарський і П. А. Некрасов показали складність і трудність відбудовних робіт на Одещині, що проходили в умовах гострої класової боротьби, а також боротьби партії проти антиленінських елементів у своїх рядах. В Одеській партійній організації ця боротьба нерідко досягала великого напруження. Та при всьому цьому, підкреслюється в «Нарисах», Одеська партійна організація залишалася на ленінських позиціях.

Взятий XIV з'їздом ВКП(б) генеральний курс на соціалістичну індустріалізацію відкрив перед народним господарством Одещини нові перспективи розвитку. У підрозділі «Окружна партійна організація в період соціалістичної індустріалізації країни і підготовки суцільної колективізації сільського господарства» (автори Н. П. Єгіпко і А. А. Руденко) переконливо показано, що боротьба за розв'язання індустріалізації стояла в центрі уваги комуністів Одеси. Автори цілком слушно зауважують, що в міру розгортання соціалістичного будівництва керівна роль партійних організацій неухильно зростала і відповідно до цього відбувалася дальша демократизація внутріпартійного життя. В період індустріалізації партія вела гостру боротьбу проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку. У цій боротьбі Одеська окружна організація КП(б)У знову показала себе стійким ленінським загonom і разом з усією партією виступила проти капітулянтів і дезорганізаторів, засудила опозицію і повела боротьбу за єдність своїх рядів.

Успіхи соціалістичної індустріалізації створювали реальну можливість для розв'язання іншої важливої проблеми соціалістичного будівництва — колективізації сільського господарства. У підрозділі «Діяльність партійної організації в роки наступу соціалізму по всьому фронту» (автори

Г. Л. Фролова, А. Г. Горбунов, М. О. Корчинський) висвітлюється діяльність комуністів Одещини по роз'ясненню трудящим першваг великого соціалістичного землеробства перед дрібним селянським господарством. З ініціативи і під керівництвом комуністів широко популяризувався досвід передових радгоспів і колгоспів. Перша в країні МТС ім. Шевченка, Березівського району, що виникла на базі радгоспної тракторної колони, стала зразковою не лише на Україні, а й в Радянському Союзі. Масова колективізація, загострення класової боротьби в країні вимагали зміни форми і методів партійного керівництва сільським господарством, великої кількості кадрів, піднесення бездатності партійних організацій, поліпшення політичного виховання мас. У роки колективізації сільського господарства партійна організація Одещини, керуючись ленінським кооперативним планом, вказівками ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, спираючись на широку політичну активність трудящих, активно відстоювала генеральну лінію партії в боротьбі з правими опортуністами, троцькістами та різного роду лівацькими елементами.

Успіхи, досягнуті в роки першої п'ятирічки на фронті індустріалізації і колективізації сільського господарства, стали міцною економічною основою матеріального піднесення добробуту і культурного рівня трудящих міста і села. У «Нарисах» вказується, що на кінець п'ятирічки на Одещині повністю була ліквідована неписьменність, безробіття в місті, наймитування на селі, а Одеса за кількістю вищих і середніх спеціальних навчальних закладів зайняла одне з провідних місць в країні. Побудова в СРСР фундаменту соціалістичної економіки відкрила великі перспективи швидкого зростання продуктивних сил, зміцнення і розвитку соціалістичного ладу. Вступивши в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства, партійна організація мобілізувала широкі маси на дострокове виконання другої п'ятирічки. У підрозділі, присвяченому цьому періоду (автор П. П. Лопата), у повній відповідності історичною правдою проводиться думка, що серед факторів, які негативно впливали на діяльність Одеської партійної організації, був культ особи Сталіна і його наслідки. Водночас автор робить правильний висновок, що, незважаючи на велику шкоду, якої завдав культ особи Сталіна організму створеної В. І. Леніном Комуністичної партії залишався в своїй основі здоровим і бойовим і що саме це дає можливість партійній організації Одещини добитися нових успіхів і перемог на фронті соціалістичного будівництва.

Особливо вдалим є підрозділ, присвячений діяльності Одеської партійної організації у період Великої Вітчизняної війни (автори С. А. Вольський, В. Д. Сидорський, В. С. Рубаха та М. М. Лукив). Одеська партійна організація в роки війни

виступила як велика мобілізуюча й організуюча сила. Своєю беззавітною відданістю Батьківщині, мужнім і безстрашним служінням загальнонародній справі комуністи запалювали радянських воїнів і трудівників тилу на безсмертні ратні і трудові подвиги. Очоливши всенародну війну проти фашистської навали, Комуністична партія розробила дійові заходи боротьби з ворогом не тільки на фронті, а й на тимчасово окупованій радянській території. Одеська партійна організація внесла гідний вклад у героїчну боротьбу радянського підпілля. Висвітлення сповненої мужності і самопожертви діяльності славних патріотів-підпільників — комуністів, комсомольців і безпартійних С. С. Сухарева, В. О. Молодцова, Я. Ф. Васіна, В. Д. Авдеева, М. С. Костюка, М. П. Храновського, К. Зелінського, І. Г. Ілюхіна, П. К. Гречаного, В. С. Моргуценка, М. К. Майбороди, К. А. Тимофеева, С. І. Дроздова, В. О. Молотова, Людмили і Леоніда Бачинських, М. А. Крилевського, В. Є. Нестеренко, Ф. К. Байдана, Д. І. Овчаренко та ін. робить особливо цінним цей підрозділ.

Про боротьбу партійної організації за відбудову зруйнованого фашистами народного господарства Одеської області, подолання великих труднощів на цьому шляху, про допомогу, що її подали у відбудові народного господарства ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, розповідається у підрозділі (автори І. Є. Крук та Н. М. Трофімов).

Період 1953—1958 рр. увійшов в історію радянського народу і Комуністичної партії як період могутнього піднесення народного господарства і завершення будівництва соціалізму, період дальшого розвитку і зміцнення радянського суспільного ладу, поліпшення добробуту трудящих, розквіту науки і культури, зміцнення могутності Радянської держави, її міжнародного престижу і авторитету. У підрозділі «Нарисів», присвяченому цьому періоду (автори Л. А. Мягчилов, В. Т. Коломійчук, І. Г. Леонов), чітко проведено думку, що успішне розв'язання всіх завдань, які тоді стояли перед комуністами, стало можливим внаслідок подолання шкідливих наслідків культу особи Сталіна в партійному, державному і громадському житті, завдяки відновленню ленінських норм і принципів партійного життя і партійного керівництва. Одеська партійна організація, виконуючи рішення XX з'їзду КПРС, з допомогою і під керівництвом ЦК КПРС і ЦК КП України добилася пожевлення партійної роботи, посилення ролі комуністів, розчіщення і зміцнення зв'язків з масами, усунення елементів адміністрування і канцелярсько-бюрократичних методів керівництва, створення атмосфери справжнього колективізму.

У третьому розділі (автори П. П. Воронін, І. О. Китаєв, К. С. Коваленко, В. Г. Коновалов) висвітлюється діяльність Одеської партійної організації в період розгор-

нутого будівництва комунізму. Величезні успіхи, здобуті радянським народом після XX з'їзду КПРС, зумовили остаточну перемогу соціалізму в СРСР і його вступ у новий історичний етап — період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Виходячи з економічних завдань, Комуністична партія розробила перспективний план, важливою складовою частиною якого є контрольні цифри розвитку народного господарства на 1959—1966 рр. У «Нарисах» показано, яких конкретних показників мають добитися трудящі Одещини за семирічку в галузі промисловості, сільського господарства, піднесенні матеріального добробуту, науки і культури. Показуючи діяльність партійної організації по мобілізації трудящих на успішне здійснення величезних накреслень семирічки, автори особливу увагу приділили пропаганді й впровадженню передового досвіду, найновіших форм організації праці в промисловому та сільськогосподарському виробництві. Зокрема, привертає увагу висвітлення діяльності громадських комісій економічного аналізу, які створені на підприємствах Одеси, перебудови діяльності колгоспних партійних організацій і наближення їх до виробничого життя, ролі бригадних первинних партійних організацій в організації й ідейно-виховній роботі, опанування всіма колгоспниками технікою, діяльності інститутів передового досвіду та ін. Водночас автори відзначають і серйозні недоліки, що мали місце в керівництві сільським господарством і були піддані гострій критиці на січневих (1961 р.) пленумах ЦК КПРС і ЦК КП України. Значна увага приділена у «Нарисах» питанням ідеологічної роботи. Автори підкреслюють, що побудова комунізму в СРСР неможлива без виховання мас у дусі високої комуністичної свідомості і що основною проблемою у великому і складному процесі комуністичного виховання є трудове виховання. Виконуючи постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (9 січня 1960 р.), комуністи Одещини багато зробили, щоб удосконалити форми й методи масово-політичної роботи серед трудящих, більш вдумливо пропагувати досягнення соціалістичного ладу, все те позитивне, що виникає в практиці будівництва комунізму.

У заключній частині «Нарисів» показана боротьба комуністів Одещини за перетворення в життя рішень історичного XXII з'їзду КПРС, відзначається, що до XXII з'їзду КП України і XXII з'їзду КПРС Одеська обласна партійна організація значно зміцнила свої ряди, посилила зв'язки з масами трудящих, збагатилася новим досвідом колективного керівництва, підвищила політична й трудова активність комуністів, зростає безбедність міських, районних і первинних партійних організацій. Прийнята на XXII з'їзді Програма Комуністичної партії Радянського Союзу запаліла комуністів і всіх трудя-

щих Одещини на нові трудові звершення. Висвітлення конкретного керівництва Одеської партійної організації могутнім трудовим піднесенням, що наступило після ХХІІ з'їзду КПРС, становить основне достоїнство заключної частини «Нарисів».

Проте «Нариси» не позбавлені деяких недоліків. Насамперед, слід вказати на значну схематичність більшості підрозділів. Їх авторам не завжди вдається органічно поєднати загальний і конкретний історичний матеріал. Тому в ряді випадків висвітлення діяльності комуністів підмінено статистичними викладками. Це, звичайно, знижує виховне значення «Нарисів». Саме схематизмом можна пояснити і той факт, що, за небагатьма винятками, у «Нарисах» дуже слабо показана діяльність окремих комуністів, окремих партійних організацій. В більшості автори лише згадують про них замість того, щоб у дохідливій і яскравій формі розповісти про їх діла, показати все краще, чесне, самовіддане, що дає право кожному комуністу і кожній партійній організації вважати себе часткою великої ленінської партії і що водночас накладає на них такі великі обов'язки.

Звертає на себе увагу поверховий оп в деяких місцях книги конкретних історичних умов, в яких жила і діяла Одеська партійна організація. Авторі книги нерідко відзначають, що це були особливі умови, що комуністам Одещини доводилося долати великі труднощі, проте не розкривають характеру цих труднощів і шляхів їх подолання. У «Нарисах» є й інші істотні недоліки, фактичні помилки, не чіткі формулювання. В цілому ж «Нариси» є значний вкладом у радянську історичну науку сприятимуть поліпшенню вивчення комуністами, безпартійним активом історії Комуністичної партії. Вихід «Нарисів» є значною подією у житті не тільки Одеської партійної організації, а й всієї партійної організації України. Тепер в багатьох областях розгортається підготовка до написання нарисів з історії інших партійних організацій. Вихід у світ книжки з історії Одеської партійної організації сприятиме пошвавленню цієї роботи.

М. Т. СИДОРЧУК

М. Д. НЕСТЕРОВ

*Н. А. БУЦКО. КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ — ОРГАНИЗАТОР
ВСЕНАРОДНОЙ ПОМОЩИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ В ВОССТАНОВ-
ЛЕНИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕ-
СТВЕННОЙ ВОЙНЫ, Изд-во Киевского университета, 1962, 180 с.*

Створення наукових праць з історії Комуністичної партії Радянського Союзу періоду Великої Вітчизняної війни — одне з найважливіших і найпочесніших завдань радянських істориків, що випливає з рішень ХХІІ з'їзду КПРС. Над його здійсненням багато працюють історики СРСР, у тому числі й наукові працівники Радянської України. Прикладом цього є монографія М. О. Буцька. Однак найменш дослідженою є діяльність Комуністичної партії в роки Вітчизняної війни по дальшому зміцненню радянського державного ладу, питання про роль дружби народів СРСР у забезпеченні перемоги над німецьким фашизмом. Досі це питання, як правило, розглядалося лише у плані військового співробітництва радянських народів. Цінність монографії полягає, насамперед, у тому, що автор на прикладі всенародної допомоги Радянській Україні у відбудові економіки ставить і аналізує проблеми трудового співробітництва і трудової взаємодопомоги народів СРСР в роки Вітчизняної війни, діяльність Комуністичної партії по організації цього співробітництва. Автор вводить у науковий обіг велику кількість даних, фактів і документів, що характеризують заходи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України по організації відбудови народного господарства, діяльність партійних організацій республік, країв і областей країни по здійсненню допомоги братній Україні.

Значний інтерес становлять, наприклад,

наведені у книжці документи про велику роботу, що її провів ЦК КП(б) України по формуванню місцевих партійних, радянських і господарських органів (стор. 72-73). Заслужують на увагу також дані про матеріально-технічну і фінансову допомогу Україні з боку Союзного уряду про забезпечення кадрами промислової і сільського господарства, що відроджувалися. Автор повідомляє, зокрема, що бригади будівельників промисловості Дону комплектувалися у 12 союзних і автономних республіках, у 23 областях краях (стор. 31). У багатьох великих промислових центрах СРСР відбувалися пленуми обласних і міських партійних комітетів, партійно-господарські активи, партійні збори, присвячені питанню подання конкретної допомоги українському народу у відбудові господарства. Тільки у Російській Федерації було створено більш як 50 обласних шефських комітетів (стор. 41). Характеризуючи результати цієї роботи Комуністичної партії, автор наводить багато даних і прикладів різноманітності братерської допомоги з боку трудящих не тільки східних районів України, а й тих міст і сіл, які самі зазнали рани війни (Ленінграда, Білорусії та ін.).

Важливо також підкреслити, що, підводячи проблеми всенародної допомоги Радянській Україні, автор в той же час в достатній мірі показує і боротьбу трудящих України під керівництвом партії

організацій за відбудову народного господарства. Саме така єдність трудящих України та інших районів Радянського Союзу обумовили справді всенародний характер відбудови промисловості і сільсько-го господарства.

Отже, аналізуючи основні положення монографії, можна зробити висновок, що вона є істотним вкладом у наукову розробку історії Великої Вітчизняної війни.

Слід також зробити і деякі зауваження. У вступі справедливо підкреслюється, що «істотним недоліком ряду друкованих праць і дисертацій (на жаль, автор не назвав жодної з них. — В. Є.) є відсутність аналізу джерел і форм загальнонародної допомоги у відбудові народного господарства України» (стор. 15). Але й сам автор не був послідовним до кінця. У монографії також приділено мало місця аналізу форм загальнонародної допомоги. В центрі уваги автора — шефська допомога трудящих СРСР українському народу. Тим часом слід було особливо виділити і розкрити ще більш повно іншу форму загальнонародної допомоги — боротьбу робітників промисловості за зразкове виконання завдання по виробництву устаткування і матеріалів для відбудови підприємств, колгоспів, радгоспів і МТС, самовіддану працю залізничників, які доставляли ці вантажі на Україну. Автор наводить лише окремі факти про це і недостатньо аналізує їх. До того ж, не всі аспекти шефської допомоги досліджено. Це стосується, наприклад, таких питань: змагання в республіках і областях СРСР за кращу організацію шефства, соціалістичне змагання трудящих Донбасу, Кузбасу, Підмосков'я, Грузії (у книжці говориться лише про змагання донецьких шахтарів з нафтовиками Баку) та ін.

У своїх висновках М. О. Буцько спирається на широке коло джерел. Автор

використовує документи центральних і місцевих архівів, матеріали преси воєнних років, офіційні документи. Однак автор ігнорує раніш опубліковані наукові дослідження і збірники документів, в яких міститься чимало відомостей з питань, що досліджуються¹. Так, на стор. 45 цитується постанова бюро Ярославського обкому ВКП(б) про подання допомоги Донбасу у відбудові вугільної промисловості (23 листопада 1943 р.). При цьому автор посилається на фонд Центрального партархіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Тим часом відомо, що цю постанову було опубліковано в 1960 р. у збірнику документів «Ярославцы в годы Великой Отечественной войны» (Ярославль, 1960). Іноді автор посилається на архівні джерела, не зазначаючи при цьому, що використаний матеріал було опубліковано у пресі воєнного часу (стор. 35, 37, 45 та ін.).

У розробці поставлених у монографії питань помітна нерівномірність. Так, говорячи про всенародну допомогу у відбудові промисловості України, автор багато уваги приділив Донбасу і значно менше іншим промисловим центрам, особливо машинобудівним та суднобудівним.

Проте окремі упущення і недоліки не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку монографії, яка є серйозним дослідженням, де глибока партійність і змістовність тісно зв'язані. Прочитавши книжку, читач наочно побачить, наскільки вірно і далекоглядно тоді писала газета «Правда», що відбудова господарства у визволених від ворога районах стає загальнонародною справою, яка відповідає найбільш кровним і життєвим інтересам усіх радянських людей.

В. А. ЄЖОВ

В. ПИТОВ. ВЫСШАЯ ШКОЛА УКРАИНСКОЙ ССР В ПЕРИОД ПЕРЕ-СТРОЙКИ, К., 1962, 200 с.

Відповідно до нового Закону про зміцнення зв'язку школи з життям 352 передові підприємства республіки у 1959 р. виділили близько 13 тис. робочих місць для студентів, які з нового 1959/60 учбового року повинні були сполучати теоретичне навчання з продуктивною працею на виробництві. В цехи заводів і фабрик, на будови і шахти прийшли юнаки й дівчата. До 1 січня 1960 р. 95,4% студентів перших курсів вузів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, які сполучали навчання з роботою на підприємстві, успішно закінчили період учнівства, одержали кваліфікаційні розряди й були переведені на робочі місця. Більшість студентів виконувала й перевиконувала норми виробітку, багато з них ставали раціоналізаторами і винахідниками. Труднощі, з якими доводилося зустрічатися студентам, вчи-

ли їх наполегливості, виховували в дусі колективізму, дисциплінованості, організованості. Наперекір скептикам підвищилась і академічна успішність студентів.

¹ «Братерська співдружність російського і українського народів», Харків, 1954; М. М. Лукіна. Братерська допомога народів СРСР українському народові у відбудові економіки Радянської України (1943—1945 рр.), «Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту», 1957, т. 17; Н. А. Гудзенко. Братерская помощь русского и других народов СССР в восстановлении промышленности и транспорта Советской Украины в военные (1943—1945) годы, «Труды Днепропетровского института железнодорожного транспорта», 1957, вып. 1; «Годы героического труда», 1961, та ін.

Таким чином, вже перші кроки здійснення нового Закону про школу показали, що оди́н з головних напрямів перебудови освіти — поєднання теоретичного навчання з продуктивною працею на підприємстві — позитивно впливає на формування у студентів якостей, необхідних майбутньому спеціалісту періоду комуністичного будівництва, є дійовим фактором комуністичного виховання студентської молоді.

Саме це — здійснення підготовки спеціалістів у вузах Української РСР на основі поєднання навчання з роботою — і є змістом основного й найбільшого за обсягом розділу нової книги В. І. Пітова. Праця В. І. Пітова є першою спробою узагальнити досвід перебудови вищої школи республіки в період розгорнутого будівництва комунізму, дати науковий аналіз основних процесів, які відбуваються в системі вищої освіти. У книзі висвітлюється багатогранна роль партійних організацій України в перебудові вищої школи. Водночас автор вказує на помилки й недоліки, які мали місце в справі перебудови, говорить про шляхи їх подолання.

Документальна база книги широка. В. І. Пітов використав матеріали поточних архівів — ЦК КП України, обкомів партії, міністерств і відомств, глибоко вивчив роботу вищих учбових закладів. Та, на жаль, у книзі відсутній науковий апарат, немає відповідних конкретних посилань на джерела.

Перебудова роботи вищої школи республіки аналізується в книзі по трьох напрямках. Автор докладно вивчив суму питань, що становлять проблему підготовки спеціалістів на основі поєднання навчання з продуктивною працею, проблему підвищення ролі вузів у вирішенні завдань науково-технічного прогресу, а також — комуністичного виховання студентів. Отже, дослідженням охоплено майже всі сторони перебудови вищої школи. Розглядаючи проблему поєднання навчання з продуктивною працею на виробництві, автор відтворив ту багатогранну роботу, яку провели колективи вищих учбових закладів республіки в організації навчання студентів відповідно до вимог нового Закону про зміцнення зв'язків школи з життям. Ті питання, які він тут висвітлює, згруповані у три підрозділи, щоправда неоднакові за своїм обсягом. Якщо організації учбового процесу в стаціонарних вузах автор відвів досить місця, то, на наш погляд, недостатньо уваги приділяється перебудові вищої заочної і вечірньої освіти. Слід було докладніше розповісти про виникнення й перші кроки роботи загальнотехнічних факультетів, які, до речі, вперше виникли на Україні й набули в республіці значного поширення.

Пошуки шляхів підвищення якості підготовки спеціалістів у вищих учбових закладах республіки почалися давно. При цьому особлива увага приділялася необхідності посилення практичної підготовки

студентів. І автор розповідає, як уже в 1957 р. окремі вузи Української РСР розпочали роботу за новими учбовими планами. Таким чином, коли почалася перебудова роботи вузів відповідно до Закону про зміцнення зв'язків школи з життям, вища школа України вже мала певний досвід, що дозволило їй успішно перетворити в життя заходи партії і уряду по реорганізації всієї системи вищої освіти В. І. Пітов окремо висвітлює перебудову вищої технічної, сільськогосподарської, педагогічної, медичної, мистецької, а також університетської освіти. Позитивно відзначаючи вирішення автором питань проблеми поєднання теоретичного навчання з практичною діяльністю, ми хотіли б тільки висловити сумнів щодо твердження автора, ніби в період учнівства (3—4 місяці) всі студенти оволодівають робочими спеціальностями (стор. 54).

Можна навести приклади, коли на окремих підприємствах не створювали відповідних умов для успішного ічасного оволодіння студентами виробничими навчаннями, коли юнаки і дівчата у період учнівства виконували допоміжну, чорнову роботу замість того, щоб набувати робітничих професій. А деякі господарські керівники, щоб не допустити студентів до самостійної роботи, навіть за рахунок підприємств продовжували термін учнівства студентів до семи і навіть дев'яти місяців, як це мало місце, наприклад, на Київській трикотажній фабриці ім. Рози Люксембург із студентами Київського технологічного інституту легкої промисловості¹.

Партія приділяє величезну увагу здійсненню в нашій країні науково-технічного прогресу. Рішення з'їздів партії і пленумів ЦК КПРС за останні роки, Програма КПРС визначили щодо цього і виробництва і науки напрями їх роботи, конкретні програми дій. Як ці настанови партії за проваджуються у життя вченими вищих учбових закладів республіки в роки перебудови освіти і є змістом тих питань, що їх розглядає автор, висвітлюючи проблему підвищення ролі вузів у вирішенні завдань науково-технічного прогресу.

Організація наукових досліджень, що сприяють розвитку технічного прогресу зміцнення творчої співдружності працівників науки і виробництва є найважливішим елементом перебудови вищої школи. Та вклад учених у розвиток виробництва не тільки допомагає скорішому виконанню народногосподарських планів. Тісний зв'язок викладачів вузів з виробництвом наближує їх діяльність до життя, дає можливість студентам знайомитися з останніми досягненнями вітчизняної і зарубіжної науки й техніки. І це показано в книзі В. І. Пітова. Однак тут же постає питання, а хіба вузівські вчені нічого не ро

¹ Газ. «Радянська освіта», 5 травня 1962 р.

лять для розвитку сільськогосподарського виробництва, хіба для них не так гостро стоять проблеми науково-технічного прогресу? Такі запитання виникають у зв'язку з тим, що в книзі ми не знаходимо нічого про діла вчених вищої сільськогосподарської школи.

Успіхи у створенні матеріально-технічної бази комунізму значною мірою залежать від світогляду людей — її будівників. Тому боротьба за підвищення свідомості трудящих — це, насамперед, боротьба за прискорення темпів комуністичного будівництва. В. І. Пітов правильно зробив, що проблему комуністичного виховання студентів включив у коло свого дослідження. Автор цілком доречно із всієї суми питань, які становлять суть проблеми, взяв лише основні: роль викладачів суспільних наук у формуванні комуністичного світогляду студентської молоді, трудове і фізичне виховання студентів, виховання комуністичної моралі, підготовка студентів до активної суспільної діяльності. Це дало йому змогу докладно проаналізувати ті основні процеси комуністичного виховання, які відбуваються у вищій школі в період перебудови освіти.

У висвітленні проблеми комуністичного виховання значною заслугою В. І. Пітова є викриття шкідливого впливу культу Сталіна на вивчення в минулі роки марксистсько-ленінської теорії. Автор правильно відзначає, що в період панування культу особи Сталіна були відсутні умови для творчого викладання марксизму-ленінізму. Своєрідна монополія Сталіна в галузі марксизму-ленінізму позбавляла вчених можливості творчо вивчати процеси і явища суспільної практики, збагачувати теорію новими висновками. І далі автор вказує на помилки і неправильні дії Сталіна в дореволюційний період, на хибну

діяльність Сталіна в радянський час, на грубі наукові і політичні помилки в ряді його праць, які видавалися як «досягнення», як «вершина» марксистсько-ленінської теорії. Декларативність у висвітленні марксистсько-ленінської теорії, відрив її від практичних справ народу, елементи догматизму, начотництва і прикрашення дійсності, робить правильний висновок В. І. Пітов, — все це завдало шкоди формуванню переконаних, відданих ідеям марксизму-ленінізму борців за комунізм.

XX з'їзд КПРС поклав початок докорінній перебудови викладання суспільних наук у вузах. XXI і XXII з'їзди партії збагатили марксизм-ленінізм новими теоретичними положеннями. В результаті вивчення роботи кафедр суспільних наук автор показав, що зміни, які відбуваються в роботі вищої школи під впливом історичних рішень XX і XXII з'їздів КПРС, свідчать про глибоку внутрішню перебудову викладачів суспільних наук, про їх поворот у бік суспільної практики, правдивого і сміливого аналізу дійсності.

На закінчення хочеться відзначити хорошу мову автора, лаконічність і чіткість формулювань. І все ж бажано побачити в книзі більше конкретних справ, конкретних людей — викладачів, студентів у цій величезній роботі по перебудові вищої школи.

Та наші окремі зауваження і побажання не можуть похитати загального враження про книгу як про серйозне наукове дослідження однієї з важливих проблем сучасного періоду розгорнутого будівництва комунізму. Її цінність обумовлюється також тим, що вона має практичне значення для дальшої роботи по удосконаленню навчання по-новому у вищій школі.

Ю. О. КУРНОСОВ

**Г. Д. ДИДЕНКО. РАБОЧИЙ КЛАСС УКРАИНЫ В ГОДЫ ВОССТА-
НОВЛЕНИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА (1921—1925),** Изд-во Академии
наук Украинской ССР, К., 1962, 376 с.

В українській історичній літературі є ряд монографій з різних питань історії робітничого класу періоду відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). На цю тему захищено кілька кандидатських і докторських дисертацій, опубліковано велику кількість статей у наукових записках вузів та історико-партійних журналах. У 1962 р. історична література поповнилась новою книгою Г. Д. Діденка про робітничий клас України і його героїчну боротьбу за відбудову народного господарства в 1921—1925 рр. Це — глибоке наукове дослідження. Автор використав широке коло історико-економічних праць, довідково-статистичну літературу, численні неопубліковані документи державних і партійних архівів, періодичну пресу, доповнив історичну літературу про робітничий

клас України у відбудовний період новими цінними даними, фактами й узагальненнями.

Поряд з розкриттям господарської діяльності робітничого класу України в монографії Г. Д. Діденка основна увага приділяється висвітленню питань, поки що недостатньо розроблених дослідниками (внутрішні процеси розвитку і зміцнення робітничого класу України, діяльність Комуністичної партії і Радянської держави по збиранню і консолідації робітничого класу, джерела поповнення його рядів і організація системи підготовки кваліфікованих кадрів, зміни кількісного і якісного складу робітничого класу в процесі відбудови народного господарства, зростання національних кадрів, піднесення виробничої і політичної активності і свідомості

робітників тощо). В цьому й полягає наукова цінність книжки.

У першому розділі монографії дано правильну характеристику економічного і політичного становища України після закінчення іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, висвітлено стан промисловості і кадрів робітничого класу України, хід дискусії про профспілку, перехід до нової економічної політики на Україні. Для характеристики економічного становища України автор використав переконливий засіб порівняння даних різних періодів розвитку України, склав ряд продуманих таблиць. У книзі правильно зазначено, що під час боротьби з опозиціонерами всіх мастей «партійна організація України показала свою політичну зрілість і вірність ленінській генеральній лінії РКП(б)» (стор. 39). При висвітленні питання про профспілкову дискусію треба було б навести приклади, як безпартійні маси засуджували на своїх зборах «робітничу опозицію», неправильні методи керівництва промисловістю і профспілками, що їх намагалися насадити троцькісти. Недостатньо висвітлено також боротьбу партійних організацій за зміцнення свого впливу в найбільш масових організаціях робітничого класу—профспілках, їх діяльність по остаточному очищенню профспілок від меншовиків, анархістів, бундівців та опозиційних елементів.

При розгляді причин введення нової економічної політики автором необхідно було б приділити більше уваги характеристиці співвідношення класових сил у країні, багатогладності її народного господарства, розкриттю об'єктивної необхідності непу. Слід було б чіткіше підкреслити, що умови економічної політики Радянської держави на перехідний період від капіталізму до соціалізму В. І. Ленін визначив уже в працях 1918 р., зокрема «Про чергові завдання Радянської влади». Автор недостатньо навів прикладів схвалення робітничим класом непу, діяльності партійних і профспілкових організацій по роз'ясненню цієї політики серед широких мас робітничого класу. Адже відомо, що з початку непу не зрозуміли не тільки окремі кола робітників, а навіть певна частина комуністів.

Грунтовніше висвітлено в монографії перебудову управління промисловістю, участь у цьому робітничого класу, його допомога селянству в проведенні господарсько-політичних кампаній. Автор мав у розпорядженні багатий фактичний матеріал і правильно узагальнив його.

Всебічно розкрито також питання про збирання кадрів робітничого класу на Україні після закінчення громадянської війни, причини, що зумовили в свій час розплення кадрів робітничого класу, методи й джерела його поповнення, заходи Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовані на ліквідацію недостачі спеціалістів у промисловості. Вперше широко

висвітлена діяльність відділу розподілу робочої сили Наркомату і губернських відділів праці, підвідділів обліку і розподілу праці по виявленню кваліфікованих робітників у сільськогосподарських повітах і поповненню ними основних, першорядних галузей промисловості—вугільної, металургійної, гірничодобувної та транспорту.

Червоною ниткою в монографії проходить ідея дружби і взаємодопомоги російського і українського народів. Автор розповідає, як російський та інші народи нашої країни подавали трудящим Україні братерську допомогу у відбудові народного господарства. Лише у вересні 1920 р. з Радянської Росії було направлено на Україну 16 тис. робітників, у тому числі 14 тис. шахтарів. Представники з Донбасу, Харкова і Придніпров'я вербували кваліфікованих робітників у Московській, Курській, Орловській, Воронежській, Тамбовській, Оренбурзькій, Рязанській та інших губерніях. У книзі наведено конкретні дані про кількість направлених у серпні 1920 р. кваліфікованих робітників з РРФСР на Україну, показано велику допомогу російському народу Україні промисловим устаткуванням, продовольством, коштами та ін. (стор. 94—95).

Значне місце відводить автор висвітленню трудового героїзму робітничого класу, комсомольської молоді на будівельних роботах. Однак у монографії нічого нема про те, що V Всеукраїнський з'їзд Рад установив орден Трудового Червоного Прапора, не названо цифри нагородження, хоча б за один рік. Нагороджувались у ті роки орденом Трудового Червоного Прапора й окремі підприємства на Україні. Недостатньо підкреслено значення таких форм відзначення передових робітників, як натуральне преміювання, присвоєння почесного звання Героя праці, нагородження найкращих колективів Червоним Прапором.

Змістовно показано боротьбу з голодом у 1921—1922 рр. Комуністична партія і Радянський уряд ліквідували голод шляхом мобілізації внутрішніх ресурсів радянських республік. Тут доречно було б сказати, що трудове селянство врожайних губерній України виявило високу інтернаціональну свідомість і відправило протягом 1921—1922 рр. братньому російському народові понад 31 млн. пудів хліба. Доцільно було б сказати, що у важкий для Радянської держави час їй подавали матеріальну допомогу через організацію Червоного Хреста трудящі західноукраїнських земель, які були відірвані імперіалістами Заходу від матері-України і братнього російського народу.

Значну цінність становлять сторінки, де на основі використання широкого кола джерел, вперше введених автором у науковий обіг, зроблені важливі узагальнення про концентрацію промисловості, перебудову управління нею, збереження кадрів робітничого класу (стор. 110—122). Про-

те, висвітлюючи питання концентрації промисловості, автор не вказав, що тоді троцькісти намагалися нав'язати Комуністичній партії жорстоку концентрацію промисловості, під виглядом концентрації закрити ряд важливих для Радянської держави підприємств, зокрема Брянський завод у Катеринославі (Дніпропетровську). Автору слід було б спинитись на рішенні VII конференції КП(б)У про промисловість. Адже ряд положень цієї резолюції мали практичне значення не тільки у відбудовний період, а й в наступні роки. В резолюції наголошувалось, що в центрі уваги роботи партійних і господарських органів повинна бути боротьба з безгосподарністю, з високими витратами, боротьба за зниження цін на промислову продукцію, за поліпшення керівництва промисловістю з боку партійних організацій. У резолюції були також визначені завдання посилення активності профспілкових і господарських організацій у роботі підприємств, підвищення продуктивності праці, поліпшення матеріально-побутових умов робітничого класу. Конференція гостро поставила питання про виховання нового покоління техніків і господарників, навчання робітничої молоді, підготовки спеціалістів масових професій, оволодіння технікою. У резолюції записано: «Навчання техніки повинно бути для нових поколінь не тільки питанням спеціалізації, але й справою революційного обов'язку»¹.

Треба було б ширше показати діяльність партійних, державних, профспілкових і господарських організацій по використанню старих спеціалістів, по висуванню на керівну роботу в промисловості загартованих у боях з капіталом робітників і розповісти про їх діяльність у наступні періоди соціалістичного будівництва.

Вдало висвітлено в книзі питання піднесення продуктивності праці, діяльність виробничих нарад на підприємствах, зміни якісного і кількісного складу робітничого класу України у відбудовний період, організацію шефства міста над селом, ліквідацію безробіття, загальну і технічну неписьменність робітничого класу, врегулювання і зростання заробітної плати та ін. Зокрема, автор узагальнив цікаві дані про зростання кількості комуністів у складі робітничого класу України, особливо після ленінського призову. Так, якщо до ленінського призову в промисловості України безпосередньо за верстатом працювало 10229 комуністів, або 13,1% загальної їх кількості, то після ленінського призову кількість таких комуністів ста-

новила 47,3% усіх членів партії (стор. 188). Цінність цих параграфів полягає в тому, що автор ввів у науковий обіг багатий архівний матеріал, правильно узагальнив його і заповнив ті прогалини, які спостерігалися в історичній літературі щодо історії робітничого класу у відбудовний період. На підтвердження висунутих положень автор склав ряд цінних таблиць. Це — параграфи суто дослідницького характеру. Але читачеві хотілося б довідатися з монографії, на якому підприємстві вперше в республіці виникла виробнича нарада, хто був ініціатором славного почину петроградських робітників — постійного залучення широких робітничих мас до управління промисловістю і піднесення їх творчої і господарської участі в соціалістичному будівництві.

Слід було б на стор. 243, де зазначено, що в кінці 1923 р., у зв'язку з затримкою виплати зарплати, меншовикам вдалося де-не-де організувати конфлікти й страйки на підприємствах Донбасу, додати про підризну діяльність укапістів у той час і показати, як партійні організації ліквідували страйки шляхом масової роз'яснювальної роботи. Величезне значення для захисту прав робітників мало прийняття ВУЦВК у грудні 1922 р. Кодексу законів про працю, але автор обійшов це питання.

Змістовно розповідається в книзі про процес зростання культурного рівня і політичної активності робітничого класу, зміцнення його зв'язків з трудовим селянством. Тут слід було б зазначити, що робітничий клас України різко засудив троцькістську опозицію в 1923—1924 рр., її намагання зштовхнути Комуністичну партію з ленінського шляху. На наш погляд, необхідно було б також у цьому розділі ширше висвітлити міжнародні зв'язки робітничого класу України у відбудовний період. Саме тоді робітники України приймали у себе делегації революційних пролетарів країн Заходу, дружно виступали з резолюціями протесту на захист прав робітничого класу Китаю, Німеччини, Польщі та інших країн, створювали спеціальні товариства, збирали кошти у фонд допомоги пролетарям Німеччини та ін. Робітничий клас України, як і всього Радянського Союзу, завжди виявляв високу інтернаціональну свідомість і солідарність. Це славні сторінки його героїчної історії. Вони ще чекають дослідників і широкого висвітлення в літературі. В монографії зустрічаються окремі невдалі формулювання, цифрові неточності і помилки. Проте в цілому вона заслуговує позитивної оцінки. Її науково-пізнавальна цінність безперечна.

П. П. БАЧИНСКИЙ,
В. М. САМОФАЛОВ

¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 214.

«ГОВОРЯТ ПОГИБШИЕ ГЕРОИ». Предсмертныя пісьма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941—1945 гг.). Госполитиздат, М., 1962, 328 с.

Історія боротьби за свободу і соціалізм знає багато героїв. Про них народ складає легенди і пісні. Їх іменами матері називають новонароджених дітей. Людство вшановує їх пам'ять монументами з граніту і бронзи. Проте є чимало таких героїв, імена яких довго залишалися невідомими, а деяких імен не можемо назвати й сьогодні. Крізь тюремні мури фашистських катівень, колючий дріт таборів смерті дійшли до нас через багато років їх найзавітніші мрії в передсмертних листах до матерів і батьків, до дітей, друзин, наречених, до співвітчизників. Тому слід вітати те, що у Москві видано окремою книгою старанно зібрані колективом науковців передсмертні листи і записи героїв-воїнів Радянської Армії, партизанів і підпільників, які загинули у боях з ворогом або закатованих німецькими фашистами.

Серед загиблих славних радянських патріотів було багато юнаків і дівчат: це — герої «Молодої гвардії» і юні борці «Партизанської іскри», нескорена полтавчанка Яля Убийвовк і захисник Севастополя Віталій Азаров, син чорноморського моряка шістнадцятирічний захисник Одеси Яша Гордієнко і боєць Ленінградського фронту Микола Красношпапка, відважний латиський підпільник Імант Судмаліс і юна партизанка-розвідниця Ольга Ржевська — всі вони до останнього подиху лишалися борцями і справжніми героями — мужніми, самовідданими, нескореними силами і дочками Радянської Батьківщини. Вмираючи в боротьбі за незалежність Батьківщини, кожний з них прагнув залишити хоч кілька слів останнього привіту і палкої любові до свого народу, до батьків, які його виховали, до ленінської партії, за велику справу якої вони боролися і віддали своє життя. Листи, передсмертні записки і заповіді розкривають неповторну красу духовного світу радянських людей, чистоту їх високої моралі, ідейну стійкість, політичну зрілість і відданість комунізму.

Вражає їх непохитна віра в торжество великих ідей Леніна, якими вони жили, на яких виховувались, за які зносили неймовірні тортури у фашистських застінках і вмирали, не скорившись ворогові. Віра ця була однаково непохитною і в трагічні дні червня 1941 р., і в переможні весняні дні 1945 р. Про незламну мужність героїв-прикордонників, що першими чудо-богатырями стояли на смерть на рубежах рідної землі в той зловісний ранок першого дня війни, свідчить запис молодшого лейтенанта М. Д. Сінокіпа, уродженця с. Бобріка, Сумської області: «Загину за Батьківщину, але живим ворогові не здамся».

...До зубів озброєні, раптово і віроломно, вночі, як бандити, німецькі фашисти

вторглися на нашу землю. Ще в глибокому сні червневої ночі спали дорослі й діти, а на західних кордонах уже палали міста і села, вмирали радянські люди. О третій годині ночі, 22 червня 1941 року воїни Брестської фортеці, подвиг якої увійшов золотою сторінкою в літопис Вітчизняної війни, записали на стінах фортеці: «Помремо, але з фортеці не підемо: «Батьківщино моя! Земле руська! Я, син ленінського комсомолу, його вихованець, бився так, як підказувало мені серце... Я вмираю, але знаю, що ми переможемо» — це слова клятви матроса-кулеметника Олексія Каложного, одного з багатьох героїв-захисників Севастополя, що загинули, але не пропустили ворога.

Так само мужньо, не схиливши голов перед ворогом, умирали герої-підпільники в гестапівських катівнях.

Ще задовго до Жовтневої революції В. І. Ленін писав: «Ми партія майбутнього, а майбутнє належить молоді. Ми партія новаторів, а за новаторами завжди охочіше йде молодь. Ми партія самовідданої боротьби з старим гнилям, на самовіддану боротьбу завжди першою піде молодь»¹. Ця віра вождя в молоде покоління революціонерів завжди підтверджувалась життям: і в дні революційних битв проти самодержавства та буржуазії, і в роки громадянської війни і в умовах мирного будівництва соціалізму, і в грізні роки Великої Вітчизняної війни. В кожному слові, залишеному героями для народу, відчувається палке бажання жити, боротися, працювати, милуватися життям, людьми, красою природи кохати і рости дітей. І раптом — смерть. Але в жодному листі загиблих, у жодному їх слові немає нарікання на свою долю, немає й тіні розчарування або страху. Є тільки велика, чиста, вільна від усяких умовностей віра в торжество правди в перемогу великої справи Леніна, комунізму. Майже в кожному листі і в численних написах на стінах гестапівських в'язниць, в кожному слові — велика віра в світле майбутнє Батьківщини і палка, ніжна любов до людей. Це саме та любов, про яку великий письменник Максим Горький говорив, що вона сильніша за смерть. Тяжко поранений двадцятирічний сержант Григорій Кагамлик залишився на полі бою, щоб відбивати навальні атаки ворога. Пронизаний кулями, вмираючи, Григорій пише кров'ю на сторінці комсомольського квитка: «Умру, але не відступлю ні кроку назад. Клянуся своєю кров'ю».

Не про себе, а про народ думали герої навіть в останні хвилини життя. «Нехай

¹ В. І. Ленін, Твори, т. II, стор. 308.

я помру, але в пам'яті народній я буду безсмертним»,—так записав у своєму листі прославлений розвідник М. І. Кузнецов. Саме в цьому розумінні кожним борцем свого обов'язку перед Батьківщиною—стояти на смерть, не відійти від свого рубежа—проявилась та морально-політична єдність радянського народу, якої не знала і не може знати жодна країна буржуазного світу, жоден інший народ, вихований на буржуазній моралі.

Читаючи цю книжку, написану гарячою кров'ю загиблих борців, думаємо про їх духовну красу, про велику силу ленінських ідей, що рухали їх свідомістю, про характер радянської людини, вихованої партією і Радянською владою. І разом з тим думаємо про тих, хто дав життя цим людям, відкрив їм перші горизонти нашого чудового світу, хто виховав у них почуття любові до людей, до Батьківщини—про матерів.

Майже в усіх листах і записках героїв—слова любові до матері. Вони горять найдорожчими самоцвітами серед небагатьох слів, сказаних в останні хвилини життя. Проста людина праці, колгоспник з далеких берегів могутньої Волги Павло Яблочкін, ставши солдатом великої битви, підносить до глибоких узагальнень соціальних процесів і, відчуваючи, що загине в цій боротьбі, звертається до найдорожчої для нього людини: «Мамо... Ти не плач. Я не помер, а пішов від вас, мамо, як багато пішло таких же, як я. Пішли ми в боротьбі за народ, змагаючи з землею варварство, рабство. Пішли за майбутнє світле не лише нашого, а й усіх народів землі».

Мати! Вона ніжна, чесна і всепрощаюча, але мужня і незламна перед лицем ворога. До самозабуття любить вона дітей, але в часи страшених випробувань сама піднімається над материнською любов'ю, благословляючи дітей, які йдуть на вірну смерть. Така мати вміє не тільки серцем любити, а й розумом збагнути, що син її не просто на смерть пішов. Він пішов, щоб урятувати народ від мук і незолі, щоб утвердити правду на землі, і

сам він є живим прикладом тієї правди. А це—безсмертя.

Благословення мужніх радянських матерів Зої Космодем'янської, Олега Кошового, Уляни Громової, Люби Шевцової, Івана Земнухова і багатьох інших нескорених особистим горем матерів кликало воїнів Вітчизняної війни на безсмертні подвиги. За це народ одвічно вклоняється мужній матері—великій мучениці в години воєнних бур і соціальних потрясінь, безприкладній трудівниці в повсякденному житті, живому втіленню всіх радостей і краси світу.

Не можна не відзначити й того, яким шкідливим до своєї юної зміни, до долі дітей своїх просякнуті листи загиблих героїв. Вмираючи, вони заповідали їм бути борцями, трудівниками, громадянами. Лейтенант Г. Тарасенко, важко поранений у грудні 1943 р., ледве прийшовши до пам'яті в медсанбаті, попросив олівця і написав останнього листа сину: «Мій дорогий сину Гарик! Ти довго чекав мене і не дочекався. Я, як і сотні, тисячі інших батьків, загинув у боротьбі з заклятими ворогами—німецькими фашистами... Але я помираю, глибоко переконалий, що ти, мій любий синочку, житимеш у вільній, квітучій країні—країні соціалізму, учитимешся в радянській школі, ...а якщо твій любимий Вітчизні загрожуватиме ворог, будь достойним мене, свого батька». Такі ж заповіді своїм дітям залишили О. Борканюк, капітан Г. Масловський і багато інших добрих і ніжних батьків, безстрашних борців проти фашизму. Вони не можуть не запам'ятатися на все життя кожному юному будівникові комунізму.

Видавництво і складачі збірника не лише зібрали велику кількість передсмертних листів і записок полеглих героїв, але й подали коротенькі біографічні дані про них та фотознімки. Шкода, що матеріали біографічного характеру зібрані не про всіх героїв, про яких йдеться в збірнику.

Хочеться сподіватися, що книга ця буде незабаром перевидана і доповнена новими цінними документами і матеріалами, а також перекладена на українську мову.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

М. Й. СИРОТЮК. УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН, Проблема історичної і художньої правди, Вид-во АН УРСР, К., 1962, 395 с.

Людина пізнає історичне минуле суцільства не з одних підручників. Ці знання черпаються і з інших важливих джерел. Серед них велика роль належить судожній літературі, в якій історична тематика займає значне місце. Радянські письменники, які вийшли на передній край боротьби за комунізм, своєю творчістю юзирують межі пізнання світу, відкриваючи в ньому все нові й нові сторони,

впливають на формування світогляду людини і цим самим сприяють рухові суцільства вперед. Серед широких кіл читачів користуються популярністю кращі праці істориків і твори письменників про минуле нашого народу, що свідчать про високий політичний і культурний рівень радянської людини. Активний будівник комунізму цікавиться минулим в ім'я майбутнього. Пишучи про минуле, навіть ду-

же далеко, історики і письменники шукають відповіді на питання, які хвилюють сучасне їм суспільство.

Художня література на історичну тематику має більше читачів, ніж праці істориків, але вона не «зла суперниця» історичної науки. Радянські історики і письменники, хоч і різними засобами, роблять одну важливу справу: несуть читачам правду про те, як жили і боролися, до чого прагнули народні маси, видатні діячі минулого.

Маючи свою специфіку, свої методи в дослідженні явищ і подій, історична наука виконує і спільні завдання з іншими суспільними науками та галузями культури. Ця спільність полягає в тому, що об'єктом їх вивчення та зображення є життя людського суспільства в усіх його діях і різноманітних проявах. В різні часи письменники зверталися до історичної тематики. Це мало вплив і на розвиток історичної науки, про що свідчить геніальна творчість Тараса Шевченка, Івана Франка та інших передових письменників. Можна висловити тільки жаль з приводу того, що автори історичних праць дуже мало, а то й зовсім не згадують про художню літературу та її значення у розвитку ідей.

Історик не може бути байдужим до того, як письменники висвітлюють минуле. У цьому значною мірою допоможе розібратися ґрунтовна праця М. Й. Сиротюка, в якій розповідається про розвиток українського історичного роману за радянські часи. Автор зосередив основну увагу на тому, щоб простежити розвиток історичного роману «у світлі теоретичних проблем цієї важливої галузі літератури соціалістичного реалізму, насамперед у світлі проблеми історичної та художньої правди» (стор. 3). Слід згадати, що це вже друга книжка М. Й. Сиротюка про українську радянську історичну прозу¹. Скажемо відверто, що з заздністю дивимося на появу таких книжок, бо на жаль досі не маємо ґрунтовних праць про розвиток радянської історичної науки. Дуже необхідні праці, в яких підводилися б підсумки, узагальнювався б досвід розвитку історичної науки на Україні за роки Радянської влади. Фронт дослідження розвитку історичної думки має бути широким. В цій справі історики явно відстають від літературознавців.

У становленні і розвитку радянського історичного роману та історичної науки є багато спільного. Саме тому історики знайдуть чимало цікавого і корисного, прочитавши працю М. Й. Сиротюка. Значний інтерес викликає розділ «Деякі питання теорії», в якому розглядається багато питань, як специфічних для літературознавства, так і стосовних теорії історії. Крім

цього розділу праця має ще три. Проте прийнята автором періодизація не умовнена, а назви розділів досить-таки умовні, бо не відображають справжніх етапів розвитку історичного роману. М. Й. Сиротюк бачить три періоди у розвитку радянського історичного роману: з 1917 до середини 30-х років, з 1935 до 1945 р. і з 1946 до 1960 р. Відзначимо, що автор дослідження в періодизації зробив крок вперед у порівнянні з тією, теж недосконалою, періодизацією, яка прийнята іншими дослідниками радянського історичного роману². Удосконаленням періодизації слід було б зайнятися спільно історикам та літературознавцям. Та навіть це виділене автором періодів, хотілось би мати обґрунтоване пояснення. Читач не знайде в книзі також відповіді на запитання: чому саме тої чи іншої письменник звертався до певної теми. Адже при цьому відігравали роль не тільки особисті уподобання автора, а й інші причини. Письменники здебільшого писали на теми, що не знайшли монографічного висвітлення в історичній науці. Згадаймо хоч би твори Тараса Шевченка на історичну тематику, «Тараса Бульбу» Миколи Гоголя, «Кармелюка» Михайла Старицького та інші, які теж передували історичним дослідженням. Та змінилися часи, а з цим і завдання літератури в нових умовах, а це явище залишається. Може, це одне із свідчень того, що історична наука і художня література доповнюють одна одну, хоч таке пояснення теж не може бути вичерпною відповіддю.

У рецензованій монографії читач знайде детальний і кваліфікований аналіз творчості багатьох українських радянських письменників — Зінаїди Тулуб, Івана Ле, Петра Панча, Натана Рибака, Леоніда Смілянського, Семена Скляренка, Оксани Іваненко, Олександра Ільченка, Олександра Соколовського, Юрія Мушкетика, Якова Качури та багатьох інших. Читаючи книжку М. Й. Сиротюка, наочні переконаємося в тому, що український радянський історичний роман здобув багато творчих перемог, збагатив літературу народів СРСР рядом значних творів. Автор не ставив перед собою мету проаналізувати всі прозові твори на історичну тематику, а взявся лише простежити, як стверджувався у цьому жанрі соціалістичний реалізм. Розкрито в монографії не тільки позитивне, а й недоліки, слабкі сторони в художніх творах. На конкретних прикладах показано, якої шкоди завдав культ особи Сталіна навіть у зображенні далекого минулого. Цінним є те, що автор розглядає розвиток українського історичного роману у тісному зв'язку з тим процесом, який характерний для всієї бага

² Див. С. М. Петров. Советский исторический роман, М., 1958. Ю. А. Андреев. Русский советский исторический роман, М.—Л., 1962.

¹ Микола Сиротюк. Українська історична проза за 40 років, К., 1958, 334 с.

онаціональної радянської літератури. З цієї великої книжки піднято багато проблем. Тому нижче спинимось лише на окремих питаннях, які особливо близькі до історичної науки. Автор неодноразово живе терміни: «письменник-історик», «романіст-історик», «митець-історик», «автор-історик». Проте справа тут не лише в ермінології. Письменники, які пишуть твори про історичне минуле, старанно вичають епоху, події і суспільні явища. Творчий лабораторії письменника та науовеця-історика є багато спільного і такоо, що єднає їх у роботі, хоч в праці кожного з них зустрічається чимало і специфічного. Єднає їх прагнення розкрити стину, показати значення минулого для учасності та майбутнього. Можна цілком погодитись з автором, який зазначає, що завдання письменника, як і науковця-ослідника (бо ж автор історичного твору є тільки художник, а й дослідник), поляє зовсім не в тому, щоб «спросувати», підправити історію, а в тому, «щоб місцевими засобами пояснити її» (стор. 81).

У книжці наведено не один приклад ого, як вдумливо письменники підходять о вивчення і висвітлення історичних поій. Думки, висловлені з цього питання исьменниками і наведені автором, стосуюься також істориків. Так, наведене висовлювання Олександра Довженка про е, щоб не обмежуватися списуванням фактів, а вдумливо, творчо шукати й находити в минулому найважливіше і айістотніше, що може бути повчальним корисним для сучасності, стосується тажо істориків. Аджеж не секрет, що не еревелися історики, які обмежуються ільки подачею фактів без узагальнень і исновків.

У монографії багато уваги звертається а розкриття творчої лабораторії письмеників, показу тих художніх засобів, якими они відображають історичні події. Але і художні засоби не є тією стіною, що ідділяє письменника від історика-науковья. Ніхто не давав права історика писати удно, сухо, без образності. «Історик,— исав академік М. Тихомиров,— не просто ослідник, що випускає з лабораторії потібний продукт. Історик це і письменник. накише йому немає чого братися за свою рацю. Турбота про виразність історичних творів не повинна відкидатися на бік, й слід відвести одне з першорядних іісць»¹. Отже, необхідно навчатися визазності, образності мови у письменників. історикам багато корисного дасть реценована монографія, в якій питанням мови, тило творів письменників приділена начна увага. Автор відзначає важливий процес, що відбувається в радянській ліературі на історичну тематику, на приладах показує, як в «радянський період ерйозно зміцнилась науково-фактична

основа історичного роману, що в його сюжеті помітно підсилилась організуюча роль історії і дещо послабилась роль романічної фабули, що у зв'язку з цим, у ньому відчутнішими стали хронікальні елементи, що, власне, сформувався роман-хроніка...». А далі зазначається, що це явище позитивне, бо свідчить про «поглиблення наукової достовірності історичної прози, а відтак і посилення її пізнавальної функції» (стор. 316—317).

Цей процес зближення між історичною наукою і художніми творами відбувається на основі марксизму-ленінізму. Відбувається процес зближення, але не злиття, взаємозбагачення, а не заміна одного іншим. Однак викликає жаль, що в дослідженні М. Й. Сиротюка не використано досягнень радянської історичної науки. Для підтвердження своїх положень автор не міг обійтись без першоджерел та історичної літератури. Він коли-не-коли посилається на літописи Грабянки, Самовидця, але здебільшого на мало достовірний літопис Величка. Є окремі посилення на документальні публікації й мемуари. З істориків автор переважно згадує Костомарова, Яворницького, Маркевича, Максимовича та ін., лише мимохідь — трьох радянських дослідників. Решта посилянь зроблена на популярні курси «Історії Української РСР» та «Історії СРСР», які телер з ряду причин застаріли. У монографії дуже мало і то в загальному плані сказано про успіхи радянської історичної науки, про її вплив на розвиток художньої літератури, але наголошується на тому, що недоліки в художніх творах 20-х років — це результат впливу вульгарно-соціологічних поглядів в історичній науці (стор. 70). А через кілька сторінок зустрічаємо знову твердження, що ідейні вади художніх творів «значною мірою випливали також з тогочасної історичної науки» (стор. 75). Та не все в історичній науці було тоді погане, були й досягнення, які позитивно впливали на художню літературу. Намовно, що, наприклад, твори Олександра Соколовського про революційне народництво з'явилися внаслідок активної розробки цієї проблеми в радянській історичній науці. Авторіві слід було б показати позитивний вплив історичної науки на художню літературу. За останнє десятиріччя в історичній науці появилась значна кількість монографічних досліджень, які допомогли б авторіві краще розкрити одну з поставлених проблем — проблему історичної правди в романі. Можна цей недолік пояснити тим, що досі дуже мало зроблено для посилення творчих контактів між літературознавцями і письменниками, з одного боку, і істориками — з другого. А такий контакт дуже потрібний, бо це сприяло б взаємоознайомленню і спільній праці на загальній ниві. Може цей контакт слід здійснювати шляхом обговорення праць, взаємного рецензування, творчих зустрічей тощо. Це

¹ Газ. «Известия», 31 жовтня 1962 р.

дало б можливість обмірковувати багато питань, які однаково можуть цікавити історика, літературознавця і письменника.

Цікаво, як автор розуміє поняття «історичний». Твори написані по «гарячих слідах подій, коли сама дійсність, відображена в них, ще не стала історією, не відійшла в минуле», на думку автора, не слід вважати історичними. Хоч він і вважає, що історичний роман можна писати і про пайближчі часи, однак пише, що коли «називаємо роман історичним, то це означає, що він передає і осмислює той суспільний історичний досвід, який для сучасників є вже досвідом минулого» (стор. 29). Твердження не чітке. Виходячи з такого поділу, автор не розглядає історичні романи українських письменників, які стосуються нового й найновішого періоду історії, висвітлення яких в наші дні набирає особливого значення.

Спільним досягненням історичної науки і літературознавства і художньої літератури повинно бути подолання «теорії дистанції». Бажано було б, щоб літературознавці підвели підсумки того, що зробили письменники, висвітлюючи радянський період історії в романах. Цим вони покажуть той вклад, що його зробили письменники у розкритті історичних подій, бурхливих змін, які відбувалися у соціалістичному суспільстві.

Крім зазначених позитивних рис і окремих недоліків або спірних місць, у монографії є також дрібні похибки, невдало відредаговані речення тощо. Твердження, що роман Г. Сенкевича «Огнем і мечем» є «реакційним» (стор. 17), не зовсім вірне. Не роман у цілому, а тенденції, які проявляються в ньому, реакційні. Іноді вживається автором застаріла термінологія, наприклад «епоха Богдана Хмельницького» (стор. 35). Відомо, що епохи іменами людей не визначаються. Невдалими і непереконливими є твердження про те, що

історичний роман, який поєднує в собі мистецтво й науку, близький до роману науково-фантастичного (стор. 33—34). Не зовсім вірна оцінка історика, письменника О. Левичького (стор. 62), бо він належав до передової частини інтелігенції. Величезна роль Максима Горького в розвитку радянської літератури, але навряд чи слід на основі його статті «Інсценізація історії культури», опублікованої ще в 1919 р. твердити, що наявна в ній «настанова мала принципово важливе методологічне значення для розвитку майбутньої художньо-історичної літератури соціалістичного реалізму» (стор. 65). Перебільшенням є твердження, що ідеї згаданої статті реалізувались в українській літературі в 20-х і наступних роках (стор. 66). Досить туманним є твердження про якусь «логіку художню» в письменника у випадку, «коли логіка істориків, тих історичних джерел, якими він користується, є непереконливою і не задовольняє його» (стор. 106). А на чому ґрунтується «художня логіка»? Не можна погодитися з тим, як оцінює автор Хотинську війну (стор. 112) — одну із яскравих сторінок боротьби українського і польського народів проти турецької агресії. Слід було б згадати, що в архівах відшукували нові матеріали також історики, а не тільки радянські літературознавці і мистецтвознавці (стор. 165).

Згадані й інші дрібні недоліки не можуть вилінути на високу оцінку праці М. Й. Сиротюка. Тепер, коли великі і важливі завдання поставлено перед історичною наукою в справі виховання нової людини, будівника комуністичного суспільства, слід було б подумати над розширенням творчої співпраці істориків з письменниками, які пишуть на історичну тематику. Ця співпраця була б корисним вкладом у будівництво комунізму.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

«ОТМЕНА КРЕПОСТНОГО ПРАВА НА УКРАИНЕ. СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ». Редакційна колегія: А. З. Барабой, М. Н. Лещенко, М. І. Тесленко. Упорядники: А. З. Барабой, В. М. Брожек, М. К. Козиренко, В. Т. Курандіна, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, Вид-во АН УРСР, К., 1961, 428 с.

Реформа 1861 р., незважаючи на свій кріпосницький характер, становить значну віху в історії нашої країни, в її соціально-економічному і суспільно-політичному розвитку. За визначенням В. І. Леніна, реформа 1861 р. поклала початок нової, буржуазної Росії. Тому глибоке і всебічне висвітлення історії падіння кріпосного права має важливе науково-пізнавальне значення. Останнім часом видано ряд праць, присвячених скасуванню кріпосного права в Росії і на Україні¹. Цінним вкладом у

вивчення історії падіння кріпосного права характеру реформи на Україні є, безперечно, збірник документів та матеріалів «Отмена крепостного права на Украине». У ньому зібрано 204 документи, переважна більшість яких публікується вперше. Упорядники зазначають, що документи та ма-

ж. Проведення в життя крестьянскої реформи, М., 1958; Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года, К., 1959; П. Теплицький. Реформа 1861 р. та аграрні відносини на Україні, К., 1959; та ін.

¹ П. А. Зайончковский. Отмена крепостного права в России, М., 1954; його

геріали про скасування кріпосного права на Україні ще не були предметом археографічного видання. Окремі сторони питання висвітлені в документальних збірниках, що видані Інститутом історії АН СРСР і Центральним державним історичним архівом. Отже, видання спеціального збірника документів та матеріалів про скасування кріпосного права на Україні назріло і становить значний науковий інтерес.

Відкривається збірник статтею В. І. Лєніна «П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права», в якій характеризуються причини скасування кріпосного права, дається гранично чітка оцінка найважливіших подій, зв'язаних з реформою. У вступній статті М. Н. Лещенка глибоко проаналізовано причини скасування кріпосного права, подані відомості про підготовку реформи на Україні (діяльність губернських комітетів), її хід, висвітлено селянський рух у період проведення реформи.

Збірник має чотири розділи: соціально-економічні передумови скасування кріпосного права, підготовка реформи 1861 р., проведення реформи на Україні, революційно-демократичний рух на початку 60-х років. Третій, основний, розділ складається з трьох підрозділів: 1. Обнародування маніфесту і «Положення» 19 лютого. Боротьба селян проти кріпосницького характеру реформи. 2. Складання і введення кабальних уставних програм і боротьба селянства проти них. 3. Переведення селян Правобережної України на обов'язковий викуп. Селянські заворушення. Нам здається, що така періодизація є правильною.

Документи (перший розділ) розміщені за тематичною ознакою: перша група (1—18 документи) характеризує силу економічного розвитку, що спонукав Росію на шлях капіталізму, друга (19—38 документи) — присвячена селянському рухові, що з кожним роком наростає напередодні реформи, третя (39—51 документи) — розповідає про значення поразки царизму у Кримській війні. Отже, цей розділ розкриває три основні причини, що зумовили скасування кріпосного права в Росії і на які вказував В. І. Лєнін².

Документи останніх розділів розміщені в хронологічному порядку. Добираючи документи про соціально-економічні передумови реформи, упорядники зустрілися з серйозними труднощами, оскільки не було зведених статистичних даних про розвиток економіки України тих часів. Тому довелося вибирати з архівів та інших джерел дані по губерніях (і поміщицьких маєтках) за різні роки і скласти з них зведені таблиці (док. № 1—11). Наведені таблиці містять цікаві дані про зростання панської і зменшення селянської ріллі в окремих губерніях на Україні в цілому, про розвиток тваринництва, торгівлі, промисловості і т. д. Кілька нових і цікавих документів є про селянський рух 40—50-х

років XIX ст., про підготовку реформи (док. № 58, 61 та ін.).

Більшість документів (104 документи) припадає на третій розділ. В них висвітлюється здійснення реформи, яскраво показується її грабінницький характер (док. № 137—139, 178, 186 та ін.). Добре зробили упорядники, вмістивши кілька уставних грамот (док. № 134 та ін.), відомості про кількість затверджених уставних грамот по Волинській, Київській і Подільській губерніях (док. № 137—139 та ін.).

Реформа, як відомо, викликала велике незадоволення селянства, яке відповіло масовими заворушеннями. За підрахунками М. Н. Лещенка, лише в березні—травні 1861 р., тобто в період ознайомлення селян з основними документами реформи, сталося 622 заворушення в 920 селах з населенням в 445 тис. Усього протягом 60-х років на Україні відбувся 2871 виступ селян, яким було охоплено близько 4390 сіл з населенням понад 2,2 млн., що становило понад дві п'ятин загальної кількості колишніх поміщицьких селян українських губерній (стор. 30). Селянський рух відрізнявся відносно високою активністю його учасників: з 2871 виступу селян тільки 898, тобто менше третини їх загальної кількості, були придушені засобом переконання або погроз. 1973 заворушення, або більше двох третин їх загальної кількості, були придушені з допомогою військ (стор. 31). Цікавою з цього погляду є вміщена у збірнику «Ведомость о помещичьих имениях Подольской губернии, охваченных крестьянскими волнениями, и о войсках, участвовавших в их подавлении» (док. № 97). Наводяться нові факти про особливості селянського руху на Україні, різний ступінь участі в ньому різних соціальних груп селянства. Найактивнішою рушійною силою селянських антипоміщицьких виступів була селянська біднота. Заможна частина селянського населення, зацікавлена в радикальному розв'язанні аграрного питання, діяла нерішуче, часто займала вичікувальну позицію, а в ряді випадків навіть подавала допомогу царським властям у придушенні селянських заворушень. Особливо активно допомагали царизму і поміщикам сільські миродикуркулі, які займали посади сільських старост, волосних старшин і волосних суддів. Отже, вже в 60-х роках XIX ст. почала проявлятися боротьба не тільки селян проти поміщиків, а й всередині самого селянства, яка в 1905—1907 рр. запалала громадянською війною.

Надзвичайно важливу цінність для вивчення селянського руху становлять документи про скарги селян на жорстоке поводження з ними поміщиків, пригноблення барщиною, насильне наділення незручними землями, розорення високими оброчними і викупними платежами. В цих документах правдиво й яскраво змальовано картину повного безправ'я селян напередодні реформи і в період її проведення. Незважаю-

² В. І. Лєнін. Твори, т. 17, стор. 90.

чи на те, що скарги писали не самі селяни (майже всі вони були неписьменними), у них більш-менш правильно відбито думки й почуття селянства (док. № 109, 158, 160, 177 та ін.). До збірника включено деякі документи, вже опубліковані в інших виданнях, які є бібліографічною рідкістю. Це — нелегальні листівки революційно-демократичних організацій, статті з газети «Колокол» та ін.

Характеристика реформи і селянської боротьби початку 60-х років була б неповною без показу їх відбиття в тогочасній революційно-демократичній літературі. Це питання в збірнику виділене в окремих, четвертий розділ. Водночас упорядники врахували те, що Інститут історії АН УРСР і Центральне Архівне управління при Раді Міністрів УРСР готує до друку спеціальний збірник документів про суспільно-політичний рух на Україні кінця 50—початку 60-х років XIX ст., і включили тільки найголовніші документи, які в основному висвітлюють дане питання (док. № 187—204). Це (за винятком двох) — документи, вилучені з архівів і маловідомі читачеві. Особливий інтерес становлять відозви і листівки «Що потрібно робити війську?» (док. № 193), «Усім добрим людям» (док. № 194) і листівки звернення революційно-демократичного товариства «Земля і воля» до селян і офіцерів усіх військ (док. № 197 і 198).

У збірнику показано спільність історичної долі українського і російського селянства, прогресивне значення економічних і політичних зв'язків трудящих обох народів, викрито буржуазну і буржуазно-націоналістичну ідеалізацію реформи, брехливу

теорію «безкласовості» українського народу. Археографічне опрацювання документів і матеріалів збірника виконано відповідно до «Правил ведення історичних документів» (К., 1955) і не викликає заперечень. Дуже добре, що тексти документів, як правило, вміщені повністю. «Додаток» (примітки, перелік використаних фондів, список скорочених слів, іменний географічний покажчик тощо) доповнює збірник і полегшує користування ним.

Цікавий і змістовний збірник документів не позбавлений і окремих недоліків. Зокрема, в ньому немає жодного документа, який би характеризував прогресивне значення реформи, показував соціально-економічний розвиток України в пореформений період. Якщо такі документи не було можливості вмістити через обмежений обсяг збірника, то тоді треба було б автору вступної статті дати оцінку реформи, користуючись не тільки цитатами з праць В. І. Леніна, а й конкретним матеріалом про соціально-економічний розвиток України в пореформений період. Недоліком є й те, що у збірнику не висвітлюється класова боротьба (селянський рух) на Україні в період підготовки реформи, і через це для масового читача є незрозумілою тактика поміщиків при підготовці реформи. Варто також було б вмістити й окремі документи про суспільно-політичний рух на Україні напередодні реформи. В цілому ж збірник заслуговує позитивної оцінки. Він є першою, вдалою спробою документально висвітлити один з важливих періодів історії нашої країни дореволюційного часу.

Л. В. ОЛІЙНИК

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ. СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ПРИКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. Вид-во АН УРСР, К., 1962, 212 с.

Класова боротьба селян України епохи феодалізму — важлива проблема в українській радянській історіографії. На жаль, історія класової боротьби селян західно-українських земель вивчена ще недостатньо. Монографія В. В. Грабовецького «Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.» дещо заповнює цю прогалину. В ній на багатому фактичному матеріалі автор розкриває характер і рушійні сили руху на Прикарпатті. У монографії піддаються гострій критиці різні погляди дворянських, буржуазно-націоналістичних істориків. Автор вказує, що, вивчаючи історію Речі Посполитої в XVI—XVIII ст. і спиняючись на економічній характеристиці селян, дворянські і буржуазні історики свідомо замовчували антифеодальний класовий характер селянських рухів. Польські та українські буржуазно-націоналістичні історики О. Яблоновський, О. Чоловський, А. Прохаська, М. Грушевський, С. Томашівський та інші всупереч історичним фактам доводили, що

в період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. трудящі Галичини виступали проти своїх феодалів заради «наживи», а опісля цей рух зовсім припинився. Під це шкідливе твердження С. Томашівський намагався підвести «ретричну» базу. На його думку, селянський рух у Галичині в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. не міг розв'язатися через «відмінні суспільні обставини», а також через відсутність тут так званих «верств», якою було в Східній Україні козацтво, та «недостачу» ясної національно-політичної ідеї при народних змаганнях».

Використовуючи великий архівний матеріал, В. Грабовецький на прикладі Ільницького Прикарпаття зумів показати, що селянський рух, який набрав широкого розмаху в період визвольної війни 1648—1654 рр., не припинявся до падіння ерлуататорського ладу. В першому розділі детально досліджується соціально-економічне становище селян на Прикарпатті

другій половині XVII — першій половині XVIII ст., дається змістовна характеристика класової структури населення Прикарпаття і тяжкого економічного і політичного становища селян. На підставі багатьох виявлених інвентарних описів приватних шляхетських маєтків, а також люстрацій королівщини за 1661—1767 рр., автор простежує стан землеволодіння прикарпатських селян у період найбільшого посилення феодално-кріпосницького гніту.

Друга половина XVII — перша половина XVIII ст. — період значного занепаду селянського господарства в Речі Посполитій, у тому числі і в Галичині, зумовлено-го збереженням старої панщинно-фільваркової системи, нечуваним посиленням експлуатації селян. Головну роль в економіці Прикарпаття відігравала невелика група магнатських родів. Володіючи основними засобами виробництва і користуючись необмеженою владою, феодали за допомогою розвинутої орендної системи розорили селян, позбавляли їх землі і тягла. За підрахунками автора, які він зробив на основі інвентарних описів 49 сіл Галицької землі, в другій половині XVII ст. господарства безземельних селян становили 22,5% усіх господарств, а в першій половині XVIII ст. — уже 27,2%. Група малоземельних селян у першій половині XVIII ст. збільшилась на 6,2% в порівнянні з другою половиною XVII ст. Внаслідок цього появились різні категорії малоземельного і безземельного селянства — підсусідки, чиншовики, городники, халупники, комірники, убогі люди та ін. Цей процес відбився і на стані тяглової сили селян. За даними, наведеними в монографії, в Жидачівському повіті, Галицької землі, в другій половині XVII ст. господарства, що мали тяглову силу, становили 67%, а безтяглові (піші) — 33%. Занепад сільського господарства поглиблювався арендною системою. На підставі численних селянських скарг, виявлених в архівах, автор показує, як шляхта з метою наживи і збагачення порушувала встановлені норми феодалних повинностей і шляхом прямого насильства збільшувала їх. Частий вислів «над повинність», «понад старий звичай», «позапанщинні» повинності — доказ того, що шляхта не мала межі в експлуатації залежного селянства.

На багатьох прикладах висвітлюється безправне становище прикарпатських селян, яке мало чим відрізнялось від рабства. Розорені і гноблені селяни змушені були відстоювати свої права у безпосередній класовій боротьбі. Широкого розмаху набрав селянський рух на Прикарпатті в 1648—1654 рр. Тоді селянськими заворушеннями було охоплено Покуття, Калущину, Долиніщину і Дрогобиччину, де на деякий час по суті була ліквідована шляхетська влада. Повстанці створили свою військову організацію і подекуди почали встановлювати самоврядування. В. Грабовецький вперше в радянській історіографії

детально розповідає про визначного керівника селянського руху Прикарпаття середини XVII ст. Семена Височана.

Після 1648—1654 рр. селянський рух на Прикарпатті дещо спадає, але не припиняється. Селянство, як могло, боролось проти наступу шляхти. Однією з форм селянського руху були втечі. Основним напрямом відходу галицьких селян було Поділля, Наддніпрянщина і Карпатська Русь. Поширену форму селянського руху Прикарпаття становили відмови від феодалних повинностей, захоплення і знищення панського майна, вбивство найбільш ненависних панів. Протягом усієї другої половини XVII — першої половини XVIII ст. на Галицькому Прикарпатті то в одному, то в другому місці спалахували відкриті збройні виступи селян. У монографії розглядаються найбільші за своїм розміром виступи селян у Коростянецькому старостві Сяноцької землі (1663—1671 рр.), Медницькому ключі (1670—1671 рр.) і в Долинському старостві (1703—1740 рр.). Тривалими були виступи селян у селах Вітощі, Валяві, Борині та ін.

У всіх формах антифеодалної боротьби, різних за своїм характером, брала участь переважна більшість селян, часто цілі громади. В книзі детально досліджується організація, характер і рушійні сили селянського руху. Найбільшу рішучість виявляли найбідніші категорії прикарпатського села — загородники, комірники, наймити, слуги, кошові групи селян, відомі в тогочасних актах, «свавільні» або «люзні люди». У книзі показані специфіка селянського руху на Прикарпатті і вплив на нього розгортання селянської антифеодалної боротьби того часу на Правобережній Україні, в Молдавії.

Однією з поширених форм збройної боротьби прикарпатських селян було опришківство — своєрідна і домінуюча форма класової боротьби епохи феодалізму. Про рух опришків В. Грабовецький уже опублікував ряд статей, окремих видань, які охоплюють розвиток галицького опришківства від зародження і до його занепаду. В монографії висвітлюються рух галицьких опришків у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Вперше в радянській історіографії автор досліджує антифеодалну діяльність на Покутті молдавського ватажка опришків Бордюна у 1673—1674 рр., підкреслює спільність боротьби галицьких і молдавських опришків.

В монографії всебічно досліджена овіяна народними легендами колоритна історична постать Олексі Довбуша. Використовуючи різні опубліковані й неопубліковані джерела, автор чітко виділив періоди діяльності Олексі Довбуша, висвітлив його походи, організацію і тактику загону і антифеодалний характер боротьби. Прочитавши сторінки про рух опришків, кожний об'єктивний читач зробить висновок, що це — не епізодичне чи локальне явище в історії Покуття, як це намагались до-

вести дворянські і буржуазні дослідники, а грізний кількавіковий антифеодалний рух, що охопив значні території України і з яким польська шляхта не могла справитись.

Змістовна праця В. Грабовецького не позбавлена і деяких недоліків. Характеризуючи економіку селянських господарств, автор випустив з уваги прикарпатських міщан і передміщан, становище яких було дуже тяжким: їх гнобили міські патріції, старости, шляхта. Не з'ясувавши цього питання, не можна зрозуміти, чому такою активну участь в антифеодалній боротьбі селян брали міщани. Треба було більш чітко сказати, що боротьба селян Прикарпаття, як і всієї України, була спрямована на ліквідацію феодально-кріпосницького ладу і об'єктивно сприяла перемозі нових капіталістичних відносин, що боротьба трудящих за соціальну свободу перепліталась з боротьбою за національне визволення. Недостатньо приділено уваги висвітленню таких стихійних і постійних факторів, як повіді та епідемії, тимчасом,

наприклад, ріки Стрий, Дністер і Свіча розливами знищили близько 45 сіл¹. Частими на Прикарпатті були голод і епідемія. У книзі вміщено ряд ілюстрацій, але їх недостатньо, немає карт, схем і діаграм селянського руху. Необхідно було подати географічний та іменний покажчик, що полегшувало б користування книжкою. Не було б зайвим подати джерела, з яких взято ілюстрації. Вказані недоліки не знижують значення в цілому змістовної праці. Написана на високому науковому рівні, на актуальну тему, вона буде з користю використана дослідниками, студентами. Її з інтересом прочитає кожний, хто цікавиться історією рідного краю.

С. Т. БІЛЕЦЬКИЙ,
І. М. ШЕКЕРА

¹ Львівський Центральний державний історичний архів УРСР, ф. VII (Жидачівський городський суд), т. 55, стор. 2084—2135.

«ШЛЯХОМ ЖОВТНЯ». Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною (1924—1929 рр.). Збірник документів», т. II, Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, Ужгород, 1961, 575 с.

Боротьбі трудящих Закарпаття за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною у період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.) присвячено другий том публікації «Шляхом Жовтня», підготовлений співробітниками Закарпатського обласного державного архіву. В ньому міститься понад 300 документів, більшість яких друкується вперше.

Документи і матеріали збірника переконливо показують, що натхненником і організатором боротьби трудящих за соціальне визволення була Закарпатська крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини. Незважаючи на жорстокі поліцейські репресії, терор, переслідування, партійна організація Закарпаття рік у рік зростала і міцніла, ідейно заргатовувалась.

Відкривається збірник публікацією документів про вшанування пам'яті В. І. Леніна. Трудячі Закарпаття, як і все прогресивне людство, з великою скорботою зустріли сумну вістку про смерть вождя трудящих усього світу — В. І. Леніна. Виражаючи безмежну любов до Ілліча, закарпатці, незважаючи на заборону і всілякі перешкоди буржуазних властей, проводили багатолюдні траурні збори, мітинги і демонстрації. Це було яскравим свідченням готовності широких народних мас самовіддано боротись за здійснення ленінських заповітів.

У збірнику широко висвітлюється розгортання класової боротьби на Закарпатті. У 1924—1929 рр. тут відбувся цілий ряд робітничих страйків, під час яких ви-

сувались вимоги підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці (свалявських лісохіміків — жовтень 1924 р., берегівських цегельників — травень 1925 р., мукачівських будівельників — квітень 1928 р. та ін.). Особливо великого розмаху набрали виступи робітників у 1929 р. Тоді відбувся один із найбільших страйків на Закарпатті — загальний страйк виноградарських робітників, в якому взяло участь понад 5 тис. чоловік. Керували страйком комуністи. Закінчився він частковою перемогою робітників.

У багатьох документах розповідається про те, як під керівництвом комуністів з великим революційним піднесенням проходили масові першотравневі, антивоєнні мітинги і демонстрації, виступи трудящих проти реакційного буржуазного законодавства. Особливу увагу привертають документи про антивоєнний рух на Закарпатті у зв'язку з 10-ми роковинами початку першої світової імперіалістичної війни. Масовий, бойовий і організований характер мали антивоєнні виступи трудящих також у 1927—1929 рр. Під час цих виступів трудячі гнівно викривали і засуджували підступні плани імперіалістів, спрямовані проти першої в світі країни соціалізму — СРСР, палко підтримували миролюбну ленінську зовнішню політику Країни Рад.

Буржуазія, як про це свідчать документи, намагалась потопити в крові революційно-визвольну боротьбу трудящих мас. Не можна без обурення читати матеріали про криваву розправу жандармерії над мирною антивоєнною демонстрацією у

Сваляві (серпень 1924 р.), під час якої трьох її учасників було вбито і багатьох поранено, про розправу над страйкуючими робітниками цегельно-черепичних заводів Берегова у травні 1925 р., жертвою якої стала робітниця Е. Капустова. З боку буржуазних властей проти революційно настроєних трудящих проводились каральні експедиції. У збірнику розповідається про вір'ячу розправу поліції та жандармерії над жителями с. Боронява, Хустського округу, в якому тоді була одна з найвпливовіших комуністичних організацій. Гнобителям в їх брудній, антинародній політиці активно допомагали лідери буржуазно-націоналістичних партій, керівництво соціал-демократів, духовенство. Та ні терор, ні арешти, ні демагогія агентів буржуазії не змогли зломити волю трудящих до боротьби за своє визволення. В цій боротьбі робітники і селяни Закарпаття завжди відчували підтримку з боку пролетаріату, трудящих мас Чехословаччини. У збірнику вміщено документи, (хоч, на жаль, дуже обмежену кількість), що яскраво розповідають про виступи робітничого класу Чехословаччини на підтримку визвольного руху трудящих Закарпаття.

Документи також переконливо свідчать про величезний вплив і авторитет комуністів серед широких народних мас. Незважаючи на всі зусилля буржуазії, комуністична організація краю успішно розгорнула свою діяльність серед трудящих. Це переконливо показали вибори в буржуазний чехословацький парламент і місцеві органи влади. Багато трудящих видавали свої голоси за кандидатів від Комуністичної партії. Так, на перших на Закарпатті виборах до парламенту Чехословаччини (березень 1924 р.) за кандидатів-комуністів проголосувало майже 40% виборців.

Відрядно, що в збірник, порівняно з попереднім томом, надруковано значно більше документів про багатогранну організаторську і масово-політичну роботу Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини, спрямовану на підготовку трудящих мас до вирішальних битв проти експлуататорів. У документах вказується, що комуністи у своїй діяльності приділяли велику увагу зміцненню єдності дій, створенню єдиного фронту трудящих у боротьбі проти експлуататорів. Крайова організація Компартії Чехословаччини виховувала трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, любові до Країни Рад.

Велике пізнавальне значення документів полягає в тому, що вони показують, як трудящі Закарпаття раділи успіхам соціалістичного будівництва в СРСР, як ці успіхи вселяли в них упевненість у перемозі над гнобителями, сприяли розгортанню визвольного руху. Хочеться відзначити велику наполегливу роботу його упорядників по вияв-

ленню, відбору та археографічному опрацюванню документів. У цьому збірник вигідно відрізняється від першого тома, що вийшов у 1957 р.

На жаль, у збірнику є й окремі вади. Так, слабо розкрито соціально-економічне становище трудящих, колоніальну політику правлячих кіл буржуазної Чехословаччини щодо Закарпаття, хоч матеріалів з цього важливого питання у комуністичній періодичній пресі і фондах архіву є чимало. Упорядники чомусь не використали важливих матеріалів про Закарпаття, що публікувалися в радянській періодичній пресі, зокрема в газетах «Правда», «Комуніст» та ін. Тимчасом у них читач знайшов би цікаві факти про те, що народи СРСР ніколи не забували про своїх братів за Карпатами, подавали їм велику моральну підтримку в їх боротьбі за соціальне та національне визволення.

Не виправданим, на нашу думку, в окремих випадках є підхід упорядників до відбору деяких документів. Так, на стор. 259—260 вміщено донесення поліцейського чиновника про хід зборів партійного активу Закарпатської комуністичної організації. Коли б упорядники більш уважно підійшли до відбору документа, то вони, безумовно, знайшли б у газеті «Карпатська правда» (орган Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини) широкі і правдиві інформації про цю подію. Про відзначення Першотравневих свят на Закарпатті у 1926 р. упорядники чомусь вмістили лише одне донесення мукачівського поліцейського комісаріату (див. док. 123). На нашу думку, краще було б опублікувати інформацію про хід Першотравневих свят на Закарпатті, надруковану в комуністичній пресі. Взагалі за деякі роки можна було б дещо обмежити публікацію різного роду поліцейських донесень. Не виправдано мало опубліковано документів про антинародну діяльність українських, угорських та єврейських буржуазних націоналістів.

Бажано було б знайти у збірнику більш повний хронологічний покажчик. У вміщеному покажчику досить детально показано чимало незначних подій, тоді як цілий ряд важливих з них упушено. Є окремі розходження в цифрових даних у вступі і хронологічному покажчику з даними самих документів. Якщо упорядники користувались більш повними даними, то їх потрібно було б оговорити в примітках. Треба сподіватися, що ці та деякі інші недоліки будуть враховані упорядниками при підготовці до друку наступних томів. У цілому ж збірник, безумовно, принесе велику користь у вивченні історичного минулого Закарпаття.

С. Ю. ПРУНИЦЯ,
О. М. ХЛАНТА

ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

Протягом 1962 р. в Інституті історії та Відділі суспільних наук Академії наук Української РСР відбувся прилюдний захист ряду дисертацій з важливих питань історії на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.

«Виховна робота комсомолу України серед робітничої молоді в роки четвертої п'ятирічки» — тема дисертації В. Г. Поставного. На основі вивчення великої кількості матеріалів партійних і державних архівів, періодичної преси і офіційних документів Комуністичної партії дисертант по-новому, у світлі рішень XX, XXI і XXII з'їздів КПРС, показав діяльність ленінського комсомолу по комуністичному вихованню молодих робітників промисловості, мобілізації їх на виконання завдань партії в роки четвертої п'ятирічки. В дисертації розкрито значення передових на той час методів праці комсомольців-новаторів, зокрема В. Кучера, М. Лукичова, В. Мороза, М. Кучерина та інших, які не тільки давали країні багато надпланового металу, вугілля, руди, а й виховували у робітничої молоді почуття нового, комуністичне ставлення до праці, суспільної власності, соціалістичний патріотизм. Велике місце відведено в праці розкриттю керівної і спрямовуючої ролі в діяльності ЦК ЛКСМУ з боку ЦК КП України і особисто М. С. Хрущова, який тоді був Першим секретарем ЦК. Багато уваги приділив В. Г. Поставний виявленню шкідливого впливу культу особи Сталіна на діяльність комсомолу, піддав науковій критиці і серйозні недоліки, яких не позбавлений ряд праць з питань дослідження того або іншого періоду історії ВЛКСМ.

Актуальну тему «Профспілки України в період наступу соціалізму по всьому фронту» обрав для захисту дисертації М. І. Горлач. Автор на конкретному матеріалі вперше висвітлив організаційну побудову профспілок України до початку наступу соціалізму по всьому фронту, показав їх кількісний, якісний і національний склад. Висвітливши важливу роль профспілок у розвитку радянського суспільства, дисертант дав глибокий критичний аналіз ряду монографій, присвячених діяльності цієї найбільш масової організації трудящих у 1928—1932 рр. У дослідженні показано героїчні зусилля профспілок Радянської України в мобілізації тру-

дящих мас на виконання ленінського плану соціалістичної індустріалізації країни, перебудову діяльності профспілок «лицем до виробництва», узагальнено найважливіші питання їх історії у боротьбі за промислове будівництво і соціалістичне перетворення сільського господарства. Велике місце займає висвітлення на багатому фактичному матеріалі діяльності профспілок по здійсненню заходів Комуністичної партії, спрямованих на підвищення культурно-технічного рівня і поліпшення матеріально-побутових умов трудящих. Змістовна і цікава праця М. І. Горлача, як відзначалося під час захисту, є певним вкладом у розробку питань історії профспілкового руху на Україні.

У дисертації О. В. Молодчикова «Радянська книга в культурній революції на Україні (1918—1925 рр.)» в тісному зв'язку з історією Української РСР висвітлюються зародження і розвиток радянської книговидавничої справи в республіці, простежується процес становлення радянської книги та розкривається її суспільно-політичне і культурне значення в роки громадянської війни й відбудови народного господарства. Дисертант широко показав керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії у розвитку видавничої справи, як складової частини культурного будівництва в нашій країні. Практична цінність дослідження полягає в тому, що в ньому розкрито зміст і значення книг, багато з яких є бібліографічною рідкістю.

Автор дослідження «Більшовицька преса України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції» Г. П. Карнаух поставив перед собою завдання ліквідувати наявну прогалину у висвітленні історії діяльності в той період більшовицької преси України, показати її роль як колективного пропагандиста, агітатора і організатора мас. форми і методи виховання революційних сил. Для написання праці автор використав і вперше ввів у науковий обіг ряд цінних архівних документів, газетний матеріал тощо. Дисертант широко показав роль більшовицької преси України в боротьбі за союз робітничого класу і селянства, за єдність дій робітників і солдатів, за маси жінок-робітниць і молодь, зв'язок газет з робітниками і солдатами. У дослідженні всебічно висвітлена боротьба рад-

тії за створення преси більшовицьких військових організацій, використання преси Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, зусилля робітників по поданню матеріальної допомоги і захисту своєї преси.

У дослідженні Л. А. Нагорної «Робітничий рух у Херсонській губернії в період нового революційного піднесення 1910—1914 рр.» відновлюється картина революційної боротьби робітників Херсонщини в ті роки, показується, як здійснювалося керівництво нею з боку більшовицького центра на чолі з В. І. Леніним і місцевих партійних організацій. Центральне місце в праці зайняв аналіз страйкової боротьби пролетаріату губернії і, зокрема, характеру страйків, методів боротьби, вимог, що їх висували робітники, тощо. Дисертація містить підрахунки кількості страйків, їх учасників, а також класифікацію страйків за складом учасників, характером, вимогами, тривалістю, результатами. Чимало уваги приділила Л. А. Нагорна вивченню професійного руху, питань участі робітників у виборчій і страховій кампаніях, підтримки ними більшовицької преси і т. д. В тісному зв'язку з дослідженням робітничого руху в Херсонській губернії дисертант висвітлює багатогранну діяльність Херсонської, Миколаївської та Одеської більшовицьких організацій.

Історико-бібліографічне дослідження, що вийшло у світ у 1961 р. окремою монографією, «В. І. Ленін про Україну» захистив як кандидатську дисертацію В. П. Титаренко. Автор поставив своїм завданням якнайповніше зібрати і систематизувати твори і документи великого вождя, в яких йдеться про Україну. Бібліографія охоплює праці Володимира Ілліча, що ввійшли до четвертого видання його творів, до Ленінських збірників та інших опублікованих видань, які повністю чи частково стосуються України.

В. П. Титаренко зібрав і проанотував листи, телеграми, записки та інші документи, адресовані В. І. Леніним різним керівним органам Комуністичної партії та Радянського уряду України,— всього понад 650 назв. У першій частині книги вміщено анотації праць і документів В. І. Леніна, в яких яскраво відбито історію революційного руху на Україні кінця XIX—початку 1917 р. і висвітлено її соціально-економічний і культурний розвиток. Важливе місце відведено добору, систематизації і анотуванню творів В. І. Леніна, що відносяться до періоду Жовтневої революції і боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Спеціальний розділ присвячено історії України періоду переходу до мирної праці, першим кроком радянського соціалістичного будівництва на Україні.

У другій, заключній, частині вміщено анотації праць В. І. Леніна, в яких йдеться про союз робітників і селян як найважливіший фактор перемоги Великого Жовт-

ня, про вирішальне значення для визвольної боротьби українських трудящих їх споконвічної дружби з російським народом. Окремо В. П. Титаренко проанотував і систематизував твори В. І. Леніна, що містять конкретні дані з історії української партійної організації.

Радянська історична наука надає виятково важливого значення дослідженню умов життя і діяльності трудящих мас. Основними виробниками матеріальних благ при феодальній соціально-економічній формі були, як відомо, залежні й експлуатовані селяни. Вивченню історії селянства того часу присвятила дисертацію «Становище польських селян у XVI столітті» З. І. Мухіна. На конкретному документальному матеріалі дисертант з'ясувала зміни, що сталися в селі Малої і Великої Польщі XVI ст. у зв'язку з утвердженням панщинно-фільваркової системи господарства. Для порівняльного аналізу З. І. Мухіна використала документи, що висвітлюють історію господарства інших районів Речі Посполитої, дослідила ступінь розвитку продуктивних сил у сільському господарстві й промисловості, форми земельної власності та її розподіл всередині панівного класу, організацію фільварка—панського господарства нового типу, що ґрунтується на панщинній праці кріпосних селян, роль сільської общини.

Недостатньо розробленим в історичній науці питанням українського джерелознавства присвятив дисертацію «Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчо-археологічне дослідження» О. А. Бевзо. Викривши шкідливість і реакційність буржуазних теорій у галузі українського літописання, зокрема писань українських націоналістів, дисертант всебічно показав важливе значення цих двох найраніших з відомих історичній науці літописів для висвітлення внутрішнього життя, культури і побуту українського народу, його господарської та економічної діяльності, героїчної боротьби за своє соціальне і національне визволення в XVI—першій половині XVII ст. В праці зроблено докладний аналіз складових частин збірника різних матеріалів, упорядкованого в першій половині XVII ст. колишнім студентом Замойської академії М. Гунашевським, у тому числі «Львівського літопису», а також «Острозького літописця». Важливу у дослідженні як з теоретичного, так і практичного погляду є методика видання історичних документів, зокрема цінні конкретні рекомендації й правила передачі тексту літописів. Під час захисту зазначалося, що дослідження О. А. Бевза становить значний інтерес не тільки для істориків та історіографів, а й для істориків літератури й мови.

Дисертацію на тему «Боротьба Київської Русі за північне узбережжя Чорного моря» захистив І. М. Гапусенко. Незважаючи на те, що історія слов'ян і

Древньоруської держави завжди привертала увагу дослідників, окремі сторони цієї проблеми ще потребують спеціального дослідження, присвяченого боротьбі східнослов'янських проблем і Київської Русі за Північне Причорномор'я. Важливість і необхідність розробки цих питань посилюється зовнішньополітичними міркуваннями, а саме: потребою спростувати вигадки сучасних реакційних буржуазних істориків, спрямовані на відновлення норманської теорії про походження східнослов'янської держави. На багатій джерельній базі у праці показано тісні зв'язки східнослов'янських племен і Київської Русі з Північним Причорномор'ям, закономірність і природність процесу колонізації території слов'янами, їх боротьбу за вихід до Чорного моря, що мало велике значення для економічного і політичного розвитку Древньоруської держави. І. М. Гапусенко по-новому ставить і розв'язує питання про співіснування слов'ян Причорномор'я з іншими різноетнічними племенами, спільний похід слов'ян і аварів на Константинополь у 626 р., про взаємозв'язок походів Русі проти Візантії з походами на Схід та їх характер, про найменування Чорного моря Руським у письмових джерелах, утворення Тмутараканського князівства та ін.

Маловідоме в радянській історіографії питання про політичні, економічні та культурні зв'язки, що існували в 20—30-х роках ХХ ст. між СРСР і Туреччиною, висвітлив у своїй монографії «Радянсько-турецькі відносини у 1923—1935 роках» І. Ф. Черніков. Дослідження цієї теми необхідне ще й тому, що здебільшого буржуазна, в тому числі і турецька історіографія свідомо перекидає дружню політику СРСР щодо Туреччини і фальсифікує історію радянсько-турецької дружби. Чимале місце в дисертації відведено розгляду різноманітних форм економічного співробітництва СРСР, у тому числі й Української РСР, з Туреччиною, зокрема розвитку торгівлі, радянської технічної і фінансової допомоги в будівництві турецької національної промисловості та ін. На конкретних прикладах автор показав докорінну відмінність безкорисливої допомоги нашої країни від так званої «допомоги» західних держав. Велику увагу також приділено характеристиці зв'язків СРСР і УРСР з Туреччиною в галузі освіти, науки, літератури, мистецтва і спорту. Як відзначається в праці, радянсько-турецька дружба, що виникла не як випадкова дипломатична комбінація, а як життєва потреба обох країн і, насамперед, Туреччини, протягом майже 20 років становила могутній фактор збереження незалежності Турецької держави і зміцнення миру на Близькому і Середньому Сході.

У цікавому і важливому з політичного і наукового погляду дослідженні «Радянсько-китайські відносини і антирадянські підступи міжнародної імперіалістичної реакції в Китаї (1917—1929 рр.)»

В. І. Волковинського на багато фактичному матеріалі розкрито процес новлення взаємовідносин між СРСР і Китаєм у перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, створення міцної основи дружби радянської і китайської народів, розвиток її після проголошення Китайської Народної Республіки. З метою викриття агресивної суполітики імперіалістичних держав щодо Радянського Союзу і китайського народу, автор критично використав оригінальні публікації документів і матеріалів, що стосуються зовнішньої політики Англії, США, і певною мірою протоколи американського конгресу і англійського парламенту. У дисертації на основі переконливих фактів показано роль трудящих і комуністів Китаю в боротьбі за встановлення дружніх відносин між двома великими народами — російським і китайським. Під час захисту було відзначено, що В. І. Волковинський документально обґрунтував важливу тезу з Програми КПРС, а саме: вивчення Радянського Союзу поклато початок історичному зближенню народів.

У галузі сходознавства захистив дисертацію «Суспільно-політичний розвиток Туреччини в республіканський період (на основі аналізу буржуазно-національних принципів Ататюрка)» О. І. Ганусець. Автор дав загальну характеристику політичного становища Туреччини в роки і після національно-визвольної боротьби, тобто саме в той період, коли відбувалося становлення національної турецької буржуазії як гегемона всього антиімперіалістичного руху в країні, коли поступово змінювалися її позиції в боротьбі за владу закладалися основи Турецької республіки. В дослідженні підкреслюється винятково велике значення для прогресивних сил Турції встановлення дружніх радянсько-турецьких відносин як найважливішого фактора створення національної Турецької держави. Давши аналіз в історичному плані буржуазно-національних принципів турецької держави (принципів Ататюрка), які ввійшли до тексту кемалістської конституції 1924 р. і становили основний зміст так званого кемалізму, О. І. Ганусець проводить думку, що кемалізм, всупереч твердженням буржуазних турецьких істориків є місцевим явищем, що виникло в Турції внаслідок впливу ряду факторів внутрішнього і зовнішнього характеру. Праця також містить стислу характеристику політичної обстановки в країні напередодні військового перевороту 27 травня 1960 р. Дисертант викриває його соціально-економічні причини і розглядає суспільно-політичне становище Турції після перевороту і в зв'язку з прийняттям нової конституції 1961 р. У праці робиться висновок, що процес утворення національної турецької держави відбувся під певним впливом молодого Радянського Союзу і що кемалістський шлях суспільно-політичного розвитку Турції, сформульований у вигляді

буржуазно-національних принципів Ата-турка, є звичайним буржуазним шляхом розвитку відсталої в економічному і політичному відношенні країни і не здатний забезпечити їй справжню національну незалежність.

А. І. Лисовець темою дисертації обрав важливу із зовнішньополітичного погляду проблему «Російський царизм і французька буржуазна революція кінця XVIII ст.». У дослідженні зроблено критичний аналіз праць зарубіжних авторів з

питання про ставлення російського царизму до тієї революції, показано його роль в організації контрреволюційних коаліцій проти Франції. Значну увагу дисертант приділив висвітленню впливу французької революції на прогресивні кола Росії, боротьбі царського уряду з ним, показу дипломатичного і економічного бойкоту революційної Франції з метою відновлення там монархії, як програми царизму, розробленої ним восени 1791 р.

Л. М., М. К.

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

У жовтні 1962 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося засідання Наукової ради по проблемі «Історія робітничого класу України». З доповіддю «Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України в радянський період» виступив старший науковий співробітник О. С. Кудлай. Він розповів про розробку історії робітничого класу України у післяжовтневий період¹, відзначив, що досі немає узагальнюючих, ґрунтовних досліджень про становище робітничого класу і робітничий рух у 1918—1920 рр. Історія робітничого класу Радянської України у відбудовний період в основному уже висвітлена. Гірше справа з дослідженнями героїчної боротьби робітничого класу України за створення фундаменту соціалістичної економіки, за здійснення політики індустріалізації і колективізації. Досі ще немає фундаментальних праць, присвячених історії робітничого класу періоду Вітчизняної війни, про героїчну боротьбу робітничого класу на фронті і в тилу, його роль у відбудові народного господарства в ході війни. Доповідач вказав на актуальність розробки питань, про трудові подвиги робітничого класу, нові форми соціалістичного змагання в період розгорнутого будівництва комунізму.

Член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, який взяв участь в обговоренні доповіді, звернув увагу на те, що окремі періоди в історії робітничого класу достатньо досліджені і над ними ще продовжують працювати, а інші періоди чомусь досі не привертають уваги істориків. Він рекомендував Науковій раді виробити і опублікувати тематику докторських і кандидатських дисертацій з тим, щоб першочергово розроблялись найбільш актуальні і ще мало досліджені питання. Доцент М. В. Черненко (Київський політехнічний інститут) зазначив, що потрібно розробити ряд

проблем про кількісні й якісні зміни робітничого класу України, зростання його керівної ролі, що ряд питань, які стосуються робітничого класу, історики можуть вирішувати разом з філософами, економістами і вченими, які займаються вивченням історії техніки.

В прийнятому рішенні Наукова рада доручила Ф. Є. Лосяю і О. С. Кудлаю розробити і подати на обговорення ради проект найважливішої тематики з історії робітничого класу України дожовтневого і післяжовтневого періоду і зробити узагальнюючі відомості про те, над чим працюють українські історики в межах республіки, звернувши увагу на налагодження наукової інформації щодо стану розробки даної проблеми.

Професор Ф. Є. Лось повідомив, що за рішенням Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР готується збірник «Робітничий клас України в боротьбі за побудову комунізму». Заплановано вмістити в збірнику такі статті: «Робітничий клас у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму» (О. Т. Величко); «Робітничий клас — передовий борець за новий комуністичний побут» (К. Г. Гуслистий, В. Зінич); «Роль робітничого класу в перетворенні соціалістичної державності в громадське соціалістичне самоврядування» (В. Є. Бражніков); «Міжнародний робітничий клас — провідна сила світового прогресу» (Г. Л. Нікольніков); «Провідна роль робітничого класу у створенні комуністичної культури» (Л. В. Сохань) та ін. Наукова рада зобов'язала відділи інститутів обговорити статті на своїх засіданнях.

Молодший науковий співробітник інституту Є. Ф. Белінський зробив інформацію про тематику досліджень з історії України (в межах України). Він відзначив, що перегляд тематики науково-дослідної роботи проводився в світлі історичних рішень XX і XXI з'їздів КПРС, Пленуму ЦК КП України з ідеологічних питань. Наукова рада концентрує увагу і зусилля істориків на вирішенні найбільш актуальних проблем з історії робітничого класу, які відповідають практичним потребам бу-

¹ Основний зміст доповіді О. С. Кудлая було опубліковано в «Українському історичному журналі», 1962 р., № 5, в статті Ф. Є. Лося і О. С. Кудлая «Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України».

дівництва комунізму в нашій країні. До 50-річного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції готується двотомне видання «Історії робітничого класу УРСР» загальним обсягом 110 друк. арк. Роботу над створенням цієї колективної монографії проводить великий колектив фахівців-істориків під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія і професора Ф. Є. Лося. В першому томі буде висвітлена історія робітничого класу України від його зародження до Лютневої революції включно, в другому — від Жовтневої революції до наших днів.

Питання історії робітничого класу в дожовтневий період певною мірою вже вивчені. Видано ряд монографій, статей, збірників документів тощо. Зараз звернута увага на дослідження історії окремих загонів робітничого класу (робітників кам'яновугільної і металургійної промисловості, залізничного транспорту та ін.). Цим питанням присвячені праці: Ю. П. Лаврова «Робітники металургійної промисловості України і їх революційна боротьба в 1895—1904 рр.», О. А. Парасунька «Нариси з історії гірничих робітників», Є. Ф. Белінського «Формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині XIX ст.».

Історії боротьби робітничого класу за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.) присвячені монографії: А. П. Гриценко «Робітничий клас України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції»; Б. Я. Борщевського (Дніпропетровськ) «Робітничий клас і Ради Донецько-Криворізького басейну в Жовтневій революції»; Є. М. Скляренка «Робітничий клас України в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)»; П. П. Гудзенка «Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР»; М. Ю. Раковського (Одеса) «Воєнно-політичний союз робітничого класу і селянства в період громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції»; Х. Р. Лукьянова (Луганськ) «Боротьба пролетаріату Донбасу проти окупантів і білогвардійців (1918—1920 рр.)»; І. Ш. Чорномаза «Боротьба робітничого класу за націоналізацію промисловості (жовтень 1917—1920 рр.)»; С. Н. Мельника (Одеса) «Одеська

Рада робітничих депутатів в період боротьби за диктатуру пролетаріату» та ін.

Особлива увага приділяється висвітленню ролі робітничого класу в післявоєнній роки і в період розгорнутого комуністичного будівництва. Ці питання привернули увагу багатьох українських радянських істориків. Так, О. С. Кудлай пише монографію «Боротьба робітничого класу України за відбудову і дальший розвиток промисловості в післявоєнний період (1946—1953 рр.)», О. Б. Слущкий — «Робітничий клас України в період завершення будівництва соціалізму та розгорнутого комуністичного будівництва (1953—1961 рр.)». В. О. Романцов — «Шахтарі Донбасу в боротьбі за виконання семирічного плану (1959—1961 рр.)», В. А. Худяк «Зростання матеріального добробуту та культурно-технічного рівня шахтарів Донбасу в 1951—1955 рр.», В. Е. Лобурець (Полтава) «Кількісне і якісне зростання складу робітничого класу УРСР в післявоєнний період», колектив львівських істориків «Робітники міста Львова в боротьбі за комунізм», Г. І. Мандич (Горловка) «Історія міста Горлівки», В. П. Сидоренко «Від ударних бригад до бригад комуністичної праці», Н. І. Хмара (Луцьк) «Трудовий героїзм робітничого класу у важкій промисловості в роки семирічки», З. Г. Лихолобова (Донецьк) «Виникнення і розвиток руху колективів і ударників комуністичної праці на підприємствах важкої промисловості» (на матеріалах Донецького раднаргоспу), М. Драк (Львів) «Розвиток руху за комуністичну працю у Львівському економічному районі (1959—1961 рр.)», В. П. Олійника (Луганськ) «Рух за комуністичну працю в Луганському економічному районі».

Учасники засідання вказували на необхідність досліджень про роль робітничого класу в національно-визвольному русі у дожовтневий період, творця пролетарської культури, носія нового, комуністичного побуту, ролі робітничого класу в розвитку і удосконаленні виробничих відносин, значення союзу робітничого класу і селянства в побудові комунізму.

Є. Ф. БЕЛІНСЬКИЙ,
В. С. ХМЕЛІВСЬКА

КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ОБОРОНИ ОДЕСИ

У жовтні 1962 р. в Одесі відбулася організована міським комітетом КП України і Радою історико-наукового товариства конференція, присвячена героїчній обороні міста в період Великої Вітчизняної війни. В її роботі взяли участь понад 350 прославлених захисників Одеси, які приїхали з різних кінців країни, а також представники громадських організацій, промислових підприємств, будов і вузів міста-р

роя — усього близько 700 чоловік. Завдання конференції були визначені у вступленні конференції були визначені у вступленні му слові першого секретаря міського Кі України Ф. А. Стамикова — нагородити для узагальнення і популяризації цінний мемуарний матеріал про безприкладну мужність і стійкість воїнів Радянської Армії, Військово-Морського Флоту і населен

ня міста, які протягом 73 днів героїчно обороняли Одесу.

На конференції було заслухано 36 доповідей і повідомлень, а також відібрано для опублікування 29 текстів спогадів учасників оборони Одеси.

Характеристику оперативно-тактичної обстановки на Одеському плацдармі дав у змістовній доповіді генерал-майор запасу Ф. Ф. Поветкин. Колишній член Військової Ради Одеського оборонного району віце-адмірал запасу І. І. Азаров розповів про діяльність Ради, про ратний подвиг морської піхоти і кораблів Чорноморського Флоту в дні ворожої облоги Одеси. Яскравими фарбами змалював картину масового героїзму воїнів Приморської армії колишній її командуючий генерал-лейтенант у відставці Г. П. Софронов. Зміст, методи, форми, а також діяльність партійно-політичної роботи у військах цієї армії та на кораблях Чорноморського Флоту було висвітлено у доповідях колишнього члена Військової Ради Одеського оборонного району генерал-майора запасу Ф. М. Вороніна і колишнього члена Військової Ради Чорноморського Флоту віце-адмірала запасу М. М. Кулакова. Про величезні зусилля, невичерпну енергію та ініціативу інженерних частин армії і каселення Одеси, що працювали на будівництві оборонних споруд, розповів Герой Радянського Союзу, колишній заступник командуючого оборонного району генерал-полковник запасу А. Ф. Хренов, про безстрашність радянських пілотів і артилеристів під час оборони міста — Герой Радянського Союзу полковник запасу А. Т. Череватенко і колишній командуючий артилерією Приморської армії генерал-полковник запасу М. К. Рижі.

Багато яскравих бойових епізодів, які характеризують масовий героїзм захисників Одеси, відновили у своїх виступах генерал-лейтенант у відставці Т. К. Коломієць, полковники запасу В. А. Сахаров і Д. І. Поскунов, командири бойових кораблів контр-адмірал запасу Г. П. Негода,

С. С. Ворков, А. М. Гуштин. Питанням організації і проведення евакуації міста було присвячено змістовне повідомлення А. Н. Аганичева.

З великим інтересом учасники конференції заслухали доповіді секретаря Одеського міськкому партії у період оборони Н. П. Гуревича і секретаря обкому комсомолу Н. Л. Оленевич, які на конкретних прикладах показали, як під безперервним артилерійським обстрілом і нальотами авіації противника героїчно трудилися робітники, інженери і вчені, жінки й молодь, забезпечуючи фронт озброєнням, боеприпасами і продовольством. Цікавими були виступи комісара Одеського порту в період оборони М. М. Гильдіна і директора судноремонтного заводу Г. М. Круглого.

Огляд радянської історичної літератури з питань оборони Одеси зробив доцент С. А. Вольський.

В кінці конференції секретар Одеського міськкому КП України І. Т. Липа стисло підбив підсумки її роботи.

Результати конференції були значним вкладом у наукову розробку історії Одеської оборони. Виголошені на ній безпосередніми учасниками оборони міста-героя доповіді й повідомлення містили багато фактів, оцінок і узагальнень, які не знайшли досі відображення в історичній літературі. Отже, розширено і поповнено мемуарний фонд, який буде важливим джерелом для дослідників і дасть можливість правильніше й ширше відтворити одеську епопею. Учасники конференції зазначали, що радянські історики ще слабо розробляють ряд важливих наукових проблем історії оборони Одеси.

Було ухвалено підготувати і в 1963 р. опублікувати матеріали конференції, а до 25-ої річниці оборони міста, тобто до 1966 р., видати фундаментальну працю, в якій з вичерпною повнотою висвітлити історію великого подвигу радянських людей під Одесою.

С. А. ВОЛЬСЬКИЙ

НАРАДА З ПИТАНЬ ВИДАННЯ ПАМ'ЯТОК

У листопаді 1962 р. в Києві відбулася республіканська нарада, скликана Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, яка обговорила правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст., складені М. М. Пешак та В. М. Русанівським.

У доповідях і виступах К. К. Цілуйка, В. М. Русанівського, М. М. Пешака, А. М. Матвієнко, О. А. Бевзо, П. П. Плюща, У. Я. Єдлинської (Львів), С. П. Бевзенко (Одеса), Ю. О. Карпенко (Чернівці), С. П. Самійленка (Черкаси), О. О. Князевської (Москва), О. П. Творогова (Ленінград) та ін. говорилося про необхідність історичного підходу у до-

слідженні закономірностей розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй. Великі завдання стоять перед мовознавцями, літературознавцями і істориками Радянської України у всебічному вивченні минулого українського народу. Учасники наради підкреслювали, що наукова робота у вивченні поставлених питань вимагає видання різноманітних документальних джерел. Водночас відзначалося, що здійснювати видання документів, які в однаковій мірі задовольняли б вимоги мовознавців, літературознавців і істориків, практично неможливо. Було висловлено побажання розробити правила видання документальних джерел окремо для

мовознавців, літературознавців і істориків. Це найкраще могла б здійснювати Археографічна комісія, про необхідність створен-

ня якої і поставлено питання перед Відділом суспільних наук АН УРСР.

О. А. БЕВЗО

ДРУГА НАУКОВА СЕСІЯ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ І ВІРМЕНІЇ

23—27 листопада 1962 р. у Києві та Львові відбулася організована Інститутом історії Академії наук УРСР та Інститутом суспільних наук Академії наук УРСР друга наукова сесія, присвячена дружнім зв'язкам українського та вірменського народів. Перша наукова сесія з цього ж питання була проведена Інститутом історії Вірменської РСР та Науково-дослідним інститутом давніх рукописів (Матенадаран) при Раді Міністрів Вірменської РСР в 1959 р. у Єревані.

У другій науковій сесії взяли участь історики Єревана, Києва, Тбілісі, Кишинєва, Львова та Ужгорода. На ній було прочитано 27 доповідей і повідомлень українських та вірменських істориків. Значна кількість доповідей і повідомлень була присвячена дослідженню вірмено-українських зв'язків у радянський період. А. Б. Арутюнян і К. Б. Удум'ян (Інститут історії Вірменської РСР) у доповіді «Дружба українського та вірменського народів в період розгортаного будівництва комунізму» висвітлили співробітництво двох народів у галузі економіки і культури, спрямоване на якнайшвидше виконання поставленого Комуністичною партією завдання побудови комуністичного суспільства в нашій країні. В повідомленні Г. І. Ковальчука (Інститут суспільних наук АН УРСР) і П. П. Семилетова (Техніко-економічна рада Львівського раднаргоосу) «Економічні зв'язки Львівського та Івано-Франківського економічних районів з Вірменською РСР» був даний конкретний аналіз характеру сучасних українсько-вірменських народногосподарських зв'язків. Г. М. Шевчук (Інститут історії АН УРСР) у доповіді «Культурні зв'язки українського і вірменського народів у радянський період» узагальнив вірмено-українські зв'язки в галузі літератури, музики, театрального і кінематографічного протягом останніх чотирьох десятиріч. Ряд цінних фактів про культурні зв'язки обох народів навів у повідомленні «З історії вірмено-українських зв'язків» Р. М. Кирчів (Інститут суспільних наук АН УРСР). Доповідь Є. М. Халеяна (Інститут історії АН Вірменської РСР) «Участь вірменів у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» містила нові факти про спільну боротьбу двох народів-братів проти фашистських загарбників. Великий інтерес викликав виступ А. Н. Мпацаканяна (Інститут історії АН Вірменської РСР) «Сини українського народу в боротьбі за перемогу со-

ціалістичної революції в Закавказзі». Вірменський історик розшукав цікаві архівні матеріали про участь українців-червоноармійців у боротьбі за Радянську владу у Вірменії, Грузії, Азербайджані в 1917—1922 рр. Значна частина доповіді Я. Р. Дашкевича (Інститут суспільних наук АН УРСР) «Вклад української історіографії в дослідження вірменських поселень на Україні» була присвячена діяльності українських радянських істориків у галузі вірмено-української проблематики. Доповідач встановив, що вірменська тематика знайшла відображення більш як у 150 працях близько 60 істориків України. Про вірмено-українські культурні зв'язки періоду капіталізму розповів В. Є. Шубравський у повідомленні «Шевченківські дні в дореволюційній Вірменії» (Інститут літератури АН УРСР).

Чимало доповідей і повідомлень стосувалося історії вірменських середньовічних колоній на Україні, дружніх зв'язків між вірменськими поселенцями та корінним населенням. У доповіді «До питання про вірмено-українські зв'язки в XV—XVIII ст.» Я. Д. Ісаєвич (Інститут суспільних наук АН УРСР) зробив першу спробу узагальнити і визначити характер відносин двох народів, що ґрунтувалися на спільності боротьби проти соціального і національного гноблення. В. К. Восканян (Інститут історії АН Вірменської РСР) у доповіді «Роль вірменських поселень на Україні у визвольному русі вірменського народу» поділився з присутніми результатами архівних розшуків з даного питання. «Вірмени в українському козацькому війську» — тема повідомлення Ф. П. Шевченка (Інститут історії АН УРСР), який розкрив цілком невідомо сторінку в історії українсько-вірменських зв'язків. Особа козацького полковника вірменина Івана Федорова (60-ті роки XVII ст.), про якого згадав доповідач, викликала великий інтерес істориків. В. Р. Григор'ян (Науково-дослідний інститут давніх рукописів — Матенадаран) у повідомленні «До питання про братства молодші у вірменських колоніях Західної України» провів паралель між братствами у власне Вірменії та в поселеннях українських вірменів. Доповідь В. А. Акоп'яна (Інститут історії АН Вірменської РСР) «Вірменські джерела про українські міста» та його повідомлення «Нововідкрите вірменське джерело про українських козаків» поширили уявлення істориків про характер вірменських джерел з історії України.

Виникнення і розвиток, культура і по-

бут окремих вірменських колоній на Україні були відображені в ряді доповідей і повідомлень українських та вірменських істориків. Д. І. Мишко (Інститут історії АН УРСР) в повідомленні «Деякі відомості про життя вірменів у Києві в XV—XVI ст.» дав перший у нашій історіографії нарис минулого Київської вірменської колонії. Академік АН УРСР І. Л. Крип'якевич в доповіді «До питання про вірменську колонію у Львові в XIV—XV ст.» узагальнив великий документальний та інший джерельний матеріал про початковий період найбільшою на Україні львівської вірменської колонії. В. К. Чалоян (Сектор філософії АН Вірменської РСР) в доповіді «Степанос Львівський у Вірменії» глибоко проаналізував філософські погляди видатного вірменського філософа XVII ст., вихідця з Львівської колонії. Загальну характеристику соціальної і національної боротьби, яку доводилося вести вірменам проти католицького патріату у Львові, проти спроб околоницізації і колонізації, дав С. Т. Білецький (Інститут суспільних наук АН УРСР) у повідомленні «Боротьба львівських вірменів проти унії і Ватикану». З історією львівської колонії були також тісно зв'язані доповіді й повідомлення Я. П. Кісія (Львівський державний університет) «Участь вірмен у розвитку ремесла у Львові в XVI—XVIII ст.», Н. К. Кривоніс (Львівський державний історичний музей) «Роль львівської вірменської колонії в розвитку торгівлі на західноукраїнських землях в першій половині XVIII ст.», В. С. Кульчицького (Львівський державний університет) «Вірменський «Судебник» Мхітара Гоша і його застосування у Львові», Н. Ф. Врадій (Центральний державний історичний архів УРСР у Львові) «Актові книги ЦДІА УРСР у Львові — важливе джерело для вивчення історії вірменських поселень на Україні». В повідомленні В. В. Грабовецького (Інститут суспільних наук АН УРСР) «Вірменська колонія в Снятині» вперше була викладена історія однієї з прикарпатських колоній українських вірменів.

На сесії було також заслухано доповіді і повідомлення про найдавніші вірменські поселення на території сучасної України та стародавній зв'язки між Вірменією та східними слов'янами. Член-кореспондент АН Вірменської РСР С. Т. Єрем'ян у доповіді про деякі історико-географічні паралелі в «Повесті временных лет» та «Історії Тарона» Йоана Мамікояна» роз-

повів про дивну схожість народних легенд, зв'язаних із заснуванням міста Куар у Вірменії та Києва на Україні. С. Т. Єрем'ян висунув тезу про те, що східнослов'янський та вірменський перекази виникли незалежно один від одного на самобутньому ґрунті. Іншу точку зору захищав М. Ю. Брайчевський (Інститут історії АН УРСР) у повідомленні «До питання про русько-вірменські зв'язки в період утворення Київської Русі». Він вважає, що утворення міфу про заснування Куара можна зв'язувати з слов'янською колонізацією малоазійських володінь Візантії в VII—VIII ст. Член-кореспондент АН Вірменської РСР Л. М. Меліксет-Бек у доповіді «Вірменські джерела про Херсонес» вперше узагальнив різноманітні відомості про херсонесську вірменську колонію в VIII—XV ст. Доповідь В. О. Мікаеляна «Виникнення вірменських колоній в Криму» була тісно зв'язана з висвітленням питання про прихід перших вірменських поселенців на територію сучасної України.

Друга наукова сесія прийняла ряд рішень, спрямованих на подальше пошуківлення спільної науково-дослідницької роботи. Українські та вірменські історики підтримали пропозицію про щорічне скликання наукових симпозіумів, присвячених дослідженню міжнародних дружніх зв'язків усіх народів СРСР. Зокрема, було ухвалено провести через два-три роки в Єревані третю наукову сесію. Передбачається, що в наступній сесії братимуть участь також історики з інших республік Радянського Союзу та історики країн народної демократії. Намічено провести в 1963 р. спільну координаційну нараду українських та вірменських істориків і обговорити на ній тематику з питань дослідження українсько-вірменських зв'язків. Учасники сесії ухвалили найближчим часом видати окремим збірником доповіді та повідомлення, прочитані на другій науковій сесії. В одній з ухвал сесії підкреслюється необхідність активізації досліджень у галузі джерелознавства. З допомогою українських та вірменських архівістів підготовлятимуться археографічні збірники. Сесія відзначила велику наукову цінність підготовлених до друку публікацій актів вірменського суду в Кам'яниці-Подільському (повловецькі акти підготував Т. Г. Грунін, старовірменські — В. Р. Григор'ян).

В. Р. ГРИГОР'ЯН
Я. Р. ДАШКЕВИЧ,

ЕКСПЕДИЦІЯ ПОНЕРІВ І ШКОЛЯРІВ УКРАЇНИ, ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

Краєзнавчі експедиції піонерів і школярів посідають важливе місце у системі комуністичного виховання підрастаючого покоління, організуючи учнів на благородну, патріотичну справу вивчення рідного краю.

З великим піднесенням пройшла в нашій республіці експедиція, присвячена 40-річчю піонерської організації імені В. І. Леніна. В ній брали участь 37 423 заgonи, якими було охоплено понад 1 млн. учнів.

В кінці 1962 р. ЦК ЛКСМУ, Міністерство освіти УРСР та Республіканська дитяча екскурсійно-туристська станція закликали піонерів і школярів Української РСР провести нову краєзнавчу експедицію, присвячену 60-річчю II з'їзду РСДРП. Експедиція проходитиме під девізом «Ім'я Леніна в серці кожного. Партії вірність ділом доведемо». Мета експедиції — залучити широкі кола учнів до вивчення героїчної історії Комуністичної партії, до активної участі в суспільно-корисній праці. 1—5 листопада 1962 р. в Києві було проведено Республіканський зліт слідопитів-краєзнавців шкіл Української РСР, на якому в урочистій обстановці було дано старт новій експедиції. Представники юних краєзнавців всіх областей республіки рапортували ЦК ЛКСМУ, Міністерству освіти УРСР, що краєзнавча експедиція на честь 40-річчя піонерської організації імені Леніна успішно завершена. На зліт прибули гості — юні слідопити з м. Ленінграда, Білоруської та Молдавської республік. Учасникам надіслали привітання космонавти, Герої Радянського Союзу Ю. Гагарін, Г. Тітов, П. Попович, А. Ніколаєв, які пишуть: «Крокуйте шляхами своїх батьків і дідів, найвірнішими, важкими, переможними, найбільш славними з усіх доріг. Вивчайте життя старшого покоління, його боротьбу, працю. В своїх ділах і вчинках будьте гідними комуністів». Від імені вчених Радянської України надійшло привітання, підписане Президентом Академії наук УРСР Б. Є. Патоновм.

З наказом до юних краєзнавців Української РСР звернулись старі комуністи, які пишуть: «Виконуйте заповіді Ілліча, вивчайте життя і діяльність великого вождя та його соратників, налагоджуйте тісні зв'язок з комуністами ленінської гвардії, вчіться в них жити і працювати». На зльоті секретар ЦК ЛКСМУ Ю. Н. Єльченко схвалив ініціативу юних слідопитів, які вирішили зробити матеріали про славний переможний шлях рідної партії Радянського Союзу. На урочистому старті комсомольська організація «Арсеналу» імені В. І. Леніна продемонструвала вимпел, виготовлений комсомольцями заводу для кращого експедиційного загону. Учасники зльоту зустрілись с Героєм Соціалістичної Праці Ю. М. Куцим, учасниками бригад комуністичної праці заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна. В залах музею В. І. Леніна юні слідопити мали бесіди з старими комуністами, які бачили В. І. Леніна, Т. А. Кучильовою, В. Я. Бабком, О. І. Пізоговим.

На зльоті юні краєзнавці зобов'язувались активно включитися в трудові справи на честь славного ювілею, збирати нові реліквії революційної слави, записувати спогади свідків історичних подій. Зібраний в краєзнавчій експедиції матеріал ляже в основу створення при школах виставок, куточків та музеїв, присвячених рідній Комуністичній партії та її засновникові В. І. Леніну.

А. Й. ПИЩАНСЬКИЙ

НОВІ ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ

В семирічній Слободинській школі, Бердичівського району, на Житомирщині, в 1953 р. був створений гурток «Юний краєзнавець», члени якого поряд з іншими краєзнавчими матеріалами збирають і археологічні знахідки. Ми встановили зв'язок з Бердичівським і Житомирським краєзнавчими музеями, наукові співробітники яких подають нам велику допомогу. Гуртківці брали участь в організованих музеями розкопках металоборних майстерень та ранньослов'янських поселень у с. Слободиче.

Тісне співробітництво встановилось між нашим гуртком та Інститутом археології АН УРСР. Систематичну допомогу нам подавали наукові працівники В. Й. Довженко, В. К. Гончаров, В. М. Даниленко, М. М. Шмаглій, О. Г. Тереножкін, М. Ю. Брайчевський, Р. І. Визжев, І. Г. Шовкопляс, Є. В. Махно і М. О. Тихонова. Їх кваліфіковані консультації у великій мірі сприяли розширенню і поглибленню краєзнавчої роботи на Житомирщині.

Наш гурток досліджував береги р. Гнилоп'яті та її притоків, як діючих, так і пересохлих струмків. В результаті лише в межах Бердичівського району виявлено близько 70 пунктів (стоянок поселень) з культурними рештками часів первісної людини. Зібрано велику кількість археологічних пам'яток, у тому числі десять римських срібних монет кінця I, II та початку III ст. н. е. По вул. Слобідка (с. Слободиче) виявлено поселення Черняхівської культури і керамічний посуд скіфського часу. Внаслідок обстеження околиць с. Бистрик, Бердичівського району, влітку 1962 р. краєзнавцями сільської школи Тимощуками Михайлом, Миколою і Олександром виявлено пізньотрипільські поселення, знайдено дві римські срібні монети імператорів Тіта і Трояна. Їм допомагав краєзнавець міської школи № 12 учень 8 класу Сажинський Олег. Більшість знайдених римських монет передано Інституту археології АН УРСР, частину — Бердичівському краєзнавчому музею.

Г. Г. БОГУН

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Статьи **И. С. Грушецкий**. Первые советские фирмы **И. И. Коломийченко**. Освещение некоторых вопросов истории социалистической индустриализации Украины К 100-летию польского восстания **А. З. Барабой**. Историческое значение восстания 1863—1864 гг. **В. У. Павелко**. Участие украинцев в восстании. Сообщения **А. А. Янюк**. Рост сельских партийных организаций Украины (1956—1961 гг.). **В. П. Плисюк**, **Е. П. Талан**. Роль тридцатитысячников в подьеме сельского хозяйства. **Ю. В. Бабко**. Из истории борьбы коммунистов Украины за укрепление обороноспособности СССР (1933—1937 гг.). **А. Г. Зыбина**. К вопросу создания агрессивного военного блока на Ближнем Востоке. Заметки **Ш. Е. Резникова**. Некоторые формы связей партизан Украины с советским тылом **А. В. Иванова**. Деятельность Всеукраинской центральной комиссии по национализации земель. **Д. А. Огарин**. Борьба крестьян Волыни за осуществление ленинского декрета о земле **П. М. Лоладзе-Селиванов**. II съезд 7-ой армии Юго Западного фронта. **П. В. Замковой**. Большевиизация фабзавкомов Украины в 1917 г. **Я. Е. Исаевич**. Боевые знамена казачьего войска. Наш календарь. **П. М. Кострыба**. **А. С. Бубнов** — неутомимый борец за счастье трудящихся. **М. Б. Перельман**. Пламенный борец за счастье народа (К 80-летию со дня рождения Н. Е. Вилонова). **А. Д. Ярошенко**. Неутомимый солдат революции (К 80-летию со дня рождения П. Ю. Дятлова). **Ф. К. Межлаук**. Активный деятель Коммунистической партии (К 70-летию со дня рождения В. И. Межлаука). **А. Д. Савчук**. Преданный сын Коммунистической партии. **Н. И. Горlach**. Известный партийный и общественный деятель (75-летие со дня рождения А. Ф. Радченко). **М. Д. Семенчук**. Национальный герой Чехословакии (К 80-летию со дня рождения Юлиуса Фучика) **Л. К. Попов**, **Г. Т. Хотюн**. К истории Каменец-Подольска. **И. И. Слинько**. Освобождение Украины от немецко-фашистских захватчиков. В помощь преподавателю истории. **И. М. Скрыпкин**. О преподавании курса «Обществоведение». Обзор источников и литературы. **А. В. Санцевич**. Освещение трудовых подвигов молодежи Украины. **И. Г. Шовкопляс**. Выдающийся исторический памятник Украины. Критика и библиография. **М. Т. Сидорчук**, **М. Д. Нестерова**. «Из истории одесской партийной организации». **В. А. Ежов**. **М. А. Бучько**. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. **Ю. А. Курнос**. **В. Питов**. Высшая школа Украинской СССР в период перестройки. **П. П. Бачинский**, **В. М. Самофалов**, **Г. Д. Диденко**. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства. **С. К. Гутянский**. Говорят погибшие герои. **Ф. П. Шевченко**, **М. П. Сиротюк**. Украинский историчный роман. **Л. В. Олейник**. «Отмена крепостного права на Украине. Документы и материалы». **С. Т. Белецкий**, **И. М. Шекера**. **В. В. Грабовецкий**. Селянский рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. **С. Ю. Пруница**, **А. М. Хланта**. Шляхом Жовтня. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles: *I. S. Grushetsky*. The First Soviet Firms. *I. I. Kolomiychenko*. Interpretation of Some Aspects in the History of Ukrainian Socialist Industrialization. *A. Z. Baraboy*. A Centennial of the Polish Uprising. *A. Z. Baraboy*. Historical Importance of the Uprising in 1863—1864. *V. U. Pavelko*. Participation of Ukrainians in the Uprising. Communications. *A. O. Yanyuk*. Growth of the Ukrainian Rural Party Organizations. *V. P. Plisyuk, et. P. Talan*. The Thirty Thousanders' Contribution to the Development of Agriculture. *Yu. V. Bavko*. A History of the Struggle of Ukrainian Communistst for the Strengthening of the Defensive Capacity of the U. S. S. R. (1933—1937). *G. G. Zybina*. On the Problem of the Creation of an Aggressive Bloc in the Near East. Notes. *Sh. Ye. Reznukova*. Some Forms of Ukrainian Partisan Communications with Soviet Home Front. *A. V. Ivanova*. Activity of the All-Ukrainian Central Commission on Nationalization of the Land. *D. A. Ogarin*. Struggle of the Volyn Peasants for Realization of Lenin's Decree on the Land. *P. M. Loladze-Selivanov*. The Second Congress of the Seventh Army of the Southwestern Front. *P. V. Zamkova*. Bolshevization of the Ukrainian Factory Committees in 1917. *Ya. S. Isayevich*. Battle Banners of the Cossack Army. Anniversaries. *P. M. Kostryba*, *A. S. Bubnov*. Indefatigable Fighter for Toilers' Happiness. *M. B. Pelerman*. Ardent Champion for People's Happiness (80th anniversary of N. Ye. Vilonov's birth). *A. D. Yaroshenko*. Indefatigable Soldier of the Revolution (80th anniversary of P. Yu. Dyatlov's birth). *F. K. Mezhlauk*. Active Worker of the Communist Party (70th anniversary of V. I. Mezhlauk's birth). *A. D. Savchuk*. A Loyal Son of the Communist Party (on the 20 th anniversary of I. G. Pravdin's death). *M. I. Gorlach*. Well-known public man (70th anniversary of A. F. Radchenko's birth). *M. D. Semenchuk*. National Hero of Czechoslovakia (60th anniversary of Julius Fucik's birth). *L. K. Popov*, *G. T. Khotyun*. Essay on Kamyanets-Podolsky. A Short Historical Note. *I. I. Slynko*. Liberation of the Ukraine from German-Fascist Invaders (January-February 1942). For the Teacher of History, Book Reviews and Bibliography. News and Information.